

ԱՅԳԱՅԻՆ ՄԱՏՆՆԱԳԱՐԱՆ

ԺԷ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՀԱՏԱԳԷՏ Պ. ՓԷԹԹԷՐԻ

Ի ՄԻ ԱՄՓՈՓՈՒԱԾ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԱԾ

ՀԱՆԳԵՐԶ ԾԱՆՕԹՈՒԹԵԱՄԲՔ

Ի Հ. ՅԱԿՈՎԲԱՅՎ. ՏԱՇԵԱՆ

ԽԻԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻՆՆՆԱ

ԽԻԻԹ ԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1895.

891.99.09

Գ-33

11
12
13
14

Ms

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՄԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

Պ. ՖԵԹԹԵՐԻ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

Ե Է օ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

Պ. Փ Է Թ Թ Է Ր Ի

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1895.

891.99.09
\$-33

11 DEC 2012

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԾԽԱՏՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

Հ Ա Յ Ա Գ Է Տ Պ . Փ Է Թ Թ Է Ր Ի

Ի Մ Ի Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Ա Մ Ե Ի Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ո Ւ Ա Մ

Հ Ա Ն Գ Ե Ր 2 Ծ Ա Ն Օ Թ Ո Ւ Թ Ե Ա Մ Ի Բ

Ի Հ. Յ Ա Կ Ո Վ Բ Ա Յ Վ. Տ Ա Շ Ե Ա Ն

Մ Խ Ի Թ . Ո Ւ Խ Տ Է Ն

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1895.

4810-2012

Ա Ձ Գ

Ընթերցողը պիտի գտնէ յաջորդիս մէջ հայագէտ Պ. Փէթթէր ուսուցչապետի Հայոց մատենագրութեան վրայ գրած այլևայլ յօդուածներն ի մի ամփոփուած: Եւրոպական գիտնոց այս կարգի գրութեանց հաւաքումս եւ թարգմանութեամբ ծանօթացնելը կը յուսանք թէ աւելորդ աշխատութիւն չի համարուիր:

Գրքուկիս մէջ մտած հատուածք ամբողջական են. ասոնցմէ դուրս հայագիտին հայկական իրաց ուրիշ յօդուածներ ծանօթ չեն, ի բաց առեալ շատ մանր քաներ, զլիաւորաբար համառօտ մատենախօսութիւններ հայկական իրաց նուիրուած գործոց, եւ որոնց նշանաւորքն ծանօթ են մեր ընթերցողաց «Հանդիսի» միջոցաւ:

Հատուածոցս մէկ մասն լոյս տեսած է «Հանդիսի» մէջ: մացեալ մասն նոր դրուած են՝ գործոյն ամբողջութեան համար: Այս է եղած գրքուկիս այն պակասութեան պատճառն որ՝ տպագրական դժուարութեանց պատճառաւ՝ անկարելի եղաւ հատուածները ժամանակագրական կարգաւ դնել: Թերեւս ալ մէկ երկու քան՝ գոր օրինակ Մ. Խորենացոյ վրայ գրուածն Նիրշի հայրախօսութեան մէջ (Հտժ. Ժ, էջ 90 եւն) կրնար դուրս մնալ, քանի որ հեղինակն այժմ՝ ուրիշ կարծիք ունի այս մասին եւ նոր հատուած մ'ալ գրած է. (Հտժ. Գ, էջ 17 եւն:) Բայց շուգեցինք թողուլ նաեւ այն՝ գրքոյն ըստ կարելոյն ամբողջական ընելու համար, մանաւանդ որ այն հատածն ալ հայ քանասիրաց մտադրութեան արժանի եղած է:

Աս թերութիւններով հանդերձ կը յուսանք թէ յաջորդ գրքոյն անօգուտ չըլլար հայ մատենագրութեան հետազօտութեան համար: Գրքուկիս առաւելութիւններէն մին ալ այն է որ հեղինակն իւրաքանչիւր

ինդրին մէջ ամէն կարեւոր նրատարակութիւնը յիշած է: Քանի մը պակամներն՝ նորագոյն նրատարակութիւնքն՝ լրացուցած ենք ծանօթութեանց մէջ:¹

¹ Ի հարկէ քանի մը նորագոյն գործեր կարելի չէր յիշել իրենց տեղն՝ տպագրութեան և տքն յոյս տեսած ըրարով: Օրինակի համար յիշելու է Եղիշէի նոր հրատարակութիւնն *ուսուցչապետ Խ. Յովհաննիսեանի* ձեռք (Մոսկ. 1892 Չ, 391 էջ.) որուն վրայ գրեցին Գ. Խաչաթեանց (Եղիշէի վարդապետաց պատմութիւնը հրատարակութեամբ Խ. Յովհաննիսեանի, Տփ. տպ. Թօտ. 1892.) և Ե. Տեզա *ուսուցչապետք*. (E. Teza, La Storia dei Vartaniani di Eliseo nella nuova edizione di Mosca. Roma 1893. 80 pp. 14, որի կը խօսուի նաև Եղիշէի նոր Թարգմանութեան վրայ ի ձեռն Դոկտրատեանցի ի Տփղիս 1891, յիշելով նաև մեր նոյն Թարգմանութեան առթիւ ըրած դիտողութիւնքն, հմմտ. Հանդես 1892, Թ. 4, էջ 117—120:) Խ. Յովհաննիսեան իւր հրատարակութեան և տեւը կցած հայ-նոս քաղաքին Յաւելոսած մ'աչ հրատարակեց քիչ մ'տոքք. (հմմտ. "Յաւելոսած Եղիշէի Պատմութիւն", ևն գրքին հայ նոս-քաղաքանին. Մոսկ. տպ. Բարխ. 1893, 80 էջ 38:)

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

- Ա. Սիրիլյեայց կոչոճակը Մ. Խորենացոյ քով 1—11
Ներածութիւն եւ կոչումս, 1: — Խորենացի շէ
հեղինակ կոչման, 3: — Հին մատենագրի մը
նշանը, 5: — Ասորի հեղինակէ մըն է, 7: —
Մար-Աբբաս, 9:
- Բ. Անխաւերակամ Թորոյթ Գիոննախոսի Արիստագաց-
ոյ առ Տիտոս վասն Անջման Մարտեայ 11—17
Ներածութիւն, 11: — Բնագիր թղթոյն, 14:
- Գ. Մովսէս Խորենացի . . . . . 17—30
Կենսագրութիւն, 17: — Հայոց Պատմութիւնն եւ
անոր հանգամանք, 19: — Գրքին նպատակն, եւ
աղբերքն, 21: — Պատմութեան արժէքն, 24: —
Զրոյցներ եւ Մ. Խորենացի, 26: — Խորենացոյ
ընծայուած ուրիշ գործքեր, 27: — Մատենա-
խօսութիւն, 30:
- Դ. Մար-Աբբաս Մծոնրնացոյ գիրքը . . . . . 31—45
Այլեւալ կարծիք, 31: — Հատակոտորքն ասորի
հեղինակ մը կը ցուցնեն, 34: — Մար-Աբբաս
եւ Կեղծ-Սերէոս, 36. — Հետեւութիւն, 44:
- Ե. Ներսիսի Լամբրոնացոյ Տեղեկութիւն ի վերայ
մահոճան կայսեր Փրեղերիկոսի Ա. . . 46—51
Ներածութիւն, 46: — Բնագիր, 47: — Հետեւ-
ութիւն, 50:
- Զ. Եռսերիոսի Եկղ. Պատմութեան հայերէն թարգ-
մանութիւնը . . . . . 51—64
Ներածութիւն, 51: — Համեմատութիւն հայ,
յոյն եւ ասորի ընագրաց, 53: — Թարգմանու-
թեան արժէքը, ձեռագիրքն, 55: — Համեմա-
տութիւն Ս. Պողիկարպոսի վարուց հայ ընագրին
յեկղ. Պատմութեան եւ ի վկայաբանութիւնս՝
ըսողատութեամբ յոյն եւ ասորի ընագրաց, 57:
- Է. Ս. Մեսրոպ առաքեալ Հայոց . . . . . 64— 78
Ա. Վարք Մեսրոպայ, 64: — Բ. Գրութիւնք,

Ը

68: — Յաճախապատումս իրեն է, 69: — Գ Մեսրոպ իբրև մատենագիր եւ վկայ եկեղեցւոյ, 75: — Մատենախօսութիւն, 78:

Ը. Կորիւն, Կախկոպոս ի վիրս . . . . . 78—82
 վարք Կորեան, 78: — Իւր գրութիւնն, 80: — Աղերս իւր գրութեան Ազաթանգեղեայ եւ Բուզանդայ հետ, 81: — Կորիւն իբր մատենագիր, մատենախօսութիւն, 82:

Թ. Եզնիկ, Կախկոպոս Բագրեւանդայ . . . 83—89
 վարք, 83: — Եզնիկայ գրութիւնք, 84: — Եզնիկ իբր մատենագիր եւ վկայ եկեղեցւոյ, 87: — Մատենախօսութիւն, 89:

Ժ. Մովսէս Խորենացի, Պատմագիրն Հայաստանի
 90—105
 վարք, 90: — Գրութիւնք, 93: — Պատմութիւնն, 95: — Թղթակցութիւն Խորենացւոյ եւ Սահակայ Արծրունւոյ, 98: — Մովսէս իբրև մատենագիր, 101: — Հրատարակութիւնք եւ մատենագրութիւն, 103:

ԺԱ. Եղիշէ միանձն . . . . . 105—115
 վարք, 105: — Գրութիւնք, պատմութիւնն, 108: — Ճատեր, 110: — Եղիշէ իբրև մատենագիր եւ վկայ եկեղեցւոյ, 113: — Մատենախօսութիւն, 114:

ԺԲ. Հիմ Հայոց ազգային երգերը . . . . . 115—142
 ներածութիւն, 115: — Երգոց աւանդիչը Մ. Խոր., 117: — Երգերու մացորդք, 121: — Երգոց նիւթն եւ շրջանք եւ վիպական նկարագիրը, 123: — Երգոց հնութիւնք, 131: — Երգոց հայրենիքն, 134: — Բանաստեղծական արժէքն, 137: — Չափական հիմն, 138:

ԺԳ. Առ Կորնթացիս երրորդ անխաւերական թուղթը . . . . . 142—193
 ներածութիւն, 142: — Ա. Կորնթացւոց Գ թղթոյն ցայժմ եղած հրատարակութիւնք, 143: — Բ. Մեկնութիւնք Կորնթացւոց Գ թղթին, 148: — Գ. Անվաւերականիս սկզբնական լեզուն, 153: — Դ. Անվաւեր թղթակցութեան աղբիւրները, 160: — Ե. Առիթ եւ ժամանակ թղթոյս խարդախուելուն, 167: — Զ. թղթոյս յարաբերու-

- Թիւնք այլ զրոց հետ, 173: — Է. Կորնթացւոց Գ. Թղթին զործածութիւնն ասորի եկեղեցւոյն մէջ, 178: — Ը. Կորնթացւոց Գ. Թո ղթը հայերէն մատենագրութեան մէջ, 181: — Թ. Կորնթացւոց Գ. Թուղթը լատինական մատենագրութեան մէջ, 188: — Ժ. Ակնարկութիւնք Կորնթացւոց Գ. Թղթին յունական մատենագրութեան մէջ, 189: — Ձեռագիրք հայերէն քնազրին, 192: ԺԴ. Արիստիդէս հայ մատենագրութեան մէջ 194—202 ներածութիւն. Վ. Ն. Գալէմբերեան Վրդի հատուածները, 194: — Եզնիկ եւ Արիստիդէս, 196: — Յաճախապատում եւ Արիստիդէս, 199:

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Ա Շ Խ Ա Տ Ս Ի Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ք

Ա.

Միտիլեայց կոչուած Մովսիսի խորհեմցոյ քով:*

Մովսէս խորենացի Հայոց Պատմութեան մէջ (Ա, 6) բաւական ընդարձակ հասակոտոր մը վկայութեան կը բերէ “ի Բիււոսեանն Սիբիլղեայ,» ինչպէս կ'անուանէ ինքը: Այս կոչումն առնուած է Սիբիլեայց երրորդ Գրքէն, ուստի անկէ՝ որ հրէական ծագումն ունի ըստ սովորական կարծեաց, եւ այն՝ այն գրոց 105—146 տողերուն կը համապատասխանէ: Ա. Կուլթշմիտ (A. v. Gutschmid) կ'ընդունի որ Մովսէս արգեամբք առջեւն ունեցած է Սիբիլեայց գիրքն յունարէն լեզուա¹. Իսկ Պաւմ-կարթներ (Baumgartner) խորենացոյ այս կոչումն Յուլիոս Ափրիկանոսէ առնուած կը համարի:² Ըստ այսմ երկու քննիչք ալ կը միաբանին յայնմ թէ Մովսէս այս կոչումն յունարէնէ թարգմանած է: Այս խնդիրը կապ ունենալով Մար-Աբասի առեղծուածին հետ, թերեւս առանց օգտի չէ նոր հետազոտութիւն մ'ընել Սիբիլեայց այս կոչման աղբիւրին վրայ:

Մովսէսի այս տեղն է.*** “Բայց ես այժմ ուրախացայց հաւ առնելով առաջիկայիցս իմոց բանից ի սիրելոյն իմմէ եւ քան զշատս յարգարախօսողէ,

* Das Sibyllen-Citat bei Moses von Choren, von Dr. P. Vetter: Theol. Quartalschrift (Tübingen) 1892, Heft III, pp. 465—474.

¹ Ber. über die Verhandl. d. k. sächs. Gesellsch. d. Wissensch. XXVIII, 1876, p. 14. 32.

² ZDMG. XL 1886, p. 511. 512.

*** Պատմ. Հայոց Ա. գլ. է:

ի Բիւռոսեանն Սիրիոյ շահ զուրգն, ասէ, եւ զբազմաբարբառն լինելոյ ձայնի ազգի մարդկան, եւ զկնի նաւարկութեանն Քսիսութեայ ի Հայս, Ջրուանն եւ Տիտանն եւ Յապետոսթէ, լինէին իշխանք երկրի: Ար ինձ թուին Սեմ, Քամ եւ Յարեթ: Ի բաժանել սոցա, ասէ, զամենայն տիեզերս ընդ իւրեանց իշխանութեամբ, հարստացեալ տիրէ ի վերայ երկոցունցն եւս Ջրուանն: Ջոր աստ ուրեմն Ջրադաշտ մագ արքայ Բակտրիացոց, որ է Մեդաց, սկիզբն եւ հայր աստուածոցն ասաց լինել. եւ բազում այլ ինչ զնմանէ առասպելեաց, զոր անտեղի է մեզ այժմ երկրորդել: Արդ ի բռնանալն, ասէ, Ջրուանայ՝ ընդդիմացան նմա Տիտանն եւ Յապետոսթէ, ի մարտ պատերազմի ընդ նմա գրգռելով. վասն զի թագաւորեցուցանել զորդիս իւր ի վերայ ամենեցուն խորհէր: Եւ յայսպիսում խռան յափշտակեաց, ասէ, Տիտանն զմասն ինչ ի ժառանգութեան սահմանացն Ջրուանայ: Աստ ի մէջ անցեալ քոյր նորա Աստղիկ, համոզեալ դադարեցուցանէ զազմուկն. եւ յանձն առնուն թագաւորել Ջրուանայ. բայց զաշինս ուխտից եւ երդմանց ի միջի հաստատեն, սպանանել զամենայն արու՝ որ ծնանիցի Ջրուանայ, զի մի ազգաւ ի վերայ նոցա թագաւորեսցէ: Աստի եւ արս հզօրս ի Տիտանացն ի վերայ ծննդոց կանանց նորա կարգէին: Եւ սպանեալ զերկուս ոմանս վասն երգման ուխտին հաստատուն կալոյ, խորհի այնուհետեւ քոյրն նոցա Աստղիկ հանդերձ կանամբք Ջրուանայ՝ ապրեցուցանել զայլ մանկունս, եւ յարեւմուտս կոչս յուզարկել ի լեառն՝ որ անուանեալ կարգային Քիւրցնիկէց, իսկ այժմ կոչի Ալիմպոս:»

Նախ հոս պէտք է բաժնել մէկզի հանել այն տեղերն որ Սիրիլեայի շեն, այլ Մովսէսի գրչէն են: Մ. Խորենացոյ յաւելուածն են «զկնի նաւարկութեանն Քսիսութեայ ի Հայս», բառերը, որոնք Եւսեբեայ Ճամանակագրութեան հայ թարգմանու-

Թենէն փոխառեալ են. (Հար. Ա, 49 = Հրա-
Schönef, I, 31:) Ընդմիջարկութիւն է նոյնպէս
“Զրադաշտ մնդ արքայ Բակարիացոց», խօսքին մէջ
արուած տեղեկութիւնը: Բառ առ բառ Զրադաշ-
տայ այս տիտղոսը կը գտնուի Քրոնիկոնի մէջ՝ Ա,
91. Բ, 64 (= Schöne, I, 59. II, 11) եւ թէ Հոս
այս տիտղոսն արդեամբք կոչուին է ուրիշ տեղէ մը՝
կը ցուցնէ բաց աստի նոյն ինքն Մովսէս, երբ
“Բակարիացոց», ազգանունը կը մեկնէ՝ “որ է Մե-
դաց», փոխանակ միայն վերջինս դնելու եւ առաջինը
դուրս թողու. Հոս ալ զարմանալի եղանակաւ մը
յունական “Մեդք», անունը* կը դործածէ, զոր
Քրոնիկոնի մէջ՝ Ա, 95 (= Schöne, I, 63) կարեւոր
համարած է մեկնել: Ասկէ զատ Խորենացի աւել-
ցուցած է Սեմայ, Քամայ եւ Յարեթի նկատմամբ
եղած ծանօթութիւնը, եւ անշուշտ նաեւ Ոլիմպոսի
վրայ բրած դիտողութիւնը: Արդ եթէ այս յաւե-
լուածները մէկդի հանելէն ետքը՝ համեմատենք
այս կոչումն Սիբիլեաց յունարէն բնագրին հետ՝,
ի հարկէ տեղ մ'անմիջապէս մեր աչքին կը զարնէ
որ կարծես յունարէն բնագիր մը մատնանշան կ'ընէ:
Այս բառն է πύργος (տող 105), որ Խորենացւոյ
քով քորքէ բառով թարգմանուած է: Այս թարգ-
մանութիւնը յատուկ բան մըն է. վասն զի Քրոնի-
կոնի մէջ թարգմանիչը, ուստի անշուշտ նոյն Մով-
սէս**, Բաբելոնի աշտարակաշինութեան համար

* Հայերէն սովորական անունը “Մարք», ձեւն
ծ. Թ.

1 Al. Rzach, orae. Sibyllina 1891, p. 54 ff:

** Հայագէտն կ'ենթադրէ՝ ինչպէս նաեւ այլը
որ Խորենացի է նաեւ թարգմանիչը Եւսեբեայ Ժամա-
նակագրութեան: Սակայն Հայոց Պատմութեան հեղի-
նակն անշնար է այն ընդհանրական լեզուաւ ե-
ղած ընտիր թարգմանութեան թարգմանիչ համարել.
այնչափ խոր է լեզուի վիճն երկուքին մէջ: Հայերէն
լեզուի մեքրոպեան եւ յետմեքրոպեան շրջանները զա-

կանոնաւորապէս միշտ աշտարակ բառը կը գործածէ, թէեւ նաեւ հոն ալ իւր յոյն բնագրին մէջ ապահովապէս πύργος կը կարդար, ինչպէս կրնանք հետեւցնել ասոր համեմատական տեղէ մը՝ «Պատրաստութիւն Աւետարանի» (Praepar. evangel.) գործքին մէջ, եւ Սինկեղոսի քով գտնուած Աղեքսանդրու Բագմավէպի կոչմանէն: Աւստի այս տեղւոյ թարգմանութիւնը ծանրակշիռ վկայութիւն մըն է յունարէն բնագրի մը. բայց եւ այնպէս բոլորովին անմերժելի չէ:

Երկրորդ ցուցում մ'ալ առ այն թէ յունարէնէ թարգմանուած է այս կոչումն, կ'երեւայ ըլլալ Յապետոս¹ անունը. վասն զի շատոնց՝ միտ գրուած է որ սա խօսքը՝ — «Զրուանն եւ Տիտանն եւ Յապետոս թէ լինէին իշխանք երկրի» — շաբաւական թարգմանութիւն մըն է 110դ. սողին, որ է՝ Καὶ βασιλευσε Κρόνος καὶ Τιτάν Ἰαπετός τε*. — Սակայն նոյն իսկ այս սողն ընդդէմ կ'ելլէ այն պարագային՝ թէ Մովսէս ըլլայ բուն թարգմանիչն այս կոչման: Խորենացի չքր 10 տարի յունական լեզուի ուսմամբ զբաղած էր, կ'ընթեանուր յունական հետաորներն եւ կը ճառեր անոնց վրայ, ընդարձակ յունարէն գործքեր հայերէն թարգմանած էր, եւ դարձեալ Հայոց պատմութիւնը գրած՝ ծերացեալ տիօք եւ իբրեւ թարգմանիչ գրական երկարամեայ գործունէութենէ մ'ետքը: Մ. Խորենացի յունարէն լեզուի մէջ գտնէ

նազանդներուն համար այս ինչիւնը երկբայութեան տակ չէ:

Ե. Թ.

¹ S^{tes} Lagarde, Armenische Studien, p. 108, Nro. 1549.

* Այսինքն «Եւ թագաւորեաց Կոնոսս եւ Տիտանն եւ Յապետոս», ուստի «Յապետոս թէ», անուան «թէ», վերջաւորութիւնը նամարելով յունարէն տէ (Իապետոս տէ = Եւ Յապետոս) քառակից մասնկան անուշաղիք ընդօրինակութիւն:

Ե. Թ.

այնչափ վարժ էր որ այս տեսակ թարգմանութեան ծիծաղական սխալ մ'ընեւ չէր կրնար:

Այս տողին թարգմանութեան երկրորդ առանձնայատկութիւնն այն է որ *Kρόνος* (*Առոնոս*) թարգմանուած է *Ջրոն*: Եղնիկ եւ Եղիշէ կը սորվեցրնեն մեզ որ Ե դարու Սասանեանք զրուանականութեան հետեւող էին, որ Աւետայի երկարամտեան կրօնքը կը ջանար յաղթահարել Ահուրամազդայի եւ Անգրամայնիոսի* հասարակաց սկզբնապատճառ մը դնելով: Սոյն այս բանս կ'ակնարկէ նաեւ Մովսէս, երբ կը յաւելու թէ *Ջրադաշտ մագ՝ Սկիզբն եւ Հայր Գից կ'ուսուցանէ տեղ մը զայս Ջրուն*: Սակայն Մովսէսի այս Ջարաթուստրայի** յիշատակութիւնը պէտք չէ իբրեւ բուն կոչում համարիլ. այլ անշուշտ արգիւնք է նոյն իսկ Խորենացւոյ մօտաց, որ գիտէր մէկ կողմանէ թէ իւր ժամանակի Պարսիկք *Ջրոն* կը կոչէին՝ ամենէն բարձրագոյն դիքն, եւ միւս կողմանէ՝ որ Պարսից կրօնական գրքերը *Ջարաթուստրայի կ'ընծայուէին*: Արդ ենթադրենք որ Մովսէս Խորենացի յունարէնէ թարգմանած ըլլար Սիրիլլեայց այս տողը, այն առան պէտք էր որ նաեւ ինքն ըլլար այն անձն՝ որ Սեմայ տեղ — վասն զի *զԱռոնոս՝ Ս. Գրոց Սեմը կը համարի*, — դրած է Պարսից ազգային դիքը: Սակայն Մովսէս պարսկական իրաց ամենեւին յարգող չէր, եւ աւելի եւս՝ սիրող չէր պարսկական դիցարանութեան: Ուստի գոնէ շատ քիչ հաւանական է որ Խորենացի ինք իրմէ պարսկական դիք մը նոյնացրնէ Սեմայ հետ, եւ այս մեկնութիւնը հաստատել ջանայ իւր «սիրելի Սիրիլլեայ» զրոց ճո-

* Ahuramazda եւ Angramainyu, որոնց հայերէն սովորական ձեւերն են՝ Արմիզդ եւ Արիմն (Արամիզդ, Խարամիմն): Ժ. Թ.

** Zarathustra. հայերէն սովորաբար կ'անուանենք առանց խտրութեան՝ Ջրադաշտ: Ժ. Թ.

խութեամբ: Աերջապէս այս ալ կայ որ *Κρόνος* (Առնոս) անունը *Ջրո-ան* թարգմանելը լեզուական հաստատուն հիմ *Տ'ունի*: Թարգմանիչը *Κρόνος* (Առնոս) անունը նոյնանշան համարած էր *Χρόνος* ի (ժամանակ), ուստի եւ *Ջրո-ան* անուամբ թարգմանած: Արդեամբք ալ վերջին բառ «ժամանակ» կը նշանակէ՝ միայն թէ ոչ հայերէնի մէջ, ինչպէս *Աութշմիտ*¹ կը կարծէ, որ «զրուան» բառն կը համարի «հայերէն թարգմանութիւն *Κρόνος* ի կամ *Χρόνος* ի:» Յամենայն դէպս «*Ջրո-ան*» Մ. Խորենացւոյ ժամանակ հայերէն բառ չէր, վասն զի Եզնիկ կը թարգմանէ զայն, եւ մտադիր կ'ընէ թէ հայերէն կը նշանակէ այն՝ «բախտ կամ փառք:»² Եւ որովհետեւ Եզնիկ իւր ժամանակի պարսկերէնին հմուտ էր անշուշտ, կը հետեւի իւր այս իսկ մեկնութենէն որ նաեւ այն ժամանակի պարսկերէն լեզուն սոյն բառին հետ այլ եւս ժամանակի գաղափար չէր կապեր, ապա թէ ոչ Եզնիկ այնպէս թարգմանած կ'ըլար: Սակայն *Ջրո-ան* բառն Աւետայի լեզուաւ «ժամանակ» կը նշանակէ: Ուրեմն այն անձն՝ որ Սիբիլեացոյ այս տողին *Κρόνος* ի *Ջրո-ան* փոխած է, շատ լաւ գիտէր ուղղապէս *Ջրո-ան* դից անուան նախնարար ժամանակի գաղափար *Տ'ունենալը* եւ թէ ծագած է այն զանդկերէն *ZRVAN* կամ *ZRVANA* բառէն: Արդ կրնանք ենթադրել թէ Մովսէս Խորենացի ուներ այս հմտութիւնը: Հապիւ թէ կարելի է: Մ. Խորենացի գիտէր ի հարկէ պարսկերէն լեզուն եւ պարսկական դիցաբանութիւնը, սակայն միայն իւր ժամանակինը: Թէ որչափ քիչ տեղեակ էր Աւետայի, կը մասնէ իւր անմիջապէս կից տեղեկութեան մէջ, զոր կու տայ *Ջրադաշտ* մագի նկատմամբ: Մանաւանդ թէ այս կէտը մատնանիչ կ'ընէ մեզ մատենագիր մը՝ որ յունական մատենա-

¹ Անդ, էջ 32:

² Եղծ Ազանդոց, Բ, 1, տպ. Վենետ. 1826, էջ 113:

գրութեան աւելի քիչ, բայց պարսկականին շատ աւելի տեղեակ էր քան Խորենացի: Պարսկական տեսութիւններով տողորուած թարգմանիչ մը կը մատնէ նաեւ այն բաղմաստուածեան նկարագիրն որ մուծուած է յունարէն գրոյցին մէջ. վասն զի Սիրիլեայց յունարէն բնագրին Քէդ (Հռէա) դիցուհւոյն տեղ գրուած են «կանայք Ջրուանայ:»

Յայս վայր մեկնաբանած յառաջագիր նախադասութիւններէն սա եզրակացութիւնը հանել կ'ուզեմ թէ Խորենացի Սիրիլեայց կոչումն ուղղակի յունարէնէն թարգմանած չէ, այլ ոչ-ոյն մատենագրէ մը փոխ առած է: Ա'երեւայ թէ ինքն իսկ զայս մատենագիրը կ'ակնարկէ նախորդ գլխուն մէջ: Վասն զի այն տեղ Մ. Խորենացի կ'ըսէ թէ Ծննդաբանութեան մէջ Թիրասը դրած է իբրեւ շորորդ յետ Նոյի եւ երրորդ յետ Յաբեթի, ինչպէս նաեւ Մեսարայիմն իբրեւ շորորդ յետ Նոյի եւ երրորդ յետ Քամայ, թէեւ այն երկու անուանքն ալ գտած չէ, կ'ըսէ, Աստուածաշնչի հայերէն թարգմանութեան մէջ: «Այլ այսպէս, կը շարունակէ, զսա կարգեալ գտաք ի յուշմագունէ ու մեմնէ եւ յընթերցասիրէ Ասորոյ. եւ հաւատարիմ թուեցաւ մեզ ասացեալն:» Եւ այս ասորի ճխտութիւնը պարզ կեղծիք մը չէ. վասն զի եթէ Խորենացի ինքնին յօրինած ըլլար այս Ծննդաբանութիւնը, անտարակուսելի է որ անունները Ս. Գրքէն քաղած հաւաքած կ'ըլլար: Արդ որովհետեւ այս անուանք հայերէն Աստուածաշնչին մէջ չեն գտնուիր եղեր՝ զոնէ բտ կարծեաց Մովսէսի, — վասն զի արդեամբք կը գտնուին այն տեղ¹, — կը հետեւի անշուշտ որ իւր ասորական աղբիւր մ'ի վկայութիւն կոչելն արժանի է հաւատալու:

Արդ բաղձալի էր ինձ այս ասորի անանունը աղբիւր ենթադրել ոչ միայն Ծննդաբանութեանց,

¹ Հմմտ. A. Carrière, Moïse de Khoren et les généalogies patriarcales. Paris 1891, p. 29, 30.

այլ նաեւ Սիրիլեայց գրքէն եղած կոչման: Վասն զի նաեւ ուրիշ հայ մատենագրի մը քով Սիրիլեայց այս կոչման հետքը կը գտնուի, այսինքն՝ Եզնիկ կ'ըսէ (Գ, 3. տպ. Վենետ. 1826, էջ 121) «Ձի եւ Ջրուանն իսկ մարդ լեալ է, այր մի քաջ առ Տիտանօքն:» Եզնիկայ այս կարծիքն այնպէս զարմանալի եղանակաւ նոյնութիւն մ'ունի Սիրիլեայց պատգամին եւ այն ձեւին որուն մէջ Խորենացոյ քով գտնուի, որ անհնար է շնդունիլ թէ Եզնիկ այս տեղ անկախ չէ: Սակայն դժուարաւ կրնայ հաւատացուիլ թէ Եզնիկ այս տեղեկութիւնն Մ. Խորենացիէն առած ըլլայ. վասն զի շատ մեծ հաւանականութիւն կայ որ Մովսէս՝ որ իւր Պատմութեան մէջ ինք զինք ծերացեալ մը կ'անուանէ եւ իւր Պատմութիւնն յամենայն դէպս Պերոզի Բ (459) ինքնակալ իշխանութենէն յառաջ հրատարակել չէր կրնար, Եզնիկէն վերջ գրած է:՝ Ուստի կը մակարերեմ՝ որ նաեւ Եզնիկայ գիտողութիւնն այն ասորի մատենագիրը կ'ակնարկէ: Եւ այն՝ կ'երեւայ թէ սոյն մատենագիրն կողմնակից էր ասորի գնոստիկականութեան, որ Սիրիլեայի խօսքին իրանեան գոյն տուած էր. վասն զի նոյն այն ասորի գնոստիկեան շրջաններու շատ սիրելի էր՝ քրիստոնէական վարդապետութիւնքն ու հելլենական տեսութիւնքն մոգութեան կրօնական գաղափարաց հետ խառնելու փորձերը նեւ: Եթէ այն հեղինակն՝ որուն քով Մովսէս Սիրիլեայ այն տեղը կարդացած է, ասորի գիտնական մըն էր, այն ատեն կը մեկնուի թէ յունարէն բառերու սխալաւոր թարգմանութիւնը՝ մը յունարէնի թերակատար գիտութիւն մը կը ցուցընէ, եւ թէ

¹ Այստեղ ի հարկէ կ'ենթադրեմ՝ որ Պատմութեան հեղինակը չէ է գարու կեղծանուն մը, ինչպէս ի վերջոյ ընդունեցաւ Ե. Կութշիա (Encyclop. Britann. ed. IX, Tom. XVI, p. 861—863.) այլ թէ նոյն է Ե գարու պատմական Մովսէսին հետ:

Թարգմանութեան առած պարսկական նկարագիրը :
 Եւ այսպէս հետազոտութեան արդիւնքն եղած կ'ըլ-
 լայ այն՝ Թէ Մ. Խորենացւոյ քով գտնուած համ-
 բաւուոր «Յապետութեն» Ասորիքի ճամբով խոտո-
 րած մտած է «Հայոց Մեծաց Պատմութեան» մէջ,
 եւ Թէ Մովսէս Սիբիլեայց կոչուած ասորերէնէ Քարէ-
 մանա՞ է : Չայնական գժուարութիւն մը, այսինքն՝
 «Յապետութէի» մէջ խիստ շրթնականին պատ-
 ճառաւ, չի կրնար յառնել այս կարծեաց գէմ.
 վասն զի անշուշտ հայ Թարգմանիչք ասորականի
 խիստ ու փափուկ հնչիւնները զանազանել կրնային :
 Կսեւ այն որ πύργοςի դիմաց վերոյիշեալ «բուրգն»
 բառը դրուած է, հոս վճռական չի կրնար ըլլալ.
 վասն զի եթէ նաեւ Խորենացի յունարէն բնագրին
 105 տողն առջեւը չունէր, սակայն ունէր զայն
 97—104 տողերուն մէջ, այսինքն Սիբիլեայց այն
 կոչման մէջ, որ կը գտնուի Եւսեբիոսի Քրոնիկոնի
 մէջ (Ա, էջ 38, 39 = Schöne I, 23, 24.) զոր Թէեւ
 հայերէն Թարգմանութեամբ կը գործածէր, բայց
 նաեւ յունարէնն ալ գիտնալու էր, վասն զի ինքն
 իսկ էր անոր Թարգմանիչը :* Իսկ արդ այս կտորին
 մէջ πύργος երկու անգամ կը գործածուի. ուստի
 կրնայ ըլլալ որ այն տեղն յիշելով գրչին ծայրն ե-
 կած ու գրած է հոս այս ցանցառ գործածուող,
 բայց յունարէն բառին ազգակից հնչող («բուրգն»)
 ասութիւնը :

Սիբիլեայց կոչումն այսպէս ըմբռնելով՝ լոյս
 մ'ալ կը սփռի ուրիշ աւելի ծանրակշիռ խնդրոյ մը,
 Մար-Աբասայ հատակոտորոց ծագման վրայ : Վասն
 զի «Մար-Աբասայ» մատենին մէջ՝ զոր Մովսէս Թ.
 գլխէն սկսեալ ծայրաքաղ կ'ընէ, կրկին կը գտնենք
 Զբուանն ու Յապետութեն : Եթէ Մովսէս ուղղակի
 յունարէնէ Թարգմանած էր Սիբիլեայց կոչումն,
 շատ կասկածելի էր Մար-Աբասայ մատենին եւ Սի-

* Տես մեր վերն ըսածն այս նկատմամբ : Ծ. Թ.

բիլլեայի խօսքերուն այս ազգակցութիւնը: Այլ-
ազգ կ'ըլլայ խնդիրն, եթէ Մովսէս իւր Ձըուանն ու
Յապետոսթէն «յուձեմնէ. . . . Ասորոյ» գտած
առած ըլլայ: Այս գէպքիս մէջ կրնար ի հարկէ
նաեւ Մար-Աբաս նոյն աղբիւրէն առնուլ:

Այս կարծեաց ի կողմն, — այսինքն՝ անոր թէ
Մ. Խորենացի Մար-Աբասայ մատենան զորձածե-
լով՝ նոյն այն աղբիւր-մատենին մէկ շառաւիղը
զորձածած է, զորարգէն զորձածած էր իրեն Ծնն-
դաբանութեանց մէջ, — կ'երեւայ ինձ թէ կ'ելլէ
նաեւ այն գիտողութիւնն՝ որ ծագեցաւ մտացս մէջ
Գարիէրի «Մ. Խորենացի եւ Նահապետաց Ազգա-
բանութիւնք» անուն հետաքրքրական գիրքն ըն-
թեռնելով: Գարիէր կը ցուցնէ որ Մովսէսի Խորե-
նացոյ Ազգաբանութիւնք՝ մանաւանդ յարեթա-
կան գծին՝ բոլորովն կամայական բաղադրութիւն
մըն են, եւ թէ այս կամայական բաղադրութիւնը
կրկին կը գտնուի Մար-Աբասայ մատենին մէջ, մի-
այն թէ անուանք գիտամար փոխուած են՝ զրբրը
տեղափոխելով: Գարիէր ասկէ կը հետեւցնէ թէ
Մովսէս Խորենացի եւ Մար-Աբաս կատինա միեւ-
նոյն անձն են, այսինքն՝ Մ. Խորենացի ստեղծած է
զՄար-Աբաս: Իմ ցայս վայր ըսածներուս վրայ յեն-
լով՝ ես աւելի յօժարութեամբ ուրիշ հետեւու-
թիւն մը կը հանէի, այսինքն՝ թէ Մովսէս եւ
Մար-Աբաս՝ երկուքն ալ անկախ՝ միեւնոյն աղբիւրը
զորձածած են, այսինքն այն «ուշմագոյն եւ ըն-
թերցասէր Ասորին», Ասկէ առած է Մ. Խորենացի
իւր Ազգաբանութիւնքն. նոյն աղբիւրէն առած էր
այս Ազգազրութիւնքը Մ. Խորենացիէն յառաջ
արդէն Մար-Աբաս կատինա կամ ճիշդ եւս՝ այն
ասորի մատենագիրը, որ իւր մատենին Մար-Ա-
բասի անունը տուաւ, միայն թէ քանի մ'անուանք
փոփոխած՝ կամաւ թէ ահամայ:

Բնականապէս կարելի է նաեւ որ Մար-Աբաս
եւ այն ասորի անանունը միեւնոյն անձն ըլլան, եւ

Թէ Մ. Խորենացի իւր Մար-Աբասն արդէն գործածած էր, երբ դեռ չէր յիշած անոր անունը: Սակայն այս կարծեաց դէժ է Գարիէրի հանած եզրակացութիւնը թէ անուանց փոփոխուիլը մէկ կողմանէ Մ. Խորենացւոյ Ազգաբանութեանց եւ միւս կողմանէ Մար-Աբասայ քով՝ հեղինակին միեւնոյն անձն ըլլալն անշուշտ կը մերժէ:

Բ.

Անվանարական թողթ Դիոնեսիոսի Արիսպագացոյ առ Տիտոս վասն անջման Մարեմայ:*

Նայերէն մատենագրութիւնն երկու անվաւերական թղթեր ունի Ս. Դիոնեսիոսի Արիսպագացւոյ որ յունարէն լեզուաւ հասած շեն մեզի: Առաջինն՝ որ ուղղուած է առ Տիմոթէոս, ուսուցչապետն Պ. Մարթէն հրատարակեց հայ, ասորի եւ լատին ձեռագրաց համեմատ՝ Փիթրայի «Սրբազան Հատընտիրք» գրոց Դ հատորին մէջ:** Երկրորդն զոր յաջորդ տողերուս մէջ կը գնենք գերմաներէն թարգմանութեամբ, որչափ գիտնէք դեռ

* Das apokryphe Schreiben Dionysius des Areopagiten an Titus über die Aufnahme Mariä, aus dem Armen. übersetzt von Pfarrer Dr. Vetter: Theologische Quartalschrift 1887, pp. 133—138.

** Տես J. B. Card. Pitra, Analecta Sacra et Classica, Spicilegio Solesmensi parata. Tom. IV: Patres Antenicani (Analecta Sacra Patrum Antenicenorum.) ed J. P. Paulinus Martinus, Paris. 1883. Հայերէն քննազորը դրոյած է յէջս 249—254 «Թողթ Դիոնեսիոսի Յաղագս Մահուան Պետրոսի եւ Պաւղոսի առ Տիմոթէոս աշակերտն Պաւղոսի: Աշակերտն աստուածային եւ որդի հոգեւոր, սիրտ եւ խորհուրդ եւ կատարիչ կամաց նորա, եւ համբերող ի նեղութիւնս ամսորիկ որ գեր ի վերոյ էր ամենայն գովեստից, վարդապետին ծշմարտի եւ հոգեւոր հօրն Պաւղոսի սիրելի որդի Տիմոթէոս», եւն: Հայերէն քննազորն հրատարակուած է Փա-

եւս անտիպ է: * Այս թուղթն առինք Փարիզի Ազգային Մատենադարանի (Bibliothèque Nationale) Հայերէն թ. 44 ձեռագրէն, որ «Տօնական» մըն է՝ եկեղեցական տարւոյն ամէն մէկ տօնին համար ճառեր ու վկայաբանութիւններ պարունակելով: Չեռագիրս գրուած է երկաթագիր տառերով եւ Հայոց թուականին ՈՍԳ. (= 1194 Յ. Ք) տարին: Առ այժմ հայերէն բնագիրը չենք հրատարակեր հոս՝ տպագրական դժուարութեանց պատճառաւ, ** սակայն կը յուսանք որ ուրիշ առթիւ զայն ալ հրատարակել կարենանք:

Թէ այս թուղթն յունարէնէ թարգմանուած է եւ ոչ ասորերէնէ, եւ եւս առաւել՝ թէ հայերէն սկզբնագիր անվաւերական մը չէ, կը ցուցնէ գրութիւնս ինքնին ծայրէ ծայր, որ իրեն յունարէն սկզբնագիրը յայտնապէս կը ցոլացնէ՝ մէկ կողմանէ բազմաթիւ բարդ բառակազմութեամբք (— որոնք ապահովապէս ածականներով բացատրուած կ'ըլ-

րիզի թ. 47 ձեռագրէն (թղ. 445): Լատիներէն թարգմանութիւնը դրուած է յէջս 272—276, իսկ ասորի քնագիրն՝ էջ 241—249 (որուն թարգմանութիւնն՝ էջ 261—271): Տես նաեւ նոյն զրքին ներածութիւնն (Prolog.) էջ Գ—Ը. § I. Ժ. թ.

* Հայերէն քնագիրն արդէն 1874ին հրատարակած է Գար. եպ. Սրուանձոտեանց իւր «Հնոց եւ նորոց», ընտիր գործքին մէջ (Կ. Պոլիս, տպ. Ե. Մ. Տընտեսեան. «Թուղթ Դիոնեսիոսի Արիսապագալոյն առ Տիտոս»,) Առ ժամս չկրցանք նշանակել անոր տարբերութիւնը մեր ձեռագրին հետ: Ժ. թ.

** Հայերէն տառեր չգտնուելուն յիշեալ Աստուածաբանական Եռամսաթերթին տպուած տպարանը՝ հեղինակն այս գործքիս հայ քնագիրը (ինչպէս նաեւ ուրիշ անգամ ալ) չէ կրցած հրատարակել, ուստի դրած է միայն գերմաներէն թարգմանութիւնը: Մենք հոս դրինք հայերէն քնագիրն ըստ մեր մատեն. ձեռագիր ծառընտրին. թ. 2, թղ. 168բ—169ա: Ժ. թ.

լային՝ եթէ ասորերէն բնագրէ մը թարգմանուած
 ըլլար, —) միւս կողմանէ եւ զխաւորաբար
 այլեւայլ ասութիւններով՝ որ յայտնապէս յունարէն
 այլեւայլ բառերու բառական փոխադրութիւն
 կ'երեւան. այսպէս՝ հեր-շիւրհ-դէս (հեր-շիւր-
 հային) = ὑπερ-γρε-ωσ. հր-բ-ն (հրային, երկնային
 = αὐθ-ερίος. սփն-տ-բ = παν-άγιος: Գրու-
 թեանս մէջ չկրցանք որեւիցէ կռուանի կէտ գտնել
 որ կարենանք որոշել թէ երբ թարգմանուած է,
 բայց եթէ թերեւս սա պարագայէն՝ որ գրութեան
 ոճին մէջ ասորաբանութեան մը հետքն ալ չկայ,
 հետեւցրենք որ թարգմանութիւնս յամենայն
 դէպս հայկական թարգմանական-մատենագրու-
 թեան ամենէն կանուխ շրջանին չի վերաբերիր,
 ուստի Ե դարու առաջին կիսէն չէ*:

Թուղթս հետաքրքրական է նաեւ այնու որ
 երկու անգամ յառաջ եկած կը գտնենք կեղծդիո-
 նեստիոսեան «Յաղագս Աստուածայնոցն անուանոց»

* Թարգմանութեանս յոռի լեզուն եւ ոճ վայր-
 կեան մը կասկածել կրնայ տալ թէ մեսրոպեան դպրոցի
 գործ ըլլայ թարգմանութիւնս: Բաց աստի այս ճառն
 ալ Դիոնեստիոսի միւս գործոց նետ թարգմանուած է
 Դաւթի հիւպատի եւ Ստեփանոսի Սիննեղոյ ձեռք
 դարուն առաջին կիսուն (տես Հանդէս Ամս. 1892, Թ
 4, էջ 68): Թարգմանութեանս ալ տարին է 712 ինչ-
 պէս կը յիշեն թարգմանիչը յիշատակարանին մէջ. (տես
 «Մատ. Հայկ. Թարգմ. Նախնեաց. տալ. Վենետ. 1889,
 էջ 388) զոր կը դնենք հոս. «Ի վնցհազարերորդի եր-
 կերիւրորդի քսաներորդի (= 712 Յ. Ք.) ամի արարածոց
 աշխարհիս քառ յունարէն թուոյ ի շորեքտասաներորդի
 դիկտիոնին, յերկրորդ ամի թագաւորութեան Փիլիպ-
 պոսի (= 712 Յ. Ք.) թարգմանեցաւ զհորս այս սրբոյն
 Դիոնեստիոսի Արիսապագաւոյ ի ստոյգ արքինակաց ի
 Կոստանդնուպաւոսի ի ձեռն Դաւթի հիւպատոսի եւ թա-
 գաւորական սեղանոյն կինտի եւ ի ձեռն Ստեփանոսի
 քահանայի եւ քերդողի, աշակերտի Տեառն Մովսիսի
 Սիննեաց եպիսկոպոսի: Արդ մտղթեմ», եւն: Ժ. Թ.

գրութեան (Գլ. Գ) մէջ գործածուած τὸ σῶμα
 θεοδόχον (= «Տարփին ստորոգիւն») բացատրու-
 թիւնն՝ որ բոլորովին յայտնապէս Ս. Կուսին վրայ
 առնուած է, ուստի անմերժելի վկայ մը կ'ըլլայ ընդ-
 դէմ այն ծանօթ ենթադրութեան՝ որ յիշեալ
 գրութեան մէջ փոխանակ σῶμα («Տարփին») բառին
 σῆμα («Նշան») գրուած կ'ենթադրէ:

* «Թուղթ սրբոյն Գիոնեսիոսի Առաջին Ե-
 պիսկոպոսի Աթենացւոց քաղաքի, Եւ նախաշար
 վարդապետի Զոր զրեաց Պատասխանի Թղթոյն
 Տիտոսի յաղագս ննջմանն սրբոյ աստուածածնին:

Ծանփցէ եղբայրութիւնդ քո, ով վսեմականդ
 Տիաէ, քանզի ըստ ժամանակին՝ յորժամ Հան-
 դերձեալ էր ելանել յաշխարհէս՝ եւ յաշխարհա-

* Ձեռագրին մէջ կար նոս ի սկզբան «ի յիշա-
 տակի սրբոյ Աստուածածնին Մարիամու Թուղթ . . . :»
 Վենետկոյ ձեռագրաց միոյն մէջ վերնագիրս քիչ մ'այլ-
 ազգ է, որ սակայն նոյն է անոր հետ՝ զոր ունէր հայա-
 գէտս իւր առջեւն, այսպէս. «Թուղթ Գիոնեսիոսի Արքի-
 պապացւոյ առաջին եպիսկոպոսի Աթենացւոց քաղա-
 քին, զոր եւ զրեաց նա պատասխանի Թղթոյն Տիտոսի
 եպիսկոպոսին Կրեացւոց, յաղագս ննջմանն սրբոյ Աս-
 տուածածնին եւ միշտ կուսին.» (Տես «Մատենադարան»,
 եւն, էջ 387:)

Ծ. Թ.

1 (Փարիզի Թ. 44) «Ձեռագիրն ունի՝ «ելանել յաշ-
 խարհէս եւ յաշխարհայ-նոցա», ԺԲ գարու հայ ձեռագիրք
 բառից արոհու թիւնն դեռ բոլորովին կանոնաւորապէս շն
 գործածեր, այնպէս որ հոս վերջին երկու բառերը բաժ-
 նելով՝ կարելի է երկու կերպով թարգմանել: Եթէ
 բաժնենք «յաշխարհայ նոցա» իմաստը կ'ըլլայ թէ այս աշ-
 խարհէս եւ աստեացս աշխարհէն բաժնուեցաւ յերկնայինն:
 Բայց «նոցա» այսպիսի իմաստ չունի, քստի պէտք ենք հոս-
 մարիլ որ նախնական արոհու թիւնն էր «յաշխարհայնոց»
 Այս մեր ենթադրութեամբ ի հարկէ կ'ենթադրենք նաեւ
 որ «ելանել» բային «անդին անցնելու» գաղափարը լրա-
 ցընելու ենք շաղկապով մը, եւ կամ ընդդէմէն որ «եւ»
 շաղկապն գրչին սխալմամբ կրկնութիւն մըն է նախընթաց
 — է՝ վերջուորութեան՝ որ երկաթագրին մէջ շատ նման է,
 ուստի եւ ջնջելու է:» (Ծ. Հեղ:)

Հայագիտիս այս ծանօթութեան պատճառն է որ
 նոս Փարիզեան օրինակն աղաւաղ է: Մեր դրած ըն-

կանացս, այսինքն՝ յերկրաւոր երուսաղէմէ, եւ մտանել ի խորան վերինն երուսաղէմի, անմեկնելի հրաժարմամբ յաւերժապէս առ ի մէնջ, տարփողական հոգւով աստուածամայրն յայնժամ եւ դասք առաքելոց սրբոց իսկ եւ իսկ ըստ ակնարկութեանն ի բարձանց վսեմականացն կամ աստուածային հրամանին՝ համահաւաքեալ ի վայրկեան ժամանակի՝ ուր էին վիճակեալք առ ի քարոզութիւն աւետարանին, գտան գումարեալ համաւրէն միաբանութեամբ ի միասին սուրբքն, արդարեւ ըստ այնմ՝ թէ ուր լուծումն մարմնոյ է, անդր եւ արծուիք ժողովեացին, փարելով զամենալոյս եւ զկուսական անձամբն, որոյ եւ յայնժամ աստուածամուխ եւ առաքելական դասուցն յանդիման եւ բոլոր եւ պարակից հաւատացելոցն սեռից, հրաժարեալ յամենեցունց՝ տարածեաց զսրբամատոյց եւ զսրաթռիչ զաղաւթնն որ առ աստուած ի բարձունս, զամենասուրբ եւ զանհպելի զձեռս իւր, հայելով լուսափափագ տենչանաւք առ ծնեալն ի նմանէ աստուածն եւ որդի իւր, հատոյց որպէս խունկ, աւանդեաց զամենասուրբ հոգին ի ձեռն տեառն: Այսպէս պարազարգեալ ի առ ի հրեշտակական դասուց՝ վերացաւ որպէս գերարփի փայլակն յախոյացի ի փառս վերինն երուսաղէմի. ուստի եւ յայնժամ արտաւարաթոյր հառաչանաւք եւ ողբերգական ձայնիւ, մանաւանդ եթէ յուսապատար խնդութեամբ եւ հրճուողական հնչմամբ սրբոց առաքելոցն բոլորից պտուտկեալ՝ հաւատացելոցն՝

Թերցուածին Քառ նոյն է նաեւ վենետկոյ օրինակը (տես «Մատենադարան», եւն, էջ 387) «...քանզի ի ժամանակի յորժամ հանդերձեալ էր եւանել յաշխարհէ եւ յաշխարհականացն, այս է յերկրաւորն Երուսաղէմէ եւ մտանել ի խորանս վերինն Երուսաղէմի:» Ժ. Թ.

¹ «Բոլորից», բառէն ետքը ձեռագիրն այս տեղւոյ խօսքին համար անհասկանալի «պիտոյ ու» բառերն ունի: Կարծենք թէ պէտք է «պիտոյարար», ուղղել, եւ թէ այս

յարինեալ բարեպաշտապէս զմարմին աստուածընկալ ըստ աւրինակի ննջեցելոց զկեցեալն ի վեր քան զաւրէնս հասարակաց՝ հոգեշնորհ երգով եւ ծաղկազարդ վարդապետութեամբ զնոյն ասել աստուածաբան արտաճառութեամբ ըստ պատշաճի պիտոյից եւ ձայնիւք սաղմոսաց՝ բարձեալ առաքելոց սրբոցն ի վերայ աստուածարեալ բազկաց իւրեանց՝ զմարմինն ամենասուրբ ստուգապէս որպէս զմայր լուսոյ եւ զգանձ անապական կենաց ազգի մարդկան, զոր ըստ ակնարկութեանն ի վերուստ ի հասարակաց փրկչէն, ըստ որ իջուցեալ վաղվաղակի հրացեալք աստուածամուխ հրոյն կայծակամբք եղին ի տեղւոջն կոչեցեալ Գեսամանի՝ լսելով մինչեւ յերիս աւուրս՝ ի վերայ ամենասուրբ թաղմանն զսաղմոսերգութիւնս հրաշալուրս հրեշտակական ձայնիցն, եւ այլ ոչ եւս: Ասան որոյ ի հաւատարմութիւն այսորիկ իրակերտութեանս դտաւ ոմն մի ի նոցունց իսկ յառաքելոցն սրբոց՝ նուազեալ առ ի թուոյ նոցա ի ժամանակի զիւզահաւաքմանն. որոյ եկեալ յետոյ բռնազբաւսեալ զառաքեալսն առ ի ցուցանել նմայ ակն յայտնեալ զգանձն անկողոպտելի, զմարմին ամէնաւրհնեալ կուսին, հարկաւորեալք

մակրայն իւր «յորինեալ», բայէն գրչին սխալմամբ բաժնուած է եւ նախընթաց տողին մէջ մտած, այնպէս որ այս տեղը թարգմանելու է. . . ., (Ծ. Հեղ 1)

¹ (Փարիզի) «Հայերէն ձեռագրին մէջ այս նախագասութիւնը կը սկսի՝ «սակս մինչեւ յերիս աւուրս, եւն: Այս տեղ անտարակոյս աղաւաղութիւն մտ կոյ, վասն զի «սակս», նախընթաց սեռական մը կ'ենթադրէ, որ ըստ այսմ դուրս ինկած բլալու է: Բայց որովհետեւ ամբողջ նախագասութեան ստորագրելի մը կը պակսի, շնոր ընդունիր թէ հոս գոյական մը պակասած ըլլայ, այլ կ'ընդունինք որ «սակս», բայի մ'աղաւաղութիւն է: Ա'ենթադրենք որ հոս «չէմ», բայն ըլլալու է, որ գաղափար-ձեռագրին մէջ երկու կակուղ տառերու (չ, չ) ձայնափոխութեամբ սակսն, դուրս էր: Փափուկ եւ խիստ բաղաձայներու շփոթութիւնն ԺԱ—ԺԵ դարուց ձեռագրաց մէջ շատ ցանցառ մը չէ, եւ պատճառն է անտարակոյս այն՝ որ հայերէն լեզուի (երկրորդ անգամ եւ պատմական ժամանակի մէջ կատարուած) ձայնափոխութիւնը դեռ եւս իւր ընթացքին մէջն էր:» (Ծ. Հեղ 1)

յայնժամ ընու զտարփումն եղբարն՝ բացեալ զգե-
րեզմանն դաին ունայն եւ թափուր ի սուրբ մար-
մնոյն, եւ սգացեալք՝ անդուստ ի միտ առին թէ
յետ դադարելոյ հրեշտակական աւրհնութեանցն
փոխադրեալ եղեւ մարմինն սուրբ ի ձեռն նոցին
իսկ հրաբուն զաւրացն գերաշխարհապէս տեղի մեծ-
արգոյ եւ մեծապատիւ փառաց, որ զիտէ ինքն
միայն որ հրաշիցն տէրն է ծածկեալ առ ի բոլոր
երեւելի զգայական աշխարհէս, ի Քրիստոս Յիսուս
ի Տէր մեր, որում փառք եւ պատիւ յաւիտեանս
ամէն:»

Գ.

Մովսէս Խորենացի:*

Մովսէս Խորենացի՝ Հայ մատենագրաց
ամէնէն հռչակեալը, կ'ապրէր Ե գարուն: Իւր կենաց
արտաքին պատահարաց նկատմամբ տեղեկութիւն
սուղն է միմիակ ժամանակակից պատմական աղբիւր
մը՝ Ղազարայ Փարպեցւոյ թուղթն առ Վահան՝
Ե. գարուն վերջերէն (հրատ. Վենետ. 1873,
էջ 607—609:) Ղազար իւր թղթին մէջ կը յիշէ

* «Սգացեալ:» Բայց կարելի է որ հոս կակուղ ու
խիստ շնչական տառերու իրարու հետ շփոթութիւն մ'ե-
ղած բլաց, այնպէս որ պէտք բլաց կարգալ՝ «զգացեալ
անդուստ ի միտ առին» եւն:» (Ծ. Հեղ:)

* Յաջորդ նատուածը մտերս լոյս տեսած է ծանօթ
հայագէտ Փեթթերի գրչէն, եւ է յօդուած մը Փրայ-
պուրիի Հէրաէր գրավածաւանոցէն ի լոյս հանուած
«Եկեղեցական հասագրոց», ութերորդ նատորի մէջ,
որուն ութ մեծ սիւնները կը գրաւէ: Խորենացւոյ վրայ
ճատող այս յօդուածը ծանօթացնել հարկ համարեցանք
մեր ընթերցողաց: Թարգմանութիւնս ամբողջական է,
թէն նդիմնակին ոչ ամէն կարծիքն հաստատուն կ'ը-
բան: (Տես P. Vetter, Moses von Chorën: Kirchenlexikon
(herausg. v. Hergenröther und Kaulen, Freiburg) Band
VIII, 1893:)

4810-2012

«գերանելի Փիլիսոփոսն Մովսէս» որ իւր կենաց մէջ
 բանիւ եւ գրով Հայոց աշխարհը լուսաւորած է, որ
 եղած է եպիսկոպոս՝ բայց իւր եպիսկոպոսական
 պաշտօնն իրեն մահուան պատճառ եղած է, եւ ընդ-
 հանրապէս անթիւ ապաշնորհութեանց նշաւակ
 եղած իւր կենդանութեան ժամանակ, եւ որուն
 թշնամիքը նաեւ իւր մահուանէն ետքն անսպառ
 ատելութեամբ հալածած են զինքը: Այս խօսքերն
 ի սկզբանէ ի վեր Մովսէսի Խորենացւոյ վրայ առ-
 նուած են, թէ եւ յիշեալ եպիսկոպոսին եւ մա-
 տենագրին հայրենիքն աւելի որոշ նշանակուած
 չեն այնտեղ: Յամենայն դէպս Ղազարայ տուած
 այստեղեկութենէն կը հետեւի որ Ե դարուն ապրած
 է ի Հայս եպիսկոպոս մը Մովսէս անուն, որ նաեւ
 իբր մատենագիր նշանաւոր եղած էր: Կրնանք ուստի
 ընդունիլ անշուշտ որ այս Մովսէս եպիսկոպոսին
 հետ նոյն ըլլայ այն Մովսէսն որ «Խորենացի» մակ-
 անունը կը կրէ, եւ զոր հայ եկեղեցին հնագոյն
 ժամանակներէ հետէ Ե դարու Հարց մէջ կը դասէ:
 Մովսէս եպիսկոպոսին գրութիւնքն կորսուած են
 կամ գոնէ ապահով կերպով ծանօթ չեն մեզ իբրեւ
 իրեն գործեր: Սակայն յետնագոյն ժամանակի
 մատենագիր մը այս պատմական Հօր անունը գործ-
 ածած է եւ «Մովսէս Խորենացւոյ» անուամբ շատ
 մը գործքեր հրատարակած, որ իբր թէ Ե դարէն
 եղած ըլլան: Ասոնք են՝ Հայոց Պատմութիւն մը,
 Աշխարհագրութիւն եւ Ճարտարախօսութիւն մը:
 Թէ այս երեք գործքերը միեւնոյն հեղինակէն են,
 ոչ միայն ձեռագիրք կը վկայեն՝ որոնք միշտ զՄ.
 Խորենացի կը գնեն հեղինակը, այլ նաեւ ներքին
 ապացոյցներով կը հաստատուի: Ուստի երբ ասոնց
 միոյն նկատմամբ ցուցուի որ Ե դարէն աւելի ուշ
 ժամանակի ծնունդ է, նոյնը կ'արժէ միւս երկուքին
 համար ալ: Արդ Պատմութեան հարազատութեան
 դէմ՝ իբր Ե դարու գործ՝ կ'ելեն հետեւեալ ապա-
 ցոյցները. 1. Մովսէս իւր Պատմութեան Գ գրոց

ԿԱ զլիսոյն մէջ կ'ըսէ թէ Սահակ Մեծ եւ Մեսրոպ
 Աշտիշատի ժողովքէն ետքը զինքը խաւրեցին օտար
 աշխարհ՝ որ յունարէն սորվի եւ Ս. Գրոց թարգ-
 մանութիւնը կատարէ լմնցընէ, վասն զի իրենք
 այնչափ տեղեակ չեն եղեր յունարէն լեզուի: Սա-
 կայն Կորիւն եւ Ղազար միաբան կը պատմեն որ
 Սահակ եւ Մեսրոպ թարգմանեցին Ս. Գիրքն, եւ
 այն՝ յունարէնէ: Մովսէս այս բանս արդեամբք
 չընդունիր. վասն զի՝ եթէ ինքը խաւրուեցաւ որ
 պատրաստուի Ս. Գրոց թարգմանութեան, եւ ինքը
 Սահակայ եւ Մեսրոպայ մահուանէն ետքը միայն
 դարձաւ, այն ատեն Սահակ եւ Մեսրոպ չեն կրնար
 մասնակից ըլլալ թարգմանութեան. բայց միայն
 ընդունինք որ Մովսէս ուղած ըլլայ իրեն անձին
 սեպհականեւ արժանիքն՝ որուն ամենեւին իրաւունք
 չունի: Հեղինակին իւր իսկ անձին կենաց պատ-
 մութեան այսպիսի շփոթութիւն մը մատնանիշ
 կ'ընէ նոյն դրութեան կեղծանուն նկարագիրը:
 2. Ղազար Փարպեցի քանի մ'անգամ կը յիշէ
 իրմէ յառաջ գրող հայ պատմիչները՝ Ագաթան-
 դեղոս, Փաւստոս եւ Կորիւն, բայց երբեք չի յիշեր
 ՂՄովսէս: Այս լուութեան դէմ չի զօրեր այն որ
 Ղազար նաեւ զԵղիշէ չի յիշեր, եւ ոչ ալ այն են-
 թագրութիւնը թէ Ղազար իւր պատմութիւնն
 աւելի կանուխ գրած ըլլայ քան Մովսիսի Պատմու-
 թեան ըյս տեսնելը. վասն զի այն հատուածք՝
 որով Մովսէս եւ Ղազար կը պատմեն հայերէն այբ-
 ուբենից գիւտը, (Խոր. Գ, խէ, ծբ, ծգ, Ղազար,
 տպ. Վենետ. 1873, 33—43) այնպէս ակնյայտի
 կերպով իրաբող չեա կը նոյնանան՝ որ պէտք ենք
 ներքին կապակցութիւն մ'ընդունիլ: Ասկէ կրնար
 հետեւիլ որ Ղազար — եթէ Խորենացիէն ետքը
 գրած է, — ճանչցած է Մովսիսի գործքը: Այն
 ատեն ինչո՞ւ համար այնպէս յամառութեամբ լուած
 է այն մի միակ մատենագիրն որ Հայոց աշխարհի
 կապակցեալ պատմութիւն մը գրած է. ընդհակա-

ուսկն Մովսիսի եւ Ղազարայ իրարու ունեցած յարաբերութեան բնական մեկնութիւնն յայտնապէս այս է որ Մովսէս է Ղազարայ գործը գործածողն, բայց շէր կրնար զայն յիշել իւր կեղծիքը պահելու համար: Յ. Մովսէս Բ գրոց ՁԳ գլխոյն մէջ կոստանդիանոսի դարձը կը պատմէ ըստ Վարուց Սեղբեստրոսի, եւ այն՝ ինչպէս նախ Գարիէր ցուցուց (Հանդէս Ամսօրեայ, Վիեննա, 1892, 250—253, 373—379.) յիշեալ Վարուց հայերէն թարգմանութենէն բառական փոխառութիւններ ընելով: Արդ Ս. Սեղբեստրոսի Վարքը հազիւ է դարուն վերջերը լատիններէն յօրինուած է եւ ամէնէն կանուխ Ջ դարուն սկիզբն յունարէնի թարգմանուած: Այս յունարէն թարգմանութենէն յառաջ եկած է յետոյ հայերէն մը, որուն մէջ թարգմանիչը շատ օտարամուտ ընդմիջարկութիւններ մուծած է, եւ միայն այս Ս. Սեղբեստրոսի Վարուց ընդմիջարկեալ հայերէն թարգմանութենէն քաղած է Մովսէս իւր Բ գրոց ՁԳ գլխուն նիւթը: Ասով, եթէ այն ամբողջ հատածն յետոյ մուծուած չէ, Պատմութեան յօրինման ամէնէն կանուխ ժամանակակէտը Ջ դարն եղած կ'ըլլայ: Հայ մատենագրաց քով Մ. Խորենացւոյ գործքին հետ ստոյգ ծանօթացած հազիւ թ դարը կրնայ ցուցուիլ:

Հայոց Պատմութիւնն ըստ իւր արտաքին հանգամանաց երեք մասի կը բաժնուի. (— բաղմաթիւ հրատարակութեանց նկատմամբ՝ հմմտ. Adolf Baumgartner, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, XL 1886, 482—489; իսկ թարգմանութեանց նկատմամբ տես Vetter ի գիրս Nirschlի, Lehrbuch der Patrologie, III. Mainz, 1885, p. 251. —) Ասոնց առաջինն («Ծննդաբանութիւն Հայոց Մեծաց») կը պատմէ Հայոց աշխարհի պատմութիւնն ի հնագոյն ժամանակաց մինչեւ Արշակունեաց հարստութեան հիմնարկութիւնը. երկրորդը («Բան միջակ

պատմութեան մերոյն նախնեաց») կը պատմէ Հայ Արշակունեաց պատմութիւնն մինչեւ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի եւ Տրդատայ արքայի մահը. երրորդ գիրքը («Աւարտարանութիւն մերոց Հայրենեաց») կը հաղորդէ Տրդատայ մահուանէն ետքն եղած դէպքերը մինչեւ Հայ Արշակունեաց անկումն: Միջին դարու մէջ դեռ եւս ծանօթ էր շրրորդ գիրք մ'ալ, որ Հայոց աշխարհի պատմութիւնն մինչեւ Զենոն կայսեր ժամանակ կը հասցընէր. (Baumgartner, անդ, 490—496, Vetter առ Nirschli, էջ 243.) այս օրս շրրորդ գիրքն ամէն ձեռագրաց մէջ կը պակսի:

Ս. Խորենացոյ Պատմութիւնն շատ ազդու ոճով գրուած է: Ըստ իւր նիւթոյն զլիսաւորաբար ազնուականաց պատմութիւն է: Հայոց աշխարհի բարձրագոյի աւագանւոյն մեծագոյն մասին ազնուականութեան վկայագիրք մըն է: Բայց զըլիսաւորաբար երեք իշխանական տներու մասնաւոր ուշագրութիւն դարձուցած է հեղինակը. Կամսարականաց՝ որ Արշակունեաց հին արքունի տան մէկ կողմնական ճիւղն էին, Մամիկոնեանց՝ որ ի ճենաց դաղթած էին Պարսկաստան եւ անկէ ի Հայս, եւ ի մասնաւորի Բագրատունեաց, (որ տունը դեռ ցայսօր ի Աիրս կը գանուի:) Ամբողջ դորձքն ալ նուիրուած է բագրատունի իշխանի մը՝ Սահակայ. եւ կեղծանուն հեղինակին այս կեղծեզքը միայն այն հռչակաւոր Սահակ Բագրատունի կրնան հասկըցուիլ, որ 481ին, երբ Պարսից դէմ կ'ոգորէին Հայք, մարզպան հռչակուեցաւ եւ որ յաջորդ տարին ինկաւ Պարսից դէմ մղուած ճակատին մէջ: Բագրատունեաց իշխանական տան ազդեցութիւնն է դարէն ետքն ամէն միւս ազնուական տներէն վեր զօրացաւ, մինչեւ որ Աշոտ Ա՝ 859ին Ամիրապետէն «Իշխանաց իշխան» անուանուեցաւ եւ 885ին ալ արքայ ծանչուեցաւ: Անհնար չէ որ զբքին ներքին նպատակն բլլար Բագրատունեաց թագապսակ բլլալուն

նպատակ. գոնէ սկզբանէ մինչեւ վերջը կը տեսնուի
հեղինակին գիտաւորութիւնն՝ Բագրատունեաց
համբան հռչակելու :

Արդէն գրքին այս նպատակն, որով գիրքն
քաղաքական նպատակաւոր գրութեան մը կերպա-
րանք կ'առնու, կրնար յառաջունէ անվատահու-
թիւն մը ծնուցանել անոր արժանահաւատութեան
նկատմամբ: Ասոր ալ կը կցի ուրիշ, աւելի նշանա-
կաւոր կասկածանաց կէտ մը, այն՝ որ Մովսէս իւր
Պատմութեան ընթացքին մէջ կոչումն կ'ընէ բաղ-
մաթիւ աղբիւրներու, որոնք բարբովին անձանթ-
են այլուստ: Ուստի նաեւ այն կասկածը թէ Մովսէս
իւր աղբիւրներէն յառաջ բերած քաղուածոյ
կտորները անձամբ ստեղծած է, շատ անգամ
կրկնուած է՝ ամէնէն աւելի ընդարձակօրէն Ա. թ-
շմիակն (A. v. Gutschmid, Ueber die Glaub-
würdigkeit der arm. Geschichte des M. v. Khoren,
ի գիրս Berichte über die Verhandlungen der
k. sächsischen Gesellschaft der Wissensch. zu
Leipzig, phil.-hist. Classe XXVIII, 1876, 1—43.)
Սակայն այս կասկածն՝ գոնէ յեականս՝ անհիմն է:
Այն հեղինակք որոնց անձնաւորութիւնքն ու գրու-
թիւնքն յօդած պիտի ըլլար Մովսէս, հետեւեալքն
են՝ Ասորի ժամանակագիրն Մար Աբաս Աստինա,
պարսիկ պատմագիրք՝ Բարձումայ եւ Խոռոհրուտ,
հայ տարեգիրն՝ Ուղիւպ, որոնց կրնար կցուիլ նաեւ
ասորի գնոստիկեանն Բարդեձան, որ Հայոց պատ-
մութիւն մը յօրինած կ'ըսուի յԱնի, զոր գործածած
ըլլալ կ'ուզէ Խորենացի: Արդ Մար Աբասայ գործն՝
որմէ Մովսէս իւր Ա գրոց թ. գլխէն մինչեւ Բ գրոց
թ. գլխին երկար քաղուածքներ ըրած է, թէեւ
ի հարկէ ըստ կամի կերպարանօրիս ըրած է, բայց
բարբովին ստեղծած չէ: Այս բանս յայտանդիման
կը տեսնուի, երբ համեմատենք Մովսիսի քով Մար
Աբասայ հատակոտորքն այն Մար-Աբբասայ հա-
տակոտորոց հետ, որ ամէն ձեռագրաց մէջ Սեբէոսի

պատմութենէն յառաջ դրուած կը գտնուի. (Տրտ. Միհրդատ Միհրդատեանց, Կ. Պոլիս 1851. Բ. Պատկանեան, Ս. Պետրբ. 1879. Թրգմ. V. Langlois, Coll. des hist. anc. et mod. de l'Arm. I. Paris 1867, 195—200.) Այս երկու Մար-Աբասեան կտորներուն համեմատութիւնն կը ցուցնէ նախ որ հասարակաց սկզբնազրի մը կրկին խմբագրութիւնքն են, եւ դարձեալ՝ որ այս սկզբնական Մար-Աբասն իւր Պատմութեան էական կէտերուն մէջ կը տարբերէր Մովսէս Խորենացիէն, ուստի չի կրնար վերջնոյս յօրինուածն ըլլալ: Արդեամբ ալ այն սկզբնական Մար-Աբասն կ'ուբանայ Բագրատունեաց հրէական ծագումն, զոր Խորենացի ջերմ կերպով կը հաստատէ. սկզբնականն հոյ Արշակունեաց հարստութեան հիմնադիր չ'անուաներ զԱղաղարշակ, այլ զԱրշակ, եւ այն՝ ոչ թէ Արշակայ Մեծի եղբայրը կը դնէ դայն, այլ անոր որդին: — Սասանեանց պատմութիւնը Խորենացի Խոռոհհրուտի գրքէն քաղած կ'ըսէ, որ Շապուհայ Բ Պարսից արքային քարտուղարն եղած կ'ըսուի, ապա քրիստոնեայ ըլլալով՝ Բարսուսայ անուն մէկուն, զոր Պարսիկք Ռաստոսհուն կ'անուանէին, պարսկական պատմութիւնը յունարէնի թարգմանած, եւ իւր ժամանակի պատմութիւնն ալ յաւելլով՝ լրացուցած ըլլայ. (Բ, Կ:) Արդ Մովսէս իւր գործքին ընթացքին մէջ Պարթեաց եւ Սասանեան Արքայից պատմութեան համառօտութիւն մը կու տայ մեզ, որ թէ անճշգրտութիւններ ունի ժամանակագրութեան եւ Արքայից անուանց ցանկի կարգին մէջ, սակայն յէականս հաւատարի է, եւ պարսկական պատմութեան ճշգրիտ տեղեկութիւն մը կ'ենթադրէ: Մովսէս իւր այս տեղեկութիւնն կրնար անշուշտ պարսիկ հեղինակէ մը միայն քաղած ըլլալ. ինչո՞ւ ուրեմն արժանահաւատ չըլլայ երբ իրեն աղբիւր կը դնէ այլուստ անժանօթ հեղինակ մը: — Հայ մէհենական տարեգրին՝ Ուղիւպ քրմին՝ վաւերա-

կանութեան երաշխաւոր է նոյն իսկ անունը (= Ὁλόμπιος, տես Աութշմիտ, անդ, էջ 20:) — Աւերջագէտ երբ Մովսէս կը հաստատէ թէ Բարդեծան ժամանակ մ'ի Հայս ապրած է եւ Անւոյ մէջ մէհենական տարեգրութիւնքն ծայրաքաղ բրած, Բարդեծանայ ի Հայս կենարուն այս ժամանակը շատ լաւ կը յարմարի Եդեսիայի անկմանէն անմիջապէս ետքն: Ասկէ զատ երկու հայ պատմագրաց քով՝ Ջենոր (իբր Ջ գարէն) եւ Ուխտանէս (Ժ գարէն)՝ կոչմունքներ կան Բարդեծանայ պատմական մէկ գործքէն, որ ծանօթ չէ ի մերձուտ. (Langlois, I. 67.)

Ուստի աղբիւրները կերպագէտ կեղծելու ամբաստանութիւնն եւ ոչ դէպքի մը մէջ արդեամբ կրնայ ցուցուիլ, եւ ոչ հոն՝ ուր խարդախութիւնն ակնյայտնի է, ինչպէս են Արտաշէսի եւ Արիւսոսի մէջ կեղծեալ պատերազմին նկատմամբ եղած կոչմունքն (Բ. Ժգ): Խորենացի՝ որ զասոնք հստորական ճարտարախօսութեան-օրինակներու հաւաքմանէ մ'առած ըլլալու է, կ'երեւայ թէ աւելի խաբուողն է քան թէ խաբողը: Սակայն հաստատուն կը մնայ այն որ Մովսէս իւր աղբիւրները բոլորովին կամայականօրէն կերպարանափոխ կ'ընէ եւ իւր գաղափարները կը մուծանէ անոնց մէջ: Աոոր ապացոյց է այն կերպն, որով Խորենացի տեղ մը (Բ, Ժ) Եւսեբիոսի Եկեղեցական Պատմութենէն (Ա, Ժգ) կոչում մը եւ ուրիշ տեղ մ'ալ (Բ, 1գ) Ղերուբնայէն (Տօբիա Հրէին նկատմամբ) բրած կոչում մը բոլորովին իւր քմաց համեմատ ընդլայնած է:

Որչափ ալ կեղծ-Մովսէս մեծ հմտութիւն ունէր եւ որչափ ալ շատ մը աղբիւրներ՝ որ յետոյ կորսուած են, իւր առջեւն ունէր, իւր զրքին յարգն Հայոց աշխարհի քաղաքական պատմութեան համար շատ մեծ շէնք կրնար համարիլ: Եթէ իւր պատմութիւնը համեմատենք հայկական իրաց նկատմամբ յոյն եւ հռոմէական դասական մատե-

նագրաց տուած ժամանակակից պատմուածքներուն
 Հետ, յայտնի կը տեսնուի որ Խորենացի Հայոց
 աշխարհի Հնագոյն պատմութիւնը մինչեւ Ք եւ Պ
 դար ամենեւին չէր գիտեր: Այս ժամանակամիջոցին
 մէջ բոլորովին ուրիշ անձնաւորութիւնք եւ ուրիշ
 դէպքեր կը գտնենք Հայոց Պատմութեան՝ մէկ
 կողմանէ Խորենացւոյ եւ միւս կողմանէ արեւմտեան
 հեղինակաց պատմածներուն մէջ: Օրինակի համար
 գիտենք վերջիններէն որ 65 եւ 66 Յ. Ք տարեաց
 մէջ Արշակունին Տրդատ՝ Վաղարշի Ա. Պարթեւաց
 արքային եղբայրը, հանդիսութեամբ ուղեւորեցաւ
 Արեւելքէն Իտալիա եւ Հռոմ, ուր Ներոն կայսրը
 զինքն արքայ պսակեց Հայոց աշխարհի. այն՝ սր
 Տրայանոս 114ին ուրիշ արշակունի մը՝ Ղարթա-
 մասիրն Հայոց՝ իւր Եղեգէայի բանակատեղւոյն մէջ
 անիրաւութեամբ գլխատել տուաւ: Երկու արքայքս
 ալ Խորենացւոյ հռետորական ճաշակին շատ յար-
 մար նիւթ կու տային, մին իրեն շքեղ յաջողու-
 թեամբքն եւ միւսն իւր եղերական վախճանովն, —
 սակայն անծանօթ մնացած են իրեն: Արգէն ինքն
 իսկ կը խոստովանի՝ որ թերակատար տեղեկութիւն
 միայն ունի իւր ազգին Հնագոյն պատմութեան
 վրայ. վասն զի կը գանգատի (Ա, գ) հայ արքայից
 անտարբերութեան վրայ, որ եւ ոչ արքունի տարե-
 գիրք մ'ունեցած ըլլան: Ուստի գտնէ շատ սահմա-
 նափակ թուով ունէր իրեն առջեւ ազգային աղ-
 բիւրներ՝ բաց ի Քուզանդէն, Աորիւնէն եւ Ղազարէն,
 որ մեզի հասած են, որոնց ամէնն ալ գործածած է,
 մասամբ նաեւ շափէն աւելի շատ շահեցուցած
 (ի նպաստ իւր), բայց երբեք չէ յիշած: Յունարէն
 լեզուով գրուած պատմական գրութիւններէն քիչ
 բան ծանօթ էր իրեն, իսկ լատիններէն լեզուի չէր իսկ
 հմուտ: Երբ սակայն եւ այնպէս կրցած է կապա-
 կցեալ պատմութիւն մը գրել իւր ազգին, թէւ շատ
 գոյզն էր իւր աղբերաց պաշարը, մեծ անիրաւու-
 թիւն ըրած կ'ըլլանք իրեն՝ եթէ ընդունինք որ

Հայոց աշխարհի հին պատմութիւնը մինչեւ քրիստոնէութեան իրր Գ. դարը պարզապէս ստեղծած ըլլայ: Ընդհակառակն — եւ այս է որ գրքիս բովանդակ Հայ մատենագրութեան մէջ եզական դիրք մը կ'ընծայէ, — Մովսէս իւր պատմագրութեան հիմ առած է աղբիւր մը, զոր գործածել չեն մտաբերած սւրիշ Հայ մատենագիրք՝ ոչ իրմէ յառաջ եւ ոչ իրմէ ետքը, այսինքն՝ Խորենացի հին պատմութիւնը քաղած է իւր ազգին զրոյցնեղէն եւ պատմական երգերէն:

Հայոց աշխարհն հնութեան մէջ վէպերով ճոխ եւ երգաշատ երկիր մըն էր: Ժողովրդեան բերանը կենդանի էին դիւցազներգական քերթուածներ, որոնք բուն պատմական նիւթ ունէին եւ հայկական նախաժամանակը կ'երգէին Բէլէն եւ Շամիրամէն մինչեւ Ալանացարչաւանքներն Ա եւ Բ դարուն: Ինչպէս Խորենացիէն կրնանք իմանալ, կային մասնաւոր երգիչներ՝ որ միջինդարեան տրուբադուրներուն նման հին դիւցազանց երգերը կր նուագէին կաքաւով եւ ծնծղայիւք (Ա. Ղ, իգ. Բ, կա:) Այս երգերն՝ որ երբեք զրի առնուած չէին, հետազօտեց գտաւ Խորենացի, եւ շատ անգամ (Ա, Լ. Բ, խթ, կա.) կը յիշէ այն երկիրն՝ ուր զրուցաց իւր այս ուսումնասիրութիւնքն ըրաւ, այն է Գողթն գաւառն, որ Ասպուրական նահանգին արեւելեան սահմանակողմն էր՝ եւ արեւմուտքէն Արարատայ, հարաւէն Երասխայ եւ արեւելքէն անմիջապէս հին Մարաստանի սահմանակից էր: Այս զրուցաշատ երգերն էին գլխաւորաբար իւր աղբերքն, որոնցմէ հանեց յօրինեց Խորենացի հայկական նախաժամանակի պատմութիւնն, եւ իւր պատմագրութեան առաջին երկու գրքերը գրեթէ միայն ժողովրդական երգոց վրայ հիմնուած են: Մեծաւ մասամբ արձակի փոխած է երգերը, քիչ անգամ, եւ այն՝ ամբողջովին միայն անգամ մը՝ բառացի հատակոտորներ պահած է երգերէն:

Պատմագրութեան այս ոճին մէջ յայտնի է որ ամէնէն դժուարն է ժամանակագրութիւնը: Ասան զի ժողովրդական երգերուն մէջ, որոնք մանաւանդ շէ թէ կապակցեալ դիւցազներգութիւն մը, այլ արձակ հաւաքածոյ մըն էին գեղօններու (ballade), խառն հիւսուած էին դիւցաբանական անձեր ճրջմարիտ պատմականաց հետ: Այս պարագայիս մէջ Մովսէս ժամանակագրութիւնը գտնելու համար դորձածած է այն շատ ուղիղ ոճն, այն է՝ երգերուն մէջ յիշուած դիւցազանց եւ արքայից ժամանակը գտնել անոնց նկատմամբ պատմուած այն գէպքերէ, որ այլուստ ալ կը պատմուին: Ասոր ապացոյց է ի մասնաւորի Արտաշէս արքային օրինակը՝ որ երգոց մէջ կը նուագուէր իբր յաղթող Ալանաց, եւ զոր ասոր համար Խորենացի ուղղութեամբ քրիստոնէական Ա դարուն վերջին կէսին կը դնէ:

Այսպէս ուրեմն Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւնն՝ ամբողջ առաջին եւ երկրորդ դրոց ալ մէկ մեծ մասին համար էապէս զրուցաց պատմութիւն է, մինչեւ այն ժամանակամիջոցն՝ որ Ագաթանգեղոս եւ Բուզանդ կը սկսին. եւ այն՝ Մովսէս հնադոյն վկայն է ոչ միայն հայ ազգին զրուցաց հարուստ գանձուն, այլ նաեւ Պարսից. վասն զի շատ տեղեր (Բ, հ, հգ եւ Ա դրոց Յաւելուածին մէջ.) կը պատմէ նաեւ պարսկական զրոյցներն Աժգահակայ (= Ջոհակ) եւ Արտաշէր Ստահրի (= Արտաշէր Ա) վրայ: Ասոնք այն հին-իրանեան զրոյցներն են, զորոնք յետոյ ուրեմն Ժ եւ ԺԱ դարուն մէջ իւր Շահնամէի մէջ հաւաքեց Քիրատուսի ի Պարսկաստան, եւ այն՝ ոչ թէ ժողովրդեան կենդանի շրթ ունքներէն անմիջապէս՝ ինչպէս Խորենացի, այլ Սասանեանց կորսուած Արքայից-մատենէն. (տես Nöldcke, Gesch. der Perser und Araber, aus Tabari übersetzt, Leiden 1879, S. XIV ff)

Բայ ի Պատմութեան կեղծ-Մովսիսի ուրիշ մէկ զլխաւոր դորձն յիշելու ենք՝ զԱշխարհագրու-

թիւնն. (Հայերէն բնագիրը ըյս տեսած է նաեւ ի Մարտէյլ 1683ին, կրկին տպուած՝ Լոնտոն 1736ին, Փարիզ՝ 1819ին ի գիրս St.-Martin, Mém. hist. et géogr. sur l'Arm. II, 318—377. Ղենետիկ 1881, եւ ասիէ զատ Մովսիսի Խորենացւոյ ամբողջական Մատենագրութեանց հետ՝ Ղենետիկ 1843 եւ 1865. գաղղ. թրգմ. ի գիրս St. Martin, անդ, եւ Հ. Արսէն Սուքրեան, Ղենեա. 1881:) Այս գործքն ըստ հեղինակին իսկ խոստովանութեան ծայրաքաղ համառօտութիւն մըն է «ըստ Պապայ աղէքսանդրացւոյ երկրագրութեանն»: Ասով անշուշտ հասկընալու ենք այն՝ այժմ կորսուած եւ միայն Սուիզասայ յիշատակութեամբը ծանօթ Պապպոսի (Πάππος) ընդհանուր տեղագրութիւնը (Χωρογραφία οίχουµενιχί) (Գ դարէն Յ. Բ. ՝) Կ'երեւայ թէ հայն իւր առջեւն ունեցած բնագիրն ընդհանրապէս համառօտած է, իսկ Հայոց աշխարհին վրայ խօսող հատածն ընդարձակած: — Ճարտարախօսութիւնն ալ՝ (հրտ. ի ձեռն Հ. Յովհ. Զ.՝ հրատպայ, Ղենեա, 1796 եւ կրկին տպագրուած է Խորենացւոյ Մատենագրութեանց մէջ՝ Ղենեա. 1843 եւ 1865), որ հայերէն մատենագրութեան մէջ «Պէտք» (χρεία) տիպըսը կը կրէ, յօրինուած է յունական օրինակաց, եւ ի մասնաւորի Ափթնիոսի եւ Թէոնի Նախակրթութեանց համեմատ. (հմմտ. A Baumgartnerի գեղեցիկ ուսումնասիրութիւնը՝ Ueber das Buch „die Chrie“, ի թերթին ZDMG, XL 1886, 457—515.) Ասոնցմէ զատ ձեռագրաց մէջ Մովսիսի Խորենացւոյ անունը կը կրէն յաջորդ փոքր երկասիրութիւնքն՝ Պատմութիւն մը Հռիփսիմեանց եւ ընկերակցաց, (Մատենագրութիւնք, 1865, էջ 297—303), ճառ մը նոյն Արքոյ վրայ (անդ 304—325), ճառ մը «Յաղազս Աարդավառին խորհրդոյ» (անդ, 326—338) եւ թղթակցութիւն մը Սահակ արժրունի իշխանին հետ (անդ, էջ 281—296) եւ վերջապէս

բազմաթիւ եկեղեցական երգեր Շարակնոյի մէջ, որ հայ եկեղեցւոյ երգոց-մատեանն է: Չենք կրնար ստուգութեամբ որոշել թէ այս փոքր գործքերը պատմական Մովսէսին Ե դարէն՝ թէ յետագայ Կեղծ-Մովսիսին՝ եւ թէ վերջապէս եւ ոչ մէկունն են: Միայն Ահաւայ հետ ունեցած թղթակցութեան նկատմամբ կրնանք ցուցնել որ իբր 1000ին միայն յօրինուած կրնայ ըլլալ. (տես Vetter ի գիրս Nirschlի, անդ, էջ 244—246:) Ե դարու թարգմանական հարուստ մատենագրութեան նշանաւոր կերպով մասնակից էր նաեւ Մ. Խորենացի՝ ըստ միարան աւանդութեան հայկական հնութեան սակայն բաւական կռուաններ կը պահօին՝ այս կամ այն թարգմանութիւնն յանուանէ իրեն գործքը համարելու: Թէեւ ազգային մատենագէտք կ'ընդունին որ մեզի հասած թարգմանութիւններէն հետեւեալքն իրենն են՝ Փիլոնի Երրայեցւոյ եւ Ս. Գրիգորի Նիւսացւոյ գործոց թարգմանութիւնն, բայց զխաւորաբար Եւսեբեայ Ժամանակագրութիւնն (Վենետ. 1818) եւ Աղեքսանդրի Մեծի Կենսագրութիւնն ի Ստոյն-Վալիսթենեայ (Վենետ. 1842. հմմտ. Quadro delle Opere di vari autori anticamente tradotte in Armeno, Venezia, S. Lazzaro 1825, 9.) սակայն այս կարծեայ հ/մն է սոյն նոյնութիւնն՝ որ կը գտնուի յիշեալ թարգմանութեանց եւ Մ. Խորենացւոյ Պատմութեան մէջ, ուստի կրնար միայն Կեղծ-Մովսիսէն ըլլալն եւ ոչ թէ հարազատ Մովսիսէն՝ ցուցնել: Սակայն գտնէ Ստոյն-Վալիսթենեայ հայ թարգմանութեան համար ապահով է որ Ե դարէն է, վասն զի կը ցուցուի որ Ե դարու մատենագրաց ծանօթ էր. (տես՝ Հ. Յ. Տաշեան, Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Վալիսթենեայ Վարուց Աղեքսանդրի, Վիեննա 1892:) Ուստի Կեղծ-Մովսէսը չի կրնար թարգմանիչն ըլլալ: Բայց եւ այնպէս այն կերպական անժխտելի կապակցութիւնը՝ որ Մ. Խորենացւոյ

Պատմութեան եւ Ստոյն-Ապլիսթենեայ հայերէնին մէջ կայ, գոնէ իբրեւ անուղղակի վկայութիւն մը համարիլ կրնանք թէ հարազատ Մովսէսը թարգմանած ըլլայ զՍուտ-Ապլիսթենէս: Վասն զի կեղծ-Մովսէսն անոր համար իսկ կրնար իւր անհարազատ պատմագրութեան հեղինակ դնել զԽորենացի Մովսէս եպիսկոպոսն, որ ինքն այն եպիսկոպոսն իբրեւ թարգմանիչ գիտէր յիշեալ գործքին՝ որուն համեմատ իւր ոճն յարդարել սովոր է եւ պարզապէս սարկօրէն ընդօրինակել իսկ, այն է՝ Ստոյն-Ապլիսթենեայ:

(Հմտ. բաց ի արդէն յիշուած գրութիւններէն՝ Յ. Մ. Իֆն, Վէպր Հնոյն Հայ. Մասկ. տպ. 1850. 'Նոյն' Մովսէս Խորենացի եւ հին հայկական վէպր, Տփղիս 1887. Յ. Գալբրէան, Պատմութիւն մատենագրութեան Հայոց, Ա. Անգիր ժամանակ. Վիեննա, 1851. Ed. Dulaurier, Etudes sur les chants historiques... de l'ancienne Arm. Journal Asiatique 4e sér. XIX, 1852, 5—58. V. Langlois, Etude sur les sources de l'hist. d'Arm. de Moïse de Khoren, ի գիրք Bulletin de l'Acad. Imp. des Sciences de St. Pétersb. III 1861, 531—583. 'Նոյն' Coll. des hist. anc. et mod. de l'Arm. II, Paris 1869, 47—521. A. v. G[utschmidt], Moses of Chorene ի գիրք Encycl. Brit. ed. 9. Edinburgh 1883, XVI, 861—863. J. Dashian, Zur Abgar-Sage, Wien 1890. Carrière, Moïse de Khoren et les généalogies patriarcales, Paris 1891.)

Գ .

Մար-Արաս մ'ծոռնացոյ գիրքը*

Հայ պատմագրին Մ. Խորենացւոյ Պատմագրութիւնն իւր Ա. Գրոց թ. գլխէն մինչեւ Բ. Գրոց նոյնպէս թ. գլուխը ծայրաքաղ քաղուածքներ կը պարունակէ շատ նորանշան գրութենէ մը, Մար Աբբասայ Կատինայ ժամանակագրութենէն : Ըստ պատմութեան Մ. Խորենացւոյ (Ա, 8, 9) վերջին անճնաւորութիւնս ասորի մըն էր եւ մտերիմ՝ հայ Վաղարշակայ արքայի՝ որ ի Մծբին կը նստէր, եւ խաւրուեցաւ՝ արքային եղբոր՝ Պարթեւաց արքային՝ Արշակայ Մեծին, որպէս զի Նինուէի գիւանին մէջ Հայոց պատմութեան վերաբերեալ իրերը հետադօտէ : Արդ այնտեղ Նինուէի մէջ գտաւ Մար-Աբբաս յունարէն գիրք մը, որ ըստ իւր վերնագրին Աղէքսանդրի Մակեդոնացւոյ հրամանաւ քաղզէարէնէ թարգմանուած էր յունարէն, եւ որ ունի « զբուն հնոց եւ զնախնեացն բանս : » Արդ այն մտանէն ծայրաքաղ ըրաւ Մար-Աբբաս Հայոց հնագոյն պատմութեան վերաբերեալ մասն եւ բերաւ տուաւ իրեն հրամանատուին՝ արքային Վաղարշակայ, եւ այն կրկին լեզուաւ՝ յունարէն եւ ասորերէն : Իսկ թագաւորն այն թանկագին գիրքն իւր Մծբնայ արքունեաց մէջ պահել տուաւ : Մ. Խորենացի չ'ըսեր թէ ինքն ուսկից այսպիսի բան մ'իմացած էր, եւ նաեւ չի յայտներ թէ ո՞ւր ըրած է իւր ծայրաքաղ բնդօրինակութիւնքն յիշեալ գրքէն՝ ի Մծբին թէ ուրիշ տեղ :

Մ. Խորենացւոյ այս լուութիւնն յամենայն գէպս կասկածաւոր է, թէ եւ կրնանք ընդունիլ թէ

* Յաջորդ նատուածն լոյս տեսած է մօտ օրերս Ֆէթթէր նայագէտ ուսուցչապետին գրչէն՝ առթիւ յիսնամեայ յոբելէնի՝ Տք. Ռոթ ուսուցչապետին (Rud. v. Roth) նուիրուած հանդիսագիր մատենին մէջ, որուն 81—88 մեծաղիւր էջնորը կը գրուէ : Ծ. Թ. :

Խորենացի լուելեայն հասկըցնել կ'ուզէ ընթերցողին թէ գրքին նկատմամբ իւր պատմածը քաղած ըլլայ նոյն իսկ անոր յառաջաբանէն, իսկ գիրքը Մծբին ծայրաքաղ ըրած: Կասկածաւոր է նոյնպէս այն արտաքին պարագայն ալ՝ որ Մար-Աբբասայ հատակոտորք Բ. Գրոց ճիշդ այն գլխով կ'աւարտին, որով սկսած էին Ա. Գրոց մէջ, այսինքն Թ. գլխով: Բայց ամէնէն աւելի նոյն իսկ Մար-Աբբասայ գրոց ներքին նիւթն է որ կասկածներ կը յարուցանէ. մէկդի թողլով նաեւ այն որ գիրքն՝ Մ. Խորենացի յառաջաբանական տեղեկութեան անմիաբան՝ նաեւ Վաղարշակայ մահը (Բ, 8) եւ պայազատին՝ Արշակայ Ա՝ իշխանութեան սկիզբը (Բ, 9) կը պատմէ: Բնական էր ասով որ ամէնէն յառաջ նոյն իսկ Մ. Խորենացւոյ գէմ՝ ուղղուեցաւ այն կասկածը թէ Մար Աբբասայ գրոց ակնյայանի կեղծեաց հեղինակն ըլլայ, եւ թէ այն գրքին եւ անոր գանուելուն նկատմամբ պատմուածն եւ թէ անոր բովանդակութիւնն ըստ հեշտի յերիւրած: Մար-Աբբասայ խնդրով զբազոյ նորագոյն գիտնոց մէջ գլխաւորաբար Ա. Կութշմիան էր որ իւր «Մ. Խորենացւոյ Հայոց Պատմութեան արժանահատութեան»¹ նկատմամբ զրած հետազոտութեան մէջ այս վերջին՝ Մ. Խորենացւոյ աննպաստ կարծեաց պաշտպան ելաւ: Բայց երբ Կութշմիա շատացած էր միայն Մ. Խորենացւոյ գէմ՝ Մար Աբբասայ մը կեղծիքն յօրինելուն նկատմամբ եղած ամբաստանութիւնն իրբեւ հիմնաւոր կասկած մը ներկայացրնելով, Ա. Գարիէր քայլ մ'ալ աւելի յառաջ գնաց՝ բացարձակօրէն պնդելով որ Մովսէս եւ Մար Աբբաս միեւնոյն անձն են:² Մարաբբասեան

1 A. v. Gutschmid, über die Glaubwürdigkeit der arm. Geschichte des Moses von Choren. Berichte über die Verhandlungen der k. sächs. Ges. d. Wiss. Philolog.-hist. Classe 1876, Band XVIII, p. 1-43.

2 A. Carrière, Moïse de Khoren et les généalo-

Հատակոտորոց հարազատութեան, զոնէ համեմատական վաւերականութեան կողմն ելան Ա. Լանկուա՝ եւ Փր. Շփիկէլ:² Բոլորովին նոր կարծիք մը յայտնեց Մ. Իմին իւր նախ ուսուերէն եւ յետոյ նաեւ հայերէն թարգմանուած գրութեան մը մէջ՝ «Մովսէս Խորենացի եւ հին հայկական վէպը» (Տփղիս 1886:) Իմին ՂՄար-Աբբաս կը նկատէր իբրեւ Մ. Խորենացւոյ ստեղծած ընդհանուր անուն մը՝ ազգային պատմական վէպերը նշանակելու համար, որոնք հայ ժողովրդեան բերանը կ'ապրէին եւ զորոնք Մովսէս նախ հաւաքեց եւ գործածեց:

Երբ հոս Մար-Աբբասայ Հատակոտորոց ծագման հետազոտութիւնը նորէն կը ձեռնարկեմ, այն մտքով խնդիր չեմ՝ յուզեր թէ այն ամէնն՝ զոր Մ. Խորենացի (Ա, 9 — Բ, 9) իբր Մար-Աբբաս կատինայի զբքէն ծայրաքաղ եղած մեր առջեւ կը գնէ, արդեօք արդեամբք ալ ասորի մատենագրի մը գործն ըլլալու նկարագիրն ունի, թէ ընդհակառակն՝ Մ. Խորենացւոյ կեղծիքն է: Ասան զի խնդիրն այսպէս ներկայացրնելով՝ բոլորովին անտես ըրած կ'ըլլանք Մովսիսի մատենագրական սովորութիւնն: Խորենացի իւր աղբերքն շատ ազատ կերպով կը գործածէ. եւ անոնցմէ քաղուածներն իրեն կողմանէ յաւելուածներով կը ձօնացրնէ, նաեւ հոն՝ ուր բառական կոչմունք ընելու երեւոյթն ունի: Ուստի կանխաւ իսկ ընդունելու ենք որ Մար-Աբբասայ Հատակոտորքն, եթէ Խորենացւոյ ստեղծումն ալ չըլլան, սակայն իրմէն խմբագրուած են, ուստի սճոյն եւ պատմական

gies patriarcales. Paris 1891. Հմտ. Tüb. Theol. Quartalschrift 1892, p. 473, 474.

¹ V. Langlois, Etude sur les sources de l'histoire d'Arm. de Moïse de Khoren: Bulletin de l'acad. impér. des sciences de St. Pétersb. 1861. Tome III, p. 531—583. Այստեղ յիշուած են նաեւ յիշեալ խնդրոյ վրայ խօսող հին գրութիւնք:

² Spiegel, Eran. Alterthumskunde, 1871, I. p. 497ff.

տեսութեանց կողմանէ Խորենացւոյ բուն պատմական նիւթէն շէն տարբերիր: Ուստի եթէ այս հատակոտորոց մէջն ալ միեւնոյն ազգուաբան ոճը կը գտնենք ինչպէս գործքին բոլոր միւս մասանց մէջ, եթէ ասոնք ալ Խորենացւոյ սիրական գաղափարներն՝ ինչպէս Բագրատունեաց իշխանական տան հրէական ծագումն, կը պաշտպանեն (Բ, 3), կարելի չէ ասոնցմէ այն հատակոտորոց ծագման նկատմամբ եզրակացութիւններ հանել: Մեր հարցուածն կրնանք գլխաւորաբար հետեւեալ կերպով առաջարկել, այսինքն՝ կը գտնուին Ա, 9 — Բ, 9 տեղեաց մէջ բառեր, տեղեկութիւնք կամ գաղափարք, որոնք դրական պատճառներով չկարենան իբրեւ Մ. Խորենացւոյ բերնէն համարուիլ:

Եւ այս հարցման պէտք ենք հաստատական պատասխան տալ: Ոչ-հայ եւ յատկապէս ասորի մատենագիր մը մատնանիշ կ'ընէ հաւանօրէն յաջորդ դիտողութիւնք: Մ. Խորենացի (Ա, 13) կ'ըսէ Արամայ համար թէ «Պատահէ Վեդ-ոյ-ոյն երիտասարդաց, որոց առաջնորդ էր Նիւքար սմն ասացեալ Մ-դէ», այր հպարտ եւ պատերազմատէր, որպէս ցուցանէ նոյն ինքն պատմագիրն, յեղբոս սահմանացն Հայոց: Արդ «Մեդացի» անունը բուն հայերէն կը կոչուի Մ-ը, եւ միայն իբրեւ երկրորդական ձեւ կը գտնենք՝ մանաւանդ Խորենացւոյ քով՝ յունարէնէ առնուած «Մեդ-ոյն» անունը. իսկ արդ «Մ-դէ», է յունաձեւ կերպարանաց վերածուած ասորերէն անունը, քանի որ Մարք ասորերէն Mādāy կը կոչուին: Ուստի եթէ ինքն իսկ Խորենացի Նիւքար Մադէսի միջադէպն ստեղծած բլլար, պէտք է ինքը ըսել որ շատ հանճարեղ տեսութեամբ մտածած բլլալու էր որ իրեն յերկրած ասորի մատենագրին սիրոյն համար պէտք էր անուան ձեւին ալ ասորական գոյն մը տար: Սակայն այսպիսի ենթադրութիւն մը ստուգիւ ներքին հաւանականութենէ զուրկ է:

Ասի հաւանականութեան սահմանէն անդին կ'անցընէ յաջորդ ապացոյցը: Մ. Խորենացի (Ա, 9) Մար-Աբբասայ բերանը կը գնէ զայն թէ ի Նինուէ պահուած յիշեալ մատենին սկիզբը կը խօսէր Չրուանայ, Տիտանայ եւ Յապետոսթէի վրայ: Այս երէք գիւցազունք ալ ծանօթ էին արդէն Խորենացւոյ եւ այն՝ Սիբեղեայց մէկ կոչմանէն: Աւան զի Սիբեղեայց Գ զրոց 105^{րդ} տողն այսպէս թարգմանուած է (Ա, 6): «Չրուանն եւ Տիտանն եւ Յապետոսթէ լինէին իշխանք երկրի:»¹ Յունական տողն այս թարգմանութիւնն երէք առանձնայատկութիւն ունի. նախ *Κρόνος* (Արոնոս) իբրեւ հոմանիշ *Χρόνος*ի (Ժամանակ) առնուած է. եւ երկրորդ՝ վերջինս ալ զենդարէն զբառով — *Հայերէնի մէջ զբառ մը եւ ոչ իբրեւ փոխառեալ բառ ծանօթ է, — թարգմանուած կը գտնենք. եւ վերջապէս երրորդ՝ զարմանալի եղանակաւ *Ἰαπετός* (Յապետոս) անուան կից *τε* (եւ, նաեւ) մասնիկը կցուած միացած է անուան հետ իբրեւ անոր մասն: Բացարձակ անկարելի է որ երկու մատենագիրը իրարմէ անկախ ըստ պատահման երէք առանձնայատկութեանցս մէջ հաւասարապէս միաբան ըլլան: Արդ եթէ Չրուան եւ Յապետոսթէ թէ Մար-Աբբասայ եւ թէ Խորենացւոյ բուն գործքին մէջ կը գտնուին, ի հարկէ կը հետեւի, որ կամ երկուքէն մէկն է Սիբեղեայց յիշեալ կոչումը թարգմանած եւ կամ որ երկուքն ալ ուրիշ երրորդադրիւրէ մ'առած են: Արդ ուրիշ տեղ մը՝ ինչպէս կարծեմ ըստ բաւականին ապացուցած եմ² որ Խորենացի չի կրնար Սիբեղեայց յիշեալ կոչումը թարգմանած ըլլալ. այլ ընդհակառակն այն սխալաւոր թարգմանութիւնն ասորի հեղինակէ մ'առ-*

¹ Καὶ βασίλευσε Κρόνος καὶ Τὶτὰν Ἰαπετός τε.

² Theol. Quartalschrift, 1892, p. 46 : Das Sybillen-Citat bei Moses. (Թարգմանուած նայերէնի տես վերը էջ 1—11:)

նուած է: Ուստի, եթէ ինքն էր որ զՄար-Աբբաս կեղծեց, առ առաւելն յիշեալ ասորւոյն գաղափարն կեղծեալ Մար-Աբբասայ բերանը դրած կրնայ բլլալ: Սակայն նաեւ վերջին կէտս բնդունիլ չենք կրնար, վասն զի Մար-Աբբասի քով Յարեթի առաջին երեք սերնդոց անուանք փոխուած են,¹ եւ Խորենացի ստիպուած էր մասնաւորապէս մտադիր ընել տալ որ անոնք — Մերոզ, Սիրաթ եւ Թահլղազ — նոյն են իրեն քիչ մը յառաջ (Ա, 5) յիշածներուն հետ, այսինքն՝ Գոմէր, Թիրաս եւ Թորգոմ, եւ թէ Յապետսթէ նոյն է Յարեթի հետ: Անկարելի է բմբռնել թէ ինչ պէտք ունէր Խորենացի այսպիսի կնճիռներու մատնել ինք զինք, եթէ ինքն էր Մար Աբբասի բուն խորդախողը: Ուստի պէտք ենք եզրակացրնել որ Մ. Խորենացի եւ Մար-Աբբաս երկու տարբեր անձինք են, եւ միայն յայնմ միաբան՝ որ երկուքն ալ ուրիշ անանուն մատենագիր մը, հաւանականագոյնս ասորի գնոտակեան մը, զոր նաեւ Եզնիկ ճանչցած բլլալու է,² գործածած են:

Այս ներքին պատճառաց կը կցի արտաքին մ'ալ, որ ինձի կ'երեւայ թէ զԽորենացի խորդախելու ամբաստանութենէն բոլորովին կ'ազատէ: Ունինք ուրիշ գրութիւն մ'ալ, որ նոյնպէս Մար-Աբբասի մը գրքէն ծայրաքաղ եզած կ'ըսուի: Եւ այս գրութիւնը կը գտնուի Սերէսի՝ Է գարու հայ պատմագրին՝ մատենին մէջ, որ իրեն պատմութիւնը կը սկսի Սասանեանց Պերոզ Բ արքայէն (459) եւ մինչեւ իւր ժամանակը, այսինքն մերձաբապէս մինչեւ իբր 660 կը հասնի:³ Այս գործքէն միայն երեք ձեռագիրք ծանօթացած են ցայժմ,

¹ Հմմտ. Carrière, Moïse de Khoren, p. 45, 46.

² Theol. Quartalschrift, 1892, p. 471. (Տես վերը՝ էջ 6:)

³ Հմմտ. H. Hübschmann, Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber. Aus dem Armenischen des Sebëos.

եւ ասոնց ամէնուն մէջն ալ Սերէոսի բուն պատմութենէն յառաջ երկու գլուխ կը գտնուի, որոնք Սերէոսի գործքին հետ ամենեւին կապ չունին: ¹

Ասոնց առաջինն է այն, որ Մար-Աբբասէն ծայրաքաղ եղած է: Սոյն գլուխն Սերէոսի պատմութեան հետ տպուեցաւ նախ Թադէոս Միհրդատեանցէն 1851ին ի Վ. Պոլիս, եւ երկրորդ անգամ Պետրբուրգի նոր ժամանակի ձեռագրի մը վրայէն՝ Բերբրէ Պատկանեանէն ի Պետրբուրգ 1879ին: ²

Մար-Աբբասայ այս հատակոտորոց կարգը բաւական խառն է. վասն զի երկու հեղինակք կը խօսին անոր մէջ առաջին դէմքով. նախ՝ այն մատենագիրն, որ Մար-Աբբասայ գրքէն ծայրաքաղ համառօտութիւնն բրած է, եւ երկրորդ՝ բուն համառօտութեան մէջ Ազաթանդեղոս, Տրդատայ ծանօթ անվաւեր քարտուղարն: Գիրքը կը սկսի այսպէս:

“Եւ եղև ոչ ի կամոյական պիտոյից վարժաւորի զանատարագրել ³ ժամանակ եւ զնախնի քաջայն ձեռնարկելով դրոշմել վիպասանութիւնս, զիմն յիշատակել զառասպելս, եւ ի նոյն շարագրելով ասացից զառ ի յապայսն եղելոյ, եւ ցուցից համառօտիք զարդեաց ժամանակացս զաղեախցս վերաբերութեան զամս եւ զաւուրս հինգ թագաւորացն յիշատակելով:

“Անդ հայելով ի մատեանն Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացոյ, զոր եզիտ դրոշմեալ ի վերայ արձանի ի Մծբին քաղաքի՝ յապարանս Սանատրուկ արքայի հանդէպ դրան արքունական

¹ Պ.—Վ.—բնէր (A. Baumgartner ի թերթին ZDMG, XL, 466, n. 1.) համոզիչ կերպով կը ցուցնէ որ Յովհ. Կաթուղիկոս պատմագիրն (թ եւ ժ դար) տակաւին չէր գտած իրեն ձեռագիր Սերէոսին մէջ այս յաւելումները:

² Միհրդատեանցի հրատարակութիւնն ինձի միայն Լանկլուայի գաղղիերէն թարգմանութենէն ծանօթ է, որ եւ լոյս տեսած է ի V. Langlois, Collect. des hist. anc. et mod. de l'Arm. I, pp. 195—200.

³ Այս անիմաստ “չանարարութիւն ժամանակն, ընթերցուածոյն տեղ կ'ենթադրեմ” “անարարութիւն գրել զժամանակն”:

տաճարին, ծածկեալ յաւերածի արքունական կայենիցն:

“Քանզի զսիւնս տաճարին այնորիկ խնդրեալ ի դուռն արքային Պարսից, եւ բացեալ զաւերածն վասն սեանցն ըստ դիպան արձանադրին գրոշմեալ ի վերայ վիմի զամս եւ զաւուրս Հինգ թագաւորացն Հայոց եւ Պարթեւաց, յունարէն գպրութեամբ, զոր իմ գտեալ ի Միջագետս՝ ի նորին աշակերտացն, կամեցայ ձեզ զրուցակարգել. քանզի այսու ունէր վերնագիրն այսպէս:

“Ես Ագաթանգեղոս զրիչ զրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին թագաւորացն Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ՝ առեալ ի դիւանէ արքունի, զոր փոքր մի եւ ապա յիւրում տեղւոջն տեսցես զպատճէնն:”¹

Ասկէ ետքը կու գայ համառօտութիւն մը պատմութեան Հայոց՝ Հայկայնահայկեան պատերազմէն ընդդէմ Բէլայ Տիտանեան՝ մինչեւ պարթեւական պետութեան Արշակայ Մեծի² որդւոց մէջ բաժնուիլը: Աւերջը կան երկու ցանկ, մին՝ բոլոր պարթեւ թագաւորաց արշակունեան տնէն, եւ միւսը՝ հայ Արշակունեաց, բայց մինչեւ Պապ վերջնութեւր արքայն՝ նախ քան երկրին Յունաց եւ Պարսից մէջ բաժնուիլը:

Երկու ցանկերէս գտնէ երկրորդը չի կրնար միեւնոյն հեղինակէն ըլլալ՝ որ նախընթացին մէջ իբրեւ Ագաթանգեղոս կը խօսի, ուստի եւ ոչ Մար-Աբբասի գործքը, վասն զի վերջնոյս դէմ պատմական հակասութեան մէջ է: Մար-Աբբաս

¹ Հրտ. Պարթեւան, էջ 1:

² Թէ հոս եւ թէ Մ. Խորենացւոյ պատմութեան մէջ յիշուած Արշակ Մեծն միայն Միհրդատէս Ա կրնայ ըլլալ, որ ըստ Կոթմիտի հաշուին (Geschichte Irans, p. 44, 75) իբր 171—138 Ն. Ք. իշխած է: Բայց կարելի չէ որանալ որ Մ. Խորենացւոյ իւր Արշակայ Մեծի վրայ պատմածներէն ոչ ամէն բան Միհրդատայ Ա կը յարմարի շմմա. Spiegel, Eran. Alterth. III, p. 222ff.

Հայոց աշխարհի առաջին արշակունի արքայն կը դնէ Արշակայ Մեծին որդին՝ որ նոյնպէս Արշակ կը կոչուէր, իսկ արքայացուցակաց երկրորդն Հայ Արշակունեաց նախահայր կը կոչէ երկու արքայներ, յիշեալ Արշակն՝ կրտսերն, եւ անոր եղբայրն Ազարշակ, — յայտնի ապացոյց մը՝ որ թէ Սեբեոսի կից գրութեան հեղինակը կը ճանչնար Խորենացու պատմագրութիւնն, եւ կը Զանար Մար-Աբբաս Մծուրնացույ եւ Մար-Աբբաս Կատինայի մէջ եղած ակնյանդիման հակասութիւնը բառնալ՝ ընդունելով որ գահակից էին անոնք։¹

Ասով արդէն նշանակած կ'ըլլանք այն յարաբերութիւնն, զոր ունի այս ցուցակն՝ ըստ ժամանակին՝ Մ. Խորենացու պատմագրութեան հետ. վերջինէս ետքը հեղինակուած է այն ապահովապէս: Եթէ երկու Մարաբբասեան հատակոտորոց ներքին աղերսը հետագօտել շարունակենք, անժրխտելի կերպով կը տեսնուի երկուքին ներքին համաձայնութիւնն ըստ ծաւալին եւ պարունակութեան:

Երկուքն ալ կը սկսին Բաբելոնի աշտարակաշինութենէն, Հայկի Բաբելոնէն դադարելէն, իրեն Բելայ դէմ մղած պատերազմէն. եւ երկուքն ալ պատմութիւնը կը շարունակեն մինչեւ Արշակ Մեծ, այսինքն Միհրդատէս Ա: Մանրամասնութեանց մէջ ալ երկու Մար-Աբբասք բազմաթիւ նոյնութիւններ կը ցուցնեն ոչ միայն իրաց, այլ եւ բացատրութեան կերպին մէջ: Այսպիսի համաձայնութիւն կը գտնենք Բաբելոնի աշտարակաշինութեան ծրագրին ստորագրելուն մէջ, զոր երկու մատենագիրք ալ երկանց գոյներով կը նկարագրեն. եւ նաեւ հետեւեալ միջադէպներուն

¹ Նաեւ Մարաբբասեան հատակոտորոց յառաջարկին մէջ կը տեսնուի Մ. Խորենացու գործքին ծանօթ ըլլալը: Ասան զի «զարդեաց ժամանակաց զաղետից», օրերը համեմատելն «հինգ թագաւորացն», օրերուն հետ, յայտնապէս կը յիշեցնէ Մ. Խոր. Ա, 22 տեղին:

մէջ, այսինքն թէ ինչպէս Հայկ կը թողու զԲարեւ-
լուն, Արարատայ աշխարհը կ'երթայ եւ կը բնակի
լեւրան մը ստորոտն՝ երկրի մը մէջ, որ իրմէ յառաջ
գաղթականութեամբ բնակելի եղած էր. յետոյ
այս երկիրը կը թողու իրեն թողան Աագմոսի՝
կազմելով իրեն համար նոր բնակավայր մը, զոր
Հարբ կ'անուանէ. թէ ինչպէս Բէլ կ'արչաւէ Հայ-
կայ դէմ, Աագմոս Բելայ առջեւէն կը փախչի,
Հայկ իրեն սրգիքն ու թողունք Բելայ դէմ պա-
տերազմելու կը հանէ, եւ Բէլ կ'իյնայ Հայկայ
սլաքէն զարնուած:

Բառական նմանութիւն կայ դարձեալ Ար-
մենակայ (Սերէոսի քով՝ «Արամանեակ» եւ «Արա-
մենակ») վրայ պատմուածներուն մէջ, որ Արագած
լեւրան քով գաղութ մը հաստատեց. Արայի՝ որուն
անուամբ կոչուած ըլլայ Այրարատայ գաշտավայրն.
բայց մանաւանդ Շամիրամայ, անոր բնդդէմ Արայի
բրած արչաւանայ եւ Արայի դիակը կենդանացը-
նելու փորձերուն նկարագրութեան մէջ:

Ասիէ ետքն երկու պատմութիւնք իրարմէ կը
բաժնուին. մինչդեռ Մովսէս (Ա, 19—32) բնդար-
ձակօրէն կը պատմէ հայկազունի արքայից պատ-
մութիւնը, Սերէոսի հասակոտորն այս ժամանա-
կամիջոցին վրայէն արագ կ'ոտնու կ'անցնի, եւ
նաեւ բառնիւթոյն չի համաձայնիր Մովսիսի պատ-
մածներուն հետ: Երկու Մար-Աբբաք կը միանան՝
երբ պարթեական Արշակունեաց կու գայ կարգը,
եւ այն՝ հոս ալ բառական կերպով: Մովսէս (Բ, 1)
կ'ըսէ. «Զսա յաջորդէ Անաիքոս ասացեալն
Թեւոս, ամն տասն, եւ ի մետասաներորդին ապ-
ստամբէն Պարթեւք ի ծառայութենէ Մակեդոնա-
ցւոցն:» Մար-Աբբաս Մծուրնացի նոյնը կը պատմէ
այսպէս. «Անաիքոս Թեոս՝ ամն Ժ. եւ յամի մե-
տասաներորդի Անաիքայ արքայի ապստամբեալ ի
բայ կացին Պարթեւք ի ծառայութենէ Մակեդո-
նացւոց:»

Սակայն երկու հեղինակներն անմիջապէս դարձեալ կը բաժնուին այն պատերազմին ստորագրութեան մէջ, զոր Արշակ Մեծ յղած կ'ըսուի՝ Գեմեարիոսի եւ Անտիոքոսի Սելեւկեանց դէմ:՝¹ Խորենացի Հոս համառօտ կը պատմէ (Բ, 2), իսկ Մծուրնացի երկարօրէն կը նկարագրէ պատերազմը, եւ կ'աւարտէ պատմութիւնն պարթեւական աշխարհակալ պետութեան Արշակայ շորս որդւոց մէջ բաժնուելովն:

Երկու գրութեանց բազմաթիւ համաձայնութեանց դէմ կան նաեւ նոյնպէս բազմաթիւ նշանաւոր տարբերութիւններ, որոնք հետեւեալ երեք դասակարգերու կրնան վերածուիլ: Նախ Մ. Խորենացի Մծուրնացիէն շատ աւելի ընդարձակ կը պատմէ, ուր յատկապէս հայկական իրերու վրայ է խօսքն՝ ըլլայ պատմական՝ ըլլայ աշխարհագրական, իսկ վերջինն աւելի ընդարձակ՝ երբ յատկապէս Պարթեւաց պատմութեան վրայ է: Երկրորդ, Մծուրնացի Մար-Աբբաս ամենեւին չի ծանշնար առաջին հայ արշակունի Վաղարշակայ անձնաւորութիւնն՝ որուն վրայ Խորենացի յայտնի յօժարութեամբ մը կը խօսի, այլ միայն զԱրշակ, եւ այն՝ ոչ թէ եղբայր, այլ կրտսեր որդի Արշակայ Մեծի:՝² Երրորդ, Մծուրնացին Մար-Աբբաս հակա-

1 Մասնաւոր մտադրութեան արժանի է երկու հեղինակաց համաձայնութիւնն այն անպատմական տեղեկութեան մէջ թէ Գեմեարիոս եւ Անտիոքոս Պարթեւաց միեւնոյն արքայէն յազմուեցան: Արդեամբ Միհրդատէս Ա էր որ զերի բանեց զԳեմեարիոս, եւ Հրահատ Բ որ յազմեց Անտիոքայ է:

2 Արդէն ժԳ դարու պատմագիրն Վարդան իմացած էր որ Մծուրնացին Մար-Աբբաս չի ծանշնար Վաղարշակ արքայ մը՝ իրեն Պատմութեան ժեզ զլլտուն մէջ (տպ. Վեննա. 1862, էջ 31) կը գրէ ստոր վրայ. «Բայց լուար եւ գրով տեսար, եթէ որդի էր սա Արշակայ մեծի, եւ ոչ եղբայր: Եւ էր բանն այսպիսի, եթէ թագաւորն Պարսից խնդրեաց զսիւնն կճեայ՝ որ ի Մծրին, յազարանս արքայութեանն Հայոց, եւ յառնուին գտաւ զիր յունարէն եթէ Ես գրեցի Ազատանգեղոս, զի մեծն Արշակ ունէր շորս որ-

ուակ է Խորենացւոյ այն սիրելի գաղափարին՝ որուն վկայել ստիպուած է նաեւ Մար-Աբբաս Ատոնա-վասն զի արդեամբ կը ժխտէ Բազրատունեաց Տրեական ծագումը: Ասան զի երկու տեղ կը յիշէ Բազարատ մ'իբրեւ բնիկ սերունդ Հայկայ: Թէեւ այս տեղեաց միոյ՛ մէջ (Տրատ. Պատկանեան, էջ 6) բոլոր ձեռագիրք Բ-ձ-բ-մ կը կարդան, սակայն Պատկանեան ամենայն իրաւամբ ուղղեց զայս եւ բռաւ Բ-ձ-բ-տ, որ թէ Հնագրասօսական եւ թէ պատմական կերպով Հաստատեալ սրբազրութիւն մըն է: Սակայն եթէ նաեւ Տրատարինք այս տեղին իբրեւ ապացոյց գործածելէն, կը մնայ տակաւին երկրորդը (էջ 9) ուր կը յիշուի «Բազարատն Փառագեան յորդոցն Արամանեկայ նախարար մեծ:» Սակայն այս կարծեաց, այսինքն Բազրատունեաց Հայկէն սերելուն գէ՛մ ամենայն սաստիկութեամբ կը կռուի Մ. Խորենացի (Ա, 22), որ իրեն սիրական նիւթ մ'ըրած է՝ իւր Պատմութեան մէջ բազրատունի իշխանական տան Տրեական ծագումն ցուցընել:

Արդ երկու դրոցս այս հիմնական տարբերութիւնքը մէկ կողմանէ, եւ միւս կողմանէ անժխտելի նմանութիւնքը՝ կը ստիպեն բնդունիլ որ Հասարակաց մէկ սկզբնաղբի մ'երկու այլեւայլ խմբազրութիւնքն են անոնք: Իսկ այն Հարցման թէ երկու խմբազրութեանց ո՞րն աւելի նման է սկզբնականին, պատասխանը տարակուսական չի կրնար մնալ: Մ. Խորենացին է որ՝ իւր այլուստ ծանօթ սովորութեան հետեւելով՝ հիմնովին կերպարանափոխած է զՄար-Աբբաս, անոր վտիտ կմախքն իրեն յատուկ գաղափարներովն ճոխացընելով: Ի հարկէ չենք ուզեր բնել թէ Մ. Խորենացի Մար-Աբբասայ վրայ

գիտ. զառաջինն թագաւորեցոյց Թեոալացւոց, եւ զերկրորդն Լիւրիկեցւոց, եւ զերրորդն Պարթեւաց, գորրորդն Հայոց: 1. Նաեւ Պատմութեան (ZDMG, XI, 499, n. 1) լիովին հաւան է Պատկանեանի այս սրբազրութեան:

ըրած իրմէն բոլոր յաւելուածներն ստեղծած է : Մ .
 Խորենացի հայկազունի արքայից ժամանակամիջոցին
 համար բաց ի Մար-Աբբասէ կը գործածէ ուրիշ
 աղբիւր մ'ալ, զոր նաեւ Մար-Աբբաս ճանչցած եւ
 օգտուած է անկէ, այն է՝ իրեն ազգին բերանացի
 աւանդուած զրոյցներն եւ պատմական երգերն : Եւ
 թերեւս շատ տեղեր այն երգոց մէջ գտածը դրած է
 Մար-Աբբասայ բերանը : Երգերէն կ'երեւայ թէ
 առած է ի մասնաւորի Ազղարշակայ անձնաւորու-
 թիւնն եւ անոր իշխանութեան ժամանակին այն-
 պէս շքեղ նկարագրութիւնն :

Ընդհակապակն Սեբէոսի կից անանուն հե-
 ղինակն իրեն սկզբնագիրը համառօտած կ'երեւայ,
 սակայն Մար-Աբբասէն առած մասերուն մէջ բնա-
 գրին իմաստին աւելի հաւատարիմ մնացած է քան
 Խորենացի : Բարեբախտաբար դէպքի մը մէջ կրնանք
 Մար-Աբբասէն եղած երկու ծայրաքաղ հրատա-
 րակութեանց հաւատարմութիւնը կշռել : Տեղ մը
 Մ . Խորենացւոյ համառօտութիւնն յայտնի կեր-
 պով կրկնապատճէն (doublette) մ'ունի :

Խորենացի կը պատմէ (Ա, 10) որ Հայկ Այրա-
 բատայ աշխարհին մէջ իւր առաջին բնակութիւնը
 շնորհեց Աադմոսի եւ նոր հիմնարկութիւն մ'ըրաւ
 ի Հարբ : Նոյնը նորէն կը կրկնուի քիչ մ'ետքը
 (Բ, 12), ուր Խորենացի Բելայ պարտութենէ ետքը
 կը պատմէ, թէ Հայկ իրեն առաջին տունը Աադմոսի
 տուաւ եւ ինքը Հարբ գաղթեց : Թէ այս կրկին
 անգամ պատմելն Խորենացւոյ մէկ սխալն է եւ ոչ
 Մար Աբբասայ՝ կը ցուցնեն Սեբէոսի հատակոտորք :
 Այնտեղ (հրա . Պատկանեան, էջ 2), որ Խորե-
 նացւոյ Ա գրոց ժ գլխուն կը համապատասխանէ,
 կ'ըսուի . « Չուեաց խաղաց գնաց Հայկն ի Բարելոնէ
 կնաւն եւ որդւովքն եւ ամենայն աղխիւն հանդերձ :
 Եւ շոգաւ բնակեցաւ յերկրին Արարադայ ի տանն
 որ ի լեռնոտինն, որ զառաջինն շինեալ էր Զրուա-
 նայ հաւրն՝ եւ եղբարքն հանդերձ : Եւ ապա ետ

զնա Հայկն կալուած ժառանգութեան Կաղմեայ թոռին իւրում որդւոյն Արամանեկայ: Եւ ինքն շուեաց զնաց անտի եւս ի Տիւսիսակողմն եւ չոքաւ բնակեցաւ ի բարձրաւանդ դաշտավայրի մոջ, եւ կոչեցաւ անուն դաշտին այնորիկ Հարք՝ յանուն Հարցն: Իսկ միւս տեղն՝ որ Խորենացոյ (Ա, 12) կրկնութեան կը համապատասխանէ, հետեւեալն է (Տրա. Պատկանեան, էջ 4.) «Եւ Հայկն դարձաւ ի տեղի իւր, եւ չոքաւ կալաւ Հայկն զերկիրն Արարատայ եւ բնակեցաւ անդէն ազգաւ իւրով մինչեւ ցայժմ: Եւ ի ժամանակի մահուան իւրոյ ետ զնա կալուած ժառանգութեան Կաղմեայ թոռին իւրում, որդւոյ Արամանեկայ եղբար Հարմայի: Եւ Արամանեկայ հրամայեաց երթալ ի Տիւսիսակողմն՝ ուր ինքն իսկ դադարեաց զառաջինն: Եւ եղև յետ մահուանն Հայկոյ առ Արամանեակ զորդիս իւր եւ ցգոտերս իւր եւ զարս նոցա, եւ զքորս եւ թանեսին եւ զարս նոցա, զուստերս եւ զգոտերս նոցա եւ զամենայն աղև իւր: Եւ չոքաւ բնակեցաւ անդէն յառաջնումն գաւառին, զոր կոչեցին յանուն Հարց իւրեանց՝ Հայք:»

Ըստ այսմ իրաց կարգն այսպէս էր: Հայկ Բէլայ զաղթելէն ետքը չդարձաւ իրեն երկրորդ բնակավայրն Հարք, այլ առաջին բնակութիւնն, ուր Կաղմոս կը բնակէր: Հոս Հայկ մահուանէն յառաջ դարձեալ նորոգեց Կաղմոսի տուած առաջին պարգեւը, իսկ Արմենակայ տուաւ երկրորդ հիմնարկութիւնը՝ Հարք: Արդ բնագրին այս իմաստն, որ Սերէոսի հատակոտորոց մէջ այնպէս պայծառ կեցած է, Խորենացի լաւ չէ բմբռնած, որով իրեն գրքին մէջ կրկին անգամ պատմելու երեւոյթը յառաջ եկած է:

Ուրեմն մեր քննութեան եզրակացութիւնն է համառօտիւ հետեւեալը. Մովսէս Խորենացի ստեղծած չէ Մար-Աբբասայ գիրքը, այլ զայն խմբագրած: Իրեն ժամանակը գոյութիւն ունենալու էր ասորի

մատենագիր մը, որուն հարազատ կամ կեղծ անունն էր Մար-Աբբաս եւ բնակավայրը՝ Մծբին:¹ Այս ասորեոյն գործքն, զոր Պարթեւացի կողմն գրուած ընդհանուր ժամանակագրութիւն մը պէտք ենք ենթադրել, կը պարունակէր նաեւ Հայոց աշխարհի պատմութիւնը մինչեւ հայ Արշակունեաց հարստութեան հիմնարկութիւնը: Մար Աբբաս իրեն պատմութեան նիւթը, գտնէ որչափ որ Հայոց նկատմամբ էր, առած էր ժողովրդեան զրոյցներէն, ինչպէս ըրաւ յետոյ նաեւ Մ. Խորենացի: — Չենք կրնար որոշել թէ ասորի հեղինակի՞ն թէ Մ. Խորենացւոյ երեւակայութեան ծնունդ է սյն ամէնն, զոր Խորենացի գրքին վրայ կը պատմէ՝ անոր ծագման եւ պահուելուն նկատմամբ: Սակայն որեւիցէ պարագային մէջ Մ. Խորենացի մաս մ'ունի այս կեղծիքէն. վասն զի Սերէոսի Մար-Աբբասը չի ճանչնար զՎաղարշակ, որ ըստ Խորենացւոյ՝ գրքին յօրինման պատճառն եղած է, ինչպէս որ Վաղարշակ ընդհանրապէս զուտ առասպելական անձնաւորութիւն մըն է, հայ ժողովրդական զրուցի ստեղծուած:

¹ Արդրութեան ամէն իրաւունքն ունի Պատմագրութեան հանձարեղ ենթադրութիւն թէ մշտնջէ, ինչպէս կը կոչուի Մար-Աբբաս Սերէոսի մէջ, աղաւաղութիւն մ'ըլլայ մշտնջէ ձեւին, եւ վերջինս ալ երկրորդական ձեւ մը ստորական մշտնջէ ձեւին (ZDMG, XV, 495, n. 1.)

Թերեւս հայ քառակազմութեան աւելի համեմատ համարելի է Հ. Փիլիպ. Ճամնեան Վ.ի գաղափարն որ ուղղագրելի կը կարծէր Մծնքնացի = Մծբնացի ծ. Թ.

Ներսիսի Լամբրոնացոյ Տեղեկութիւն ի վերայ
մահուան Կայսեր Փրեդերիկոսի Ա :*

Սիւնիսէնի պետութեան արքունի մատենադարանին հայերէն ձեռագրաց հաւաքածոյից թիւ 9 ձեռագիրն խաչակրաց պատմութեան նկատմամբ շատ մը տեղեկութեանց հետ կը բովանդակէ նաեւ ի Ներսիսէ Լամբրոնացոյ համառօտ տեղեկութիւն մը Փրեդերիկոս Շիկամօրուսի (Barbarossa) մահուան վրայ, ինչպէս նաեւ անոր խոտման նկատմամբ՝ կիլիկեցի Լեւոն իշխանը Հայոց թագաւոր պահելու : Այս տեղեկութիւնն պէտք է որ առջեւն ունեցած բլլաց Չամչեան իւր Հայոց Պատմութիւնը յօրինելու ժամանակ (տպ. Վենետ. 1784—86), վասն զի Ներսէսի Լամբրոնացոյ գրութիւններէն բերած քանի մը կոչմունք (Հար. Գ, էջ 145, 158) սոյն այս տեղեկութեան քանի մը տեղերուն հետ բառ առ բառ կը նոյնանան. Պետերման Պերլինի Գիտութեանց արքունի ճեմարանին Գրութեանց մէջ (Abhandlungen der kgl. Akad. der Wiss. zu Berlin, 1860, p. 150) գրած է գերմաններէն թարգմանութեամբ այն ամէնն՝ ինչ որ Չամչեան յիշեալ տեղը (էջ 158) Պարպարոսասի մահուան նկատմամբ կը պատմէ բառ վկայութեան Լամբրոնացոյն : Սակայն որչափ գիտեմ՝ այս յիշատակագիրն ո՛չ բնագրաւ ** եւ ո՛չ ուրիշ լեզուի թարգ-

* Nerses von Lampron's Bericht über den Tod Kaiser Friedrich's I, aus dem Arm. übersetzt von Dr. F. Vetter: Historisches Jahrbuch 1881, pp. 288—291 :

** Սիւնիսէնի այս ձեռագրին վրայ մանրամասն տեղեկութիւն տուած է՝ ինչպէս նաեւ այս յիշատակարանն ամբողջովին դրած Մեծ. Յ. Գրիգորիս Ա. Գալէմբերեան, «Յուցակ Հայերէն ձեռագրաց արքունի մատենադարանին ի Սիւնիսէն : Վիեննա, 1892, էջ 24—25 :»,

մանութեամբ մը հրատարակուած է իբրեւ ամբողջական գործք: Միջին դարու պատմութեան քննչաց համար հետաքրքրութենէն զուրկ չըլլալով, յաջորդ տողերով կը զնեմ ըստ կարելւոյն բառական թարգմանութիւն մը: ¹

² Պատմական յիշատակարան սրբոյն Ներսիսի Լամբրոնացւոյ: Ի թուին Հայոց Ռե*Պ ² եկն Գրիգոր եպիսկոպոս ի Հայրապետէն Հռոմայ Լուսիոյ առ կաթողիկոս մեր Գրիգորիոս, որ էր ի սմանէ առաքեալ ³ եւ երեր զպատասխանի նամակի Տեառնս մերոյ եւ զգիրս կարգաց եկեղեցւոյ Հռոմայեցի գրով, եւ եգիտ զտէր մեր ի քաղաքն Տարսնս յամենանն հոկտեմբերի: Եւ ընկալեալ

Ըստ այսմ զոնք մենք յիշատակարանին քննազեր, մինչ նայագէտն միայն թարգմանութիւն մ'ըրսած է: Ծ. Թ:

* Երկու տեղն ալ ձեռագրին լուսանցքի վրայ նշանակուած է Լ փխ Ի, այնպէս որ ՈՂԳ (= 1185) եւ ՈՂԶ (= 1187) տարիները նշանակուած են: Ըստ այսմ մեկնելու է յաջորդ ծանօթութիւնը: Ծ. Թ:

¹ Գրութեանս մէջ գտնուած քանի մը մթին տեղերուն համար հոս սորվող երկու հայ ուսանողաց՝ Գեորգ Արուսեանի եւ Սարգիս Սոլիկեանի կարծիքն հարցուցած եմ, որոնց տուած յօտարակամ տեղեկութեանց համար շնորհակալ ըլլալ պարտական եմ:

² Ա. յսինքն՝ 1174 Յ. Ք: — (Հայագէտն ՌեՊ կարգացեր է թուականը):

³ Չամչեան (Գ. էջ 141, 142) կը պատմէ թէ շարեացակամ Յոյնք զրպարտած էին Լատենացւոց քով զՀայերը թէ Եւտիբական են: Ուստի ինքզինքն ու հայ եկեղեցին արգարացընելու համար Գրիգոր կաթողիկոս 1184ին նամակ մը գրեց առ Լուկիոս Գ քահանայապետ: Նամակին տանողն է Գրիգոր՝ Փիլիպպոպոլսոյ հայ եպիսկոպոսն: Իւր պաշտօնը կատարելէն ետքը 1185ի սկիզբն ճամբայ ելաւ դառնալու եւ նոյն տարւոյն Հոկտեմբերին կիլիկեա հասաւ. (անդ, 144): — Ըստ այսմ մեր յիշատակարանին թուականն ուղիղ չէ, վասն զի ՌեՊ գրուած է փի ՈՂԳ: Բայց այս պարագան յիշատակարանիս վաւերական ըլլալուն հակառակ ցուցում չի կրնար բերուիլ, վասն զի այսպիսի սխալ մը որեւէ գրչի մը սխալանքը կրնայ ըլլալ, մանաւանդ որ հայերէնի մէջ 3 եւ 4 ցուցընող թուանշան տառերն այնպէս նման են իրարու, որ զիւրաւ կրնան շփոթուիլ՝ երբ գրչութիւնն քիչ մ'անորոշ է:

կաթողիկոսին սուրբ զպատուական Պալիունն եւ զհայրն ի լուսն պատուոյ իւրոյ՝ զոհացաւ զաստուծոյ: Եւ ետ զնամակ հայրապետին եւ զգիրս կարգաց եկեղեցւոյ յիմ նուաստութիւնս թարգմանել՝ զոր յեղաշըջցի ի հայ բարբառ միայն երիւրեալ զբանն՝ քերթողական արուեստիւ առանց յաւելուածոյ եւ թերութեան: Իսկ յետ այսր ի թուին ՈՒՅՁ՝ ըստ մեղաց մերոց առաւ սուրբ քաղաք Երուսաղէմ՝ ի յիսմայելացւոց թագաւորէն Յովսեփայ, եւ որ ի նմանէ սպասաւորք եւ զօրք ցիր եւ ցան եղեն յայսկոյս ծովուն եւ յայն: Իսկ Հայրապետն շարժեաց զթագաւորս եւ զիշխանս եւ զօրս եւ զքաղաքացիս զանազան ազգաց՝ դալ յայսկոյս ի փրկութիւն սուրբ տեղեացն. եւ ամենեքեան յօժարութեամբ բարձին զխաչն Քրիստոսի, եւ եկին մեծաւ աշխատութեամբ. ընդ որս եկն եւ թագաւորն Ալամանաց Փիլտրիք, որ էր ինքնակալ Հռոմայ եւ մեծ քան զամենայն թագաւորս, եւ սա ոչ ծովով, այլ՝ ընդ ցամաքն արար ճանապարհանթիւ զօրօք եմուտ յԱւնկոս եւ եկեալ ձմերեաց ի Մակեդոնիա ի Փիլիպուպոլիս, եւ ի տօնի Պասեքին անց ընդ ծովն աւետեաց, եւ ծանր տարմամբ հերձեալ զբանակս անթիւ խորանաբնակ թուրքամանացն՝ էջ զօրօքն հուպ քաղաքին Սելէֆի Իսաւրացւոց: Չոր լուեալ կաթողիկոսն մեր Գրիգորիոս, եւ իշխօղն Աւետն, որոյ տէրութեամբ էր Սելէֆիկիա, փութացան մեօք հանդերձ ըստ առաջ նորս մեծաւ ուրախութեամբ՝ իբրեւ փրկչի այսր աշխարհացս: Այլ մեղաց մեր ծանրութիւն կարճեաց՝ զընթացս արքային. զի յանցս գետոյն Սելէֆիկիոյ ախորժեաց լուանալ, եւ ծերութեամբն ոչ կարաց ընդդէմ՝ կալ յորձանացն, հեղձաւ: Իսկ

1 Այսինքն՝ 1177 Յ. ք: Հոս ալ սխալմամբ 20 թուանշան-տառը դրուած է փխ. 30ին: Պէտք է կարդալ՝ ՈւՅ (— 1187 Յ. ք:)

2 Այսինքն՝ Աստուած:

մեր տրտմութեամբ պատահեալ եպիսկոպոսացն, որք դային զկնի, եւ որդւոց նորին եւ զօրացն, դարձաք ի Տարսոն: Եւ զի խոստումն էր ինքնակալին ոսկի կնքով գրեալ գրով Հայոց թագաւոր զնել, պահանջեաց՝ ի նմանէ՝ կաթողիկոսն սուրբ զլրումն խոստմանն եւ ինձ հրամանն ետ զոյն թարգմանել,³ զոր կատարեցի յօրինակէ միոյ յԵպիսկոպոսաց նոցին. որ առ իս իջեւանէր՝ Մուսաէր⁴

1 Անշուշտ՝ իլխանն Լեւոն:

2 Հոս ձեռագրին մէջ եղած անիմատտ «յեմէ, բառին տեղ կ'ենթադրեմ» «նմանէ:» «կաթողիկոսի», սեռականն այս գէպքիս մէջ պէտք է ուղղել՝ «կաթուղիկոսէ:» (Ծ. Հեղ.)

Այս երկու ծանօթութեանց պատճառն այն է որ հայագէտն հայ բնագիրն այնպէս առեր է թէ Լեւոն պահանջեց կաթողիկոսէն խոստման կատարումն. իսկ ըստ մեր վերը դրած բնագրին կրնայ նաեւ առնուիլ որ կաթողիկոսը կը պահանջէ անշուշտ Ալեմանաց աւագներէն:

Ծ. Թ:

3 Ենթադրելու է որ Հոս ընդօրինակողը քանի մը բառ դուրս ձգած է: Ասան զի Չամչեան՝ որ ըստ ամենայն հաւանականութեան սոյն այս յիշատակարանիս վրայ յեցեալ կը պատմէ սոյն իրողութիւնը, կը գրէ (էջ 158). «Եւ մի յեպիսկոպոսաց նոցին՝ որ ունէր բնգ իւր դուռք մի հազար հեծելոց, իջեւանս կալաւ առ Լամբրոնացւոյն ի Տարսոն քաղաքի: Եւ յայնմ միջոցի թարգմանեաց Լամբրոնացին զձեւ օճութեան կայսեր, առեալ զօրինակ նորին ի լատին եպիսկոպոսէ անաի, որպէս զի յօճանելն զթագաւոր Հայոց ունիցին զձեւն ի պատրաստի:»

Ուստի Հոս խնդիրը չէ միայն թարգմանել կայսեր գրութիւնը, այլ թագաւորի օճման արարողութեան կարգը, եւ թերեւս միայն այս վերջինը, ինչպէս հաւանական կ'ընեն յիշատակարանին անմիջապէս յաջորդող տողերը: Բաց աստի վերոյիշեալ նախադասութիւնը կրնայ նաեւ այսպէս թարգմանուիլ՝ թէ վասն զի կայսրը խոստացած էր, ոսկի կնքեալ գրով թագաւոր մը զնել Հայոց եւն: Սակայն այս մեկնութեան դէմ են՝ բաց ի ներքին անհաւանականութենէն՝ նաեւ Չամչեանի խօսքերը, որ կը գրէ (էջ 157). «Եւ յաւել կայսրն յղել առ Հայս յետկար նամակի՝ ոսկեկնքով, յորում խոստանայր կաթուղիկոսին, զի ըստ ընտրութեան նորա կարգեսցէ մեծաշուք հանդիսիւ զԼեւոն թագաւոր ի վերայ Հայոց, որպէս գրեն Լամբրոնացին եւ Արքայն:»

4 «Ձեռագիրն Հոս յայանապէս աղաւաղ բառ մը ունի, որմէ ետքը «քաղաքի», բառը կու գայ: Ինչպէս Չամ-

քաղաքի, որ ունէր իւր դաս ձիավարի զինի հազար
 հեծեալ: Եւ յորժամ թարգմանեցի, խորհեցան՝
 եւ ոչ կարացին յանձն առնուլ զգործն, յորժամ
 ինքնակալն բարձաւ ի միջոյ, այլ՝ իջին յԱնտիոք,
 եւ անտի ի Պաղեստին: Իսկ ես զթարգմանեալ
 օրհնութիւն թագաւորիս ոչ կամեցայ աղաւաղել,
 եզի ընդ նախ թարգմանեալ կարգսդ վերստին
 յարդարմամբ: Եւ աղաչեմ զիմաստուն ընթեր-
 ցողսդ՝ ոչ աւելորդ համարեալ զմեր ի սոյն վաս-
 տակ, որ ծարաւի էաք Հռոմայ եկեղեցւոյն կարգաց
 ընդ այլ գիտութեանց, եւ սովաւ զովացաք, եւ
 թողաք զինի եկեղոցդ՝ ի փառս Քրիստոսի, որ է
 օրհնեալ յաւիտեանս: Ամէն ամէն, ամէն:»

* * *

Այս գրութեանն կարագիրն՝ ինչպէս ինքնին
 իսկ վերնագիրը կը ցուցընէ, է «յիշատակարան»
 մը: Այս անուամբ կը կոչուին հայերէն մատենա-
 գրութեան մէջ այն տեղեկութիւնք, զորոնք մա-
 տենագիրք իրենց գործոց վերջը կցել սովոր են,
 եւ որոնք հեղինակին անձնական յարաբերութիւնքն
 ու կենաց պատահարները, գործքին գրութեան
 ժամանակն ու պատճառը եւն կը նկարագրեն: Այս
 մեր առաջիկայն անշուշտ յիշատակարանն է Ներ-
 սիսի Ամբրոնացւոյ (ծն. 1153 Յ. Ք. եւ մեռած՝
 իբրեւ արքեպիսկոպոս Տարսոնի՝ 1198 Յ. Ք.) յօ-
 րինամ թարգմանութեան հռոմէական ծիսարանին
 եւ արեւմտեան թագաւորաց օրհնութեան կարգաց:

չեանի պատմած էն կ'երեւոյ՝ հոս «Տարսոն», բառն ըլլալու
 է, այսպէս «ի Տարսոն քաղաքի», (Ծ. Հեղ. 1)

Ինչպէս կը տեսնուի «Մուստէր», անունը հայա-
 գէտն չէր կրցած լուծել, եւ ըստ իմաստին «ի Տարսոն»,
 կ'առաջարկէ կարդալ: «Մուստէր», անշուշտ դրուած է
 իբրև — Münster, ուստի յիշեալ նախկոպոսին նիստը
 կը նշանակէ:

Ժ. Թ:

Վերջապէս քանի մը խօսք ալ Միւնխէնի ձեռագրին նկատմամբ: Այս ձեռագիրը նոտրագիր է, և սաի նոր ժամանակի գրուածք, եւ կը բովանդակէ քաղուածոյքներ միայն այնպիսի հայ մատենագրաց, որ խաչակրաց պատմութեան նկատմամբ կը խօսին, եւ զորոնք հաւաքելէ մը հին ձեռագիրներէն ի մի հաւաքած բլլալու է: Կ'երեւայ թէ ձեռագիրս Գաթրըմէրի (Quatremère) ժողովածոյքէն է:

2.

Իրանքիոսի Եկեղեցական Պատմութեան հայերէն թարգմանութիւնը:*

Շ. Արքահայր Վ. Ճարեան՝ Թուրքիոյ Պաշտոնի, Սալուստիոսի եւ Տակիտոսի ծարտար թարգմանիչը՝ 1877ին հրատարակեց վայելապէս յօրինեալ հայերէն թարգմանութիւն մը Եւսեբիոսի Եկեղեցական Պատմութեան: Սոյն հրատարակութեան մէջ գիտնական Մխիթարեանն իւր յօրինած թարգմանութեան ներքեւ ամէն էջի վրայ գրած է Եւսեբիոսի նոյն գործքին հին հայերէն թարգմանութիւն մը: Այս թարգմանութեանս հնութեան եւ ծագման նկատմամբ այսպէս կը գրէ հրատարակիչն իւր Յառաջաբանութեան մէջ. «Արքամատեն մի այսպիսի՝ որ յամենայն լեզուս գողցես հանեալ է, գոյր եւ անդատին յաւուրց սրբոյն Մեսրոպայ թարգմանեալ ի հայ՝ նորին իսկ հրամանաւ, որպէս երաշխաւորէ մեզ զայս երանելին Մովսէս քերթողահայրն (Խոր. Բ. Ժ.)» Վկայ քեզ ի մօտոյ

* Ueber die armenische Uebersetzung der Kirchengeschichte des Eusebius von Dr. P. Vetter: Theol. Quartalschrift 1881, Heft II, pp. 250—276.

՝ Եւսեբիոսի Կեսարացւոյ Պատմութիւն Եկեղեցւոյ յեղեալ յատուրոյն ի հայ ի հինգերորդ դարու, պարզաբանեալ նոր թարգմանութեամբ ի յոյն բնագրէն ի ձեռն Շ. Արքահայր Վ. Ճարեան: Վենետ. տպ. Ս. Ղազարու 1877:

երաշխաւորեցէ Եկլէսիաստէ գիրք Եւսեբի կե-
սարացւոյ, զոր ետ թարգմանել երանելի վարդա-
պետն Մաշտոց¹ ի հայ լեզու:» Այլ քանզի յիշա-
տակեալք կարծի յառաջ քան զգիւտ հայ գրոյն,
վասն որոյ թուեցաւ ոմանց յասորոյն լեալ եւ ոչ
ի յոյն բնագրէն. եւ զայս հաւաստէ մեզ յայտնա-
պէս եւ զոր այժմ՝ ունիմք ի ձեռին հին թարգ-
մանութիւնն. զի ո՞՞ շարադրութեանն, եւ յա-
նուանս տեղեաց եւ մարդոց՝ ձայնաւորաց փոխանա-
կութիւնն՝ զսոյն վկայեն. այլ յստակ շարադրու-
թեանն հանդամանք կարծեցուցանեն արդարեւ
լինել յարգիւնական գրչէ միոյ ի թարգմաշաց
դասուն:²» 4. Ճարեանի այս դաստաստանին բոլորո-
վին համամիտ կ'ելլէ նաեւ ուսուցչապետն Մերքս:³

Եւ որովհետեւ՝ ինչպէս ըսուեցաւ, մեր այս
թարգմանութեան ծագումը Եզարուն սկզբան զնե-
լու է, նոյն իսկ այս արտաքին պարագայն անոր բնա-
գրաբնական նշանակութիւնը հետազօտելու ատեն
նպաստաւոր նախալծիւ մը կը ծնուցանէ: Սակայն
բնականաբար իրեն բուն յարգն անկէ կախումն
ունի, թէ հայն ինչչափ հաւատարմութեամբ թարգ-
մանած է իւր ասորի բնագիրը եւ դարձեալ ասորին
ալ՝ իրեն յոյն նախաբնագիրը: Յաջող բախտն
ունենալով՝ որ նաեւ ասորի թարգմանութիւնը
մեզի հասած է, արդեամբք ալ կրնանք փորձել
տեսնել այս հաւատարմութիւնը:

Եկեղեցական պատմութեան հին ասորի
թարգմանութիւնը կը զանենք երկու ձեռագրաց
մէջ ի Պետերսբուրգ եւ ի Լոնտոն, որոնցմէ մին

¹ Կորիւն եւ Ղազար Փարպեցի զՍ. Մեսրոպ ամեն
տեղ «Մաշտոց» կամ «Մաշթոց» կ'անուանեն, իսկ Մովսէս
Խորենացի՝ միայն այստեղ:

² «Թարգմանիչք» կը կոչուին անձուկ մտօք հայ
մատենագրութեան մէջ Եզարուն հռչակաւոր թարգ-
մանիչները:

³ A. Merx, De Eusebianae historiae ecclesiasticae
versionibus syriaca et armeniaca ի գիրք՝ Estratto degli
atti del IV. congresso internazionale degli orientalisti.

462 Յ. Գ. տարին գրուած է: Այս Թարգմանութեանս հատակոտորքը շատ անգամ հրատարակուած են, ի մէջ այլոց նաեւ Քիւրթոնէն՝ Իգնատեան գրութեանց մէջ (Cureton, Corpus Ignatianum. Lond. 1849.) Համեմատելով այս հատակոտորքն մեր հայերէն Թարգմանութեան հետ՝ կրտսնենք լիովին որ հայն ուղղակի յիշեալ ասորի Թարգմանութենէն ծագած է: Մեր այս բաժնն ցուցնելու համար գիմացէ գիմաց կը դնենք հոս յաջորդ տողերուն մէջ Քիւրթոնեան հատակոտորներէն փոքր հատած իկ մը հանդերձ յունական եւ հայերէն բնագրօք: Բաց աստի մտադիր կ'ընեմ՝ Մէրքս գիտնականին վերը յիշուած գրքին, որուն 9—16 էջերուն մէջ բնագարծակազոյն օրինակներ կան գրուած (Բ. 11, 12):

1. Յուն. III, 37 (վերջը. հյտ. Lämmer, 38:)*

Ἀδυνάτου ὀδόντος ἡμῶν ἅπαντας ἐξ
 Անհարհին զի լինելոյ՝ մեզ զամենեօին յ-
 ὀνόματος ἀπαριθμείσθαι, ὅσοι ποτέ κατὰ
 անուանէ համարել որք միանգամ բստ

1 Մէրքս, անդ, էջ 2:

* Հայագէտը հոս դրած է յունարէնն առանց Թարգմանութեան, իսկ ասորին եւ հայն եւրոպական տառերով հանդերձ բառական Թարգմանութեամբ: Մենք յունարէնին ներքեւ դրինք բառական Թարգմանութիւնն, իսկ հայերէն գրաբար բնագրին՝ ի հարկէ ոչ: Ասորոյն ընթերցումս ծիշը պահեցինք՝ ինչպէս հայագէտը դրած է. միայն թէ հայերէն տառերով դրինք փոխանակ եւրոպականին: Հայ տառերը կարդալու է ըստ մնարոպեան հնչմանց. ուստի ք, գ, դ եւն — օ, ց, ճ եւն: Սակայն բուն ասորերէնի հնչմանց մէջ չուզեցինք հայագէտին դրած հնչումէն խոտորել, թէեւ այն տեղ տեղ քաղծալի երեւար մեզ, այսպէս ի մասնաւորի բառավերջի արեւմտեան հնչման տեղ արեւելեան եւ հնագոյն - ա երկար ձայնաւորը դնել, ինչպէս կ'ընեն նաեւ մեր նախնիք: Միտ դրուի որ քի ոչ միշտ ծըղու-

բը-քուլէ 'ողմո՛. Լը-հոլէն բա-լ-խուտ բա-
 յամենայն աշխարհի: Այնոցիկ միայն յա-
 ջմո՛ ըբաղնան լը-հուն դուքրոնո բա-
 նուանէ արարաք նոցա յիշատակ ի
 քրտոքո լայլէն դա- ըդամո լը-հոշո իտ
 գիրս, նոցին՝ որ մինչեւ ցայժմ է
 լընոտան բը-յաղ քէտիրոտհուն մաշըլմո-
 առ մեզ ի ձեռն գրութեանց նոցա աուշու-
 նուտո դը-յուլիոնո դա-շըլիխէ:
 Թիւն վարդապետութեան առաքելոց:

3. Հայերեն Թարգմանոթիւն (տպ. Վենետ.
 1877, էջ 224:)

«Այլ Թանգի զէ որի-բին մեղ համարել յանուանէ
 զմեռեալն զնոս, որ Թանգամ ընկալան զկարգն զա-
 մայն զառաքելոցն՝ որ եղեն հոգի-Ի Եւ առաքարանիչ
 յամենայն եկեղեցիս՝ որ էր ընդ Թանայն աշխարհս նոցա.
 Թայն յահանէ յանուանէ արարաք նոցա յիշատակս գրով,
 այնոցիկ՝ որ մինչեւ ցայժմ Ժամանակի ունի՛ս ար մեղ է
 յեռն Թըլոց նոցա զարուսի-ն վարդապետութեան
 առաքելոցն:»

Արդէն ի մէջ բերուած այս համառօտ կտորէն
 կը տեսնուի, ինչպէս նաեւ ընդարձակ մասերու
 համեմատութենէն կ'երեւայ, որ ասորական Թարգ-
 մանութիւնը յունարէն բնագրին միայն մեկնողա-
 կան Թարգմանութիւն կամ յարատուութիւն (pa-
 raphrase) մըն է, մինչդեռ հայն յայանապէս
 աշխատած է՝ իրեն ասորի բնագիրն բոտ կարելոյն
 բառ առ բառ Թարգմանել: Իրաց այս պարագային
 մէջ՝ ուր որ Եւսեբիոսի յունարէն բնագիրն տա-
 բախուսական ընթերցուածներ ունի, հայկական
 Թարգմանութեանս բնագիրը մեծ արժէք ունի
 իրբեւ ծանրակշիւ վկայ: Եւ հայերէն Թարգմանու-
 թեանս այս նշանակութիւնը նաեւ այն ատեն չի
 կորսուիր, երբ ասորերէն Թարգմանութեան միայն

Հատակոտորք հրատարակուած շման: Վասն զի մեզի ծանօթ երկու (ասորի) ձեռագրաց մէջ կ'ըսուի թէ վեցերորդ գիրքը բողբոջին, իսկ եօթներորդն՝ ըստ մասնէ կը պակսի¹, իսկ հայերէն թարգմանութիւնն ունի զասոնք ալ:

Հրատարակիչն իսկ յառաջաբանութեան մէջ (էջ 2) կը յայտնէ որ իւր հրատարակութեան հիմն եղող ձեռագիրն ամէն մասին մէջ հաւատարիմ չէ: «Էին եւ ի մեր հին օրինակս, մտադիր կ'ընէ, ուրեք ուրեք պակաս էջք, թողաք եւ զայն այնպէս՝ նշանակեալ միայն ի ծանօթութեան. զի թէպէտ գոյին բազումք ի զլսոց մատենիս յայլեւայլ ցրուեալ ճառընտիրս եւ ի հաւաքմունս նախնեաց, սակայն չարարաք ինչ փոյթ զայնցանէ, այլ հետեւեցաք միայն միոյ օրինակի՝ որ գտանէր ի ձեռագիրս մեր. մինչեւ ժամանակաւ ընտրելագոյն եւս ձեռագրի պատահեալ՝ մարթասցուք մեք, կամ եթէ եւ այլք, ուղղագոյն ընթերցուած ընծայել բանասիրաց՝ ըստ թարգմանչաց հարազատ իմաստից:» Բարեբախտաբար կրնանք այժմ բաւական ընդարձակ կտորի մը մէջ քննել թէ ինչ յարաբերութիւն ունի այժմու այս ձեռագիրն նախնական թարգմանութեան բնագրին հետ: Յամի 1874 լոյս տեսաւ ի Ս. Ղազար ժողովածոյք մը հին Վարուց-Սրբոց եւ Վկայաբանութեանց՝ այս վերնագրին ներքեւ. «Վարք եւ վկայաբանութիւնք սրբոց հատընտիր քաղեալք ի ճառընտրաց:» (Հտր. Ա եւ Բ. Վննետ. տպ. Ս. Մխիթ. 1874:) Այս ժողովածոյքին երկրորդ հատորին մէջ՝ — 233—238 էջերու վրայ՝ — կը գտնենք Ս. Պողիկարպոսի վկայաբանութիւնը: Առաջին հայեցուածքն իսկ կը բաւէ իմանալու որ այս վկայաբանութիւնն — երբ՝ այն շէնք գիտեր, բայց թերեւս Գրիգոր Բ. կաթողիկոսի Վկայասիրի՝ ինչպէս կը կոչեն զինք

¹ Bickell, consp. rei Syr. liter. 1871, p. 50.

Հայք՝ օրով (ԺԱ դար), — առնուած է Եւսեբիոսի Տին թարգմանութենէն, եւ միայն նոյն սրբախօսական ժողովածոյից հեղինակէն տեղ տեղ համառօտուած է, եւ երբեմն ալ փոխուած:

Յաջորդ սուղերով կը փորձեմ Ս. Պողիկարպոսի այս վկայաբանութիւնը համեմատել Հ. Ճարեան Արդի հրատարակութեան համեմատական կտորին հետ եւ միւս կողմանէ այս երկու հայերէն հրատարակութիւնքն առ մեզ հասած յունարէն բնագրին հետ, որպէս զի այսպէս օրինակաւ մը ցուցնենք թէ ի՞նչ յարաբերութիւն ունի Տին հայերէն թարգմանութիւնը յունարէն սկզբնագրին հետ: Առ այս կը նշանակեմ նախ յունարէն եւ հայերէն բնագրաց մէջ եղած տարբերութիւնքն, եւ ապա ամէն էջի ներքեւ հայերէն թարգմանութեան այս երկու խմբագրութեանց ընթերցուածոց տարբերութիւնքը: Համառօտութեան համար այն ձեռագիրը՝ զոր դործածած է Հ. Ճարեան Արդ., կը նշանակեմ D, իսկ (Ս. Պողիկարպոսի) վկայաբանութիւնը՝ M տառերով:

Որովհետեւ հայերէն թարգմանութիւնն առանց երկբայութեան ասորերէնէն թարգմանուած է, այն տեղերն՝ ուր D եւ M իրարմէ տարբերութիւն ունին, այն ընթերցուածն իբրեւ բնիկ սկզբնական կը նկատեմ, որուն մէջ ասորաբանութիւնք կան, որ կը պակսին միւս ընթերցուածին մէջ, ինչպէս նաեւ զայն՝ որ յունարէն բնագրին հետ կը միաբանի, մինչ միւսն անկէ կը հեռանայ: Երբ այս պարագաներէն մին հանդիպի, յիշեալ ընթերցուածին սկիզբը «բնիկ» բառը դնելով կը նշանակեմ թէ այն է ուղղագոյնը:

Յունարէն բնագրի հատուածները նշանակած եմ ըստ հրատարակութեան Lämmerի:

Գիրք Գ. գլ. 21 (սովորական թիւ. գլ. 14):*

* Այստեղ հայագէտը կը սկսի համեմատութիւն մ'ընել, նշանակելով Lämmerի հրատարակութեան հա-

§ 1. “Բայց յաւուրս Անիկաոսի, այն որ աւօղաք մեր զնմանէն¹) թէ էր¹ նա եպիսկոպոս եկեղեցւոյն հռովմայեցւոց², պատմէ Իրինոս³ թէ⁴ Պօղեկարպոս կենդանի էր յաշխարհի եւ եկն⁵ ի Հռոմ⁶ քաղաք, զի ունէր նա բան⁷ քննութեան⁸) ընդ Անիկաոսի վասն աւուրն⁸ Չատկացի:”

*) Յոյնը “Առ պատմեցելովքն, (ἐπι δὲ τῶν δηλουμένων . . .) իբրեւ առաջնորդ էր Անիկեոսս Հռովմայեցւոց եկեղեցւոյն.” այս խօսք կ’երեւայ թէ հայը եզակի տեսեր է՝ “առ պատմեցելովն” (Անիկաոսիւ) (ἐπι τοῦ δηλουμένου) — Բ) Յոյնը՝ “պատմէ . . . ի Հռովմ եւ խօսել (εἰς ὁμιλίαν) ընդ Անիկեոեայ երթալ վասն խնդրոյ իրիք զաւրէն զատկի” (διὰ τι ζήτημα περὶ τῆς

տաժաթուերն, եւ ակնարկեալ յունարէն բնագրին կտորները՝ կը դնէ հայերէն D եւ M խմբագրութեանց տարբերութիւնք թարգմանելով, իսկ ծանօթութեանց մէջ նշանակելով անոնց մանրամասն տարբերութիւնքն ներուպական տառերով, այնպէս որ առանց Lämmerei հրատարակութիւնն առձեռն ունենալու՝ ղժուար է իմանալ թէ (նշ տարբերութիւն ունի հայն: Ընթերցողաց դիրութեան համար մենք դրինք D բնագրին ամբողջովին, իսկ ծանօթութեանց մէջ նշանակեցինք Մի տարբերութիւնքը միայն, որպէս զի աւելորդ կրկնութիւն չըլլայ: իսկ յունարէն բնագրի տարբերութիւնքը նշանակեցինք քիչ անգամ ծանօթութեանց մէջ, քայց ընդհանրապէս բուն մարմնոյն մէջ ամէն հատածէն ետքն. ինչպէս կ’ընէ հայագէտն: Այս մասին մէջ քիչ մ’ազատ վարուած ենք ընթերցողին դիրութեան համար. այսպէս օրինակի համար հայագէտին միայն նշանակած տարբերութիւնն ամբողջ դնելով եւն: Ծ. Թ.:

§ 1. ¹ M եթէ էր:

² M Հռովմայ:

³ M Իրենիոս:

⁴ M եթէ:

⁵ M եկն նա:

⁶ M Հռովմ:

⁷ M բանս:

⁸ M աւուրցն:

κατὰ τὸ πάσχα ἡμέρας.) Հայն «զի ունէր բան քննութեան» գրած է ին. «վասն . . .» Հայ թարգմանիչը հոս ասորերէն դէ մասնիկը, որ թէ պատճառական եւ թէ վախճանական նշանակութիւն ունի, վերջին իմաստով առած է շփոթմամբ:

§ 2. «Եւ նոյն իսկ ինքն՝ այլ միւս եւս պատմութիւն ետ մեզ վասն Պողիկարպոսի, զի եւ² զնա արժան է մեզ³ յարել յայտոսիկ⁴ որ ասին զնմանէն⁵: Բայց դրոշմեալ էր⁶ յերրորդ խօսան զոր եդ Իրինէոս ընդդէմ Հերձուածոց⁷ այսպէս:»

ա) Յոյնը՝ «Եւ դարձեալ զայլ ինչ պատմութիւն . . . որ է այսպէս՝ յերրորդ գրոցն Իրինէոսի ընդդէմ Հերեասութեանց:»

§ 3. «Պողիկարպոս¹), ասէ, ոչ միայն աշակերտեցաւ յառաքելոց անտի եւ շրջեցաւ ընդ բազումս¹ որ տեսին զտէր մեր²), այլ եւ ի նոցունց իսկ յառաքելոց անտի եղեւ եպիսկոպոս ի կողմանս Ասիացոց՝ յեկեղեցւոջ անդ Չմիւռնացոց,² որ եւ մեք տեսաք զնա ի մանկութեան մերում:»

ա) Յոյնը՝ «Եւ Պողիկարպոս.» DM կը յաւելուն «ասէ.» — ք) Յոյնը «Չմիւռնացոց» (τὸν Χριστόν), բայց նաեւ քանի մը յոյն ձեռագիրք կը կարգան «զտէր» (χύριον.)

§ 4. «Զի յերկարեցաւ նա¹ յաշխարհի, եւ ծերացաւ շատ եւ սքանչելապէս եւ յայանա-

§ 2 : M շունի «նոյն իսկ ինքն» (ὁ αὐτός.)

² M այլ եւս :

³ M զոր եւ մեզ արժան է: (Բնիկ ընթերցուածն ունի D):

⁴ (D հաւանականորէն բնիկ է.) M յիշել ընդ այնոսիկ:

⁵ M զնմանէ:

⁶ M է (բնիկ.) M Երինիոս :

⁷ (D բնիկ.) M հերձուածողաց :

§ 3 : (D բնիկ է) M (կամայական) «ոչ միայն աշակերտելով աշակերտեցաւ ընդ բազումս:»

² M անտի Չմիւռնացոց, որ եւ մեք իսկ տեսաք. . . :

§ 4 : M յոյժ իսկ յերկարեցաւ նա. (հաւանականորէն բնիկ):

պէս վկայեաց² եւ եւ³ յաշխարհէ աստի: Եւ զայս ուսուցանէր նա հանապազօր,⁴ (Բերբե^m),⁵ —) այն զի նոքա միայն են ճշմարիտք:»

ա) Պակաս են այս խօսքերը՝ «զոր ուսան յառաքելոց, զոր եւ եկեղեցի աւանդէ:» Սակայն հոս տեղ եղած թերի մասն ձեռագրին ընծայելու ենք եւ ոչ թէ թարգմանութեան, ասոր կը վկայէ Մ՝ հոս տեղ կարդալով. «Վասն որոյ ասացաք մեք զնմանէ, եթէ զայս ճշմարտութիւն ընկալաւ նա յառաքելոց անտի, զայս՝ զոր եկեղեցի ստացեալ ունի այսօր:»

§ 5. «Եւ վկայեն զայս ամենայն եկեղեցիքն որ են ի կողմանս Ասիացոց, եւ որ միանգամ մինչեւ ցայսօր ժամանակի ունին զկարգ տուչութեան Պօղիկարպոսի^m) զի յոյժ առաւել վկայէր հաւատարիմ ճշմարտութեանն, եւ մանաւանդ ընդդէմ Վաղենտինոսի եւ Մարկիոնեայ եւ այլոց ապականչաց մտաց²⁾: Եւ իբրեւ եկն նա ի Հռոմ քաղաք, յաւուրս Անիկտոսեայ, զբազումս յաղանդոց անտի հերձուածոց՝ վասն որոց ասացաք մեք զնոցանէն՝ դարձոյց յեկեղեցի Աստուծոյ. եւ ուսուցանէր եւ քարոզէր եթէ զայս ճշմարտութիւն ուսաւ նա յառաքելոց անտի, զայս՝ զոր եկեղեցիս տայ այսօր:»

ա) Յոյն՝ καὶ οἱ μέχρι νῦν διαδοθέντες τὸν Πολύκαρπον (որք եւ ցայսօր յաջորդեցին զՊօղիկարպոս:) Արդեօք հայոյն թարգմանութիւնը ի կողմն կ'ելլէ այն ընթերցուածին, զոր Ստեփանոս կու տայ իրեն գործածած cod. reg. ձեռագրին համեմատ՝ որ է τὸν τοῦ Πολυκάρπου

¹ M իսկ վկայեցաւ:

² (D անշուշտ ընկ.) M եւ այնպէս եւ նա:

⁴ Այս խօսքը «Եւ զայս . . . հանապազօր» չունի M, որ ասոր տեղ աւելցուցեր է ըստ կամս՝ «Վասն որոյ ասացաք մեք զնմանէ, եթէ . . .»

⁵ Այս թերի նշանակուած մասը չունի D, զոր M ունի, բայց աղաւաղած սրբախօսին ձեռք՝ տես վերը:

§ 5 չունի M:

θρόνον (. . զաթռոն Պողիկարպոսի) Այս դէպքիս
 մէջ հայոյն « հարգ տուչութեան » ըսելն յառաջ
 եկած ըլլալու է ասորերէն բառէ մը, որ լատիներէն
 munus բառին նման թէ « պաշտօն »
 եւ թէ « պարգեւ » կը նշանակէ : Երբ ասորերէն
 բնագիրը հրատարակուի, պիտի պարզուի
 այս կէտը : Առ այժմ միտ դնել կու տամ Ասե-
 ճանեայ սա խօսքին (Bibl. orient. I, p. 9, 10) Աբ-
 իարձյո իբլիթէլ մահողոս իբլիթարոյրոս
 . . . » այսինքն՝ « եւ տուչինն՝ որ ընկալաւ
 շնորհէ պատրիարքութեան : » — Բ) Յոյն է՝
 πολλῶ ἀξιοπιστότερον καὶ βεβαιότερον ἀλη-
 θείας μάρτυρα ὄντα Θυαλεντινίου καὶ Μαρξίωνος
 καὶ τῶν λοιπῶν καχογνομόνων, (որ արդարեւ
 առաւել հաւատարմագոյն եւ հաստատագոյն վկայ
 ճշմարտութեան լինէր քան զԱղեւնտինոս եւ
 զՄարկիոնս եւ զայլ շարախորհուրդս :) Այս խօսքին
 միայն վերջին մասին մէջ հայն իրօք տարբեր է
 յունէն : Սակայն թերեւս ասորին Օձալենտինոս
 եւ միւս սեռականները կարծած է առարկայական
 սեռական : Մնացեալ տարբերութիւնք անշուշտ
 ընդօրինակողին զանցառութեան արդիւնքն են, —
 այսպէս ἀξιοπιστότερον (հաւատարմագոյն) բառին
 պակսիլը, — կամ նաեւ արդիւնք են ասորի բնա-
 գիրը սխալ հասկընարուն, — այսպէս βεβαιότερον
 (հաստատագոյն) բառին տեղ « հաւատարիմ »
 թարգմանելը : Յունարէն այս բառն ասորին « շ-
 ընք » բառով թարգմանած ըլլալու է, որ թէ
 « հաստատուն » եւ թէ « ճշմարիտ, բնիկ » կը նշա-
 նակէ : Հայն ընտրած է այս վերջին նշանակու-
 թիւնը : Բաց աստի այն որ յունարէնի βεβαιότερον
 բաղդատականը նոյնպէս բացատրուած էր ասորե-
 րէնին մէջ, կը հետեւցընեմ անկէ որ հայն « ա-
 ռաւել » մակրայ մը դրեր էր, որ ասորերէն յարկէ
 բառին բառական թարգմանութիւն մը կ'երեւայ
 ինձի :

§ 6. “Եւ են ոմանք որ լուան ի նմանէ զի ասէր եթէ Յոհան աշակերտն Տեառն մերոյ¹ յԵփեսոս ի բաղանիս երթալ ի լուանալ,² եւ ետես ի ներքս զՎերինթոս, վազեաց եւ ել ի բաղանեաց անտի³ եւ ոչ լուացաւ. այլ ասէր⁴ փախիցուք⁵ զի մի եւ⁶ բաղանիքս փլանիցին ի վերայ մեր, զի ի սմանէ⁷ Վերինթոս թշնամի ճշմարտութեանն:”⁸

§ 7. “Նաեւ եւ ինքն իսկ Մարկիոն երբեմն եկն աղաչել զՊողիկարպոս եւ ասէ ցնա. Խցե՞ս ճանաչել զիս¹: Եւ նա ասէ ցնա.² Ճանաչեմ³ զի դու ես անդրանիկն⁴ Սատանայի:”

*) Յայնր “Եւ ինքն Պողիկարպոս, իբրեւ դիպէր նմա երբեմն Մարկիոն եւ ասէր “Ճանաչե՞ս զմեզ:”

§ 8. “Եւ զի իբրեւ¹ զայս զգուշութիւն ունէին առաքեալքն եւ աշակերտքն իւրեանց, որպէս զի եւ ոչ բանիւ անգամ հաղորդէին ընդ ումեք յայնցանէ² որք³ փոփոխէին զճշմարտութիւնն. զոր օրինակ³ եւ Պողոս ասայ՝ թէ յառնէ հերեախիտէ ի միանգամ⁴ եւ յերկիցս խրատելոյ հրաժարեա. զի գիտես դու⁵ թէ այնպիսին թիւրեալ է եւ մեղանշէ, եւ⁶ անձամբ զանձն դատապարտեալ է նորա:”

§ 6¹ (Dի խօսքերու կարգն աւելի նման է յունանականին.) M եթէ աշակերտն Տեառն մերոյ Յովհաննէս:

² M երթեալ յԵփեսոս լուանալ:

³ M ի բաղանեացն:

⁴ (D բնիկ.) M ասէ:

⁵ M փախիցուք ասաի:

⁶ (D բնիկ.) M զի մի:

⁷ Գրի սխալ փխ “ի սմա է, ինչպէս ուղղած է հրատարակիչը: M ի սմա է:

⁸ M թշնամին ճշմարտութեան:

§ 7¹ M եղիցին ճանաչել զմեզ (բնիկ):

² M չունի “ցնա:”

³ M ճանաչեմ զքեզ:

⁴ M զի անդրանիկ ես դու:

§ 8¹ M եւ իբրեւ:

² M որ:

³ (D բնիկ.) M զոր:

⁴ M յեա միանգամ. (բնիկ):

⁵ M գիտես եթէ:

⁶ M չունի “եւ,“:

§ 9. «Բայց դոյ եւ այլ^{ա)} միւս եւս թուղթ երեւելի՛՝ Պօղիկարպոսի, զոր գրեաց առ Փիլիպպեցիս: Զի զօրինակ Հաւատոց նորա եւ զճշմարտութիւն քարոզութեան^{բ)} նորա ի նմանէ կարեն ուսանել՝ որ^{գ)} միանգամ^{դ)} փոյթ է նոցա վասն կենաց իւրեանց: Զայս ասաց Իրինէոս:»

ա) DM կը յաւելուն այս «այլ.» (Յոյն չիք.) — ք) Յոյն՝ τὸ κήρυγμα τῆς ἀληθείας (գ. քարոզութիւն ճշմարտութեան:) — ճ) Յոյնը «որ միանգամ կամ» (οἱ βουλόμενοι) եւ փոյթ . . .» D չունի այս «կամին» թարգմանուած, բայց M ունի:

§ 10. «Բայց ինքն Պօղիկարպոս յայսմ թրղթի Փիլիպպեցւոց՝ զոր գրեաց եւ [գտանի] մինչեւ ցայսօր ժամանակի, պաշտեցաւ ի վկայութիւն յառաջին թղթոյ անտի Պետրոսի:»*

D ուրեմն յայտնապէս ուղղագոյն է քան M, բայց սակայն գերծ չէ աղաւաղութիւններէ: Աւտի առանց նշանակութեան չ'ըլար՝ եթէ Մեծ.

§ 9 : (D բնիկ.) M թուղթ (առանց երեւելի)

§ M որք միանգամ կամին եւ (բնիկ)

§ 10 : M չունի:

* Հոս տեղ պատշաժ համարեցանք ընդհատել այս համեմատութիւնը. վասն զի ցայս վայր բերուածներէն շատ լաւ կարելի է տեսնել հայոյն ունեցած աղերսն յունարէնին նետ, եւ միւս կողմանէ D եւ M ձեռագրաց տարբերութիւնը: Հայագէտն իւր գրութեան մէջ նոյն ոճով կը շարունակէ համեմատել ոչ միայն զԼ. 22 փոքրիկ մասն, այլ նաեւ ամբողջ զԼ. 23 մասն, որ շատ ընդարձակ է, եւ զոր՝ եթէ այն ոճով ղնէինք, ինչպէս զրինք զԼ. 21ի համեմատութիւնն, առ նուազն նշագապատիկ տեղ պէտք էր քննել: Սակայն թէեւ այս համեմատութիւնը մեր ընթերցողաց շատերուն համար աւելորդ համարելով չզրինք, մասնագէտք՝ որ Եւսերեայ գործքը քննել ուզեն, պէտք չեն անտես ընել նաեւ այս մտացեալն, որ հայերէն թարգմանութեան ոչ սակաւ մասը կը լուսաբանէ:

հրատարակիչը այս D ձեռագրէն անկախ ուրիշ ձեռագիր մը գտնելով՝ ի վիճակի ըլլայ կատարելու իւր խոստումն՝ զոր տուած է Յառաջաբանութեան մէջ, մանաւանդ որ D շատ մեծ թերի մաս մ'ունի, վասն զի Ժ Գրոց վերջին գլուխը կը պակսի:

Է.*

Ս. Մեսրոպ Առաքեալ Հայոց:¹

Ա.

Աւերբ: Կրէն, վարք Ս. Մեսրոպայ. Մտե-
խորհնոցի, Պատմութիւն Հայոց Մեծաց. Ղաւար Փոր-
դիցի, Պատմութիւն Հայոց:

Մեսրոպ, կամ ինչպէս իւր կենսագիրը
Կորիւն աւելի յօժարութեամբ կ'անուանէ՝ Մաշտոց,

* Յաջորդ հինգ կտորները (Ը—ԺԱ) կանուխ գրուած են՝ իբր տաս տարի յառաջ, եւ մաս կը կազմեն Նիրշլի Հայրախօսութեան (Nirschl, Patrologie III, Mainz 1883, §§ 239—250, էջ 215—262) նոյն ծրագրով որով են նոյն զրոց ուրիշ մասերը: Թէեւ քանի մը կէտերու վրայ հեղինակն այժմ ուրիշ կարծիք ունի, ինչպէս նախընթաց կտորները կը ցուցնեն, աւելորդ չհամարեցանք այս մասերն ամբողջովին ծանօթացնել ընթերցողաց: Մասնական թարգմանութիւն մ'ինչ ինչ կտորներու լոյս տեսաւ քանի մը տարի յառաջ ի թերթին «Պատկեր», 1892—3, տարին: Մեսրոպայ վարքն ու Գրութիւնը Նիրշլի զրոց (§ 239—241) 13 էջերը կը զբաւեն. (էջ 215—227:)

1 Հոս կը խօսուի Մեսրոպայ եւ իւր գործընկէցի:
Սակայն Մեսրոպայ աշակերտ համարուող մատենագրաց չբնանին կը վերաբերին՝ բաց անոնցմէ, որոնց վոյ յա-
ջորդով կը խօսինք, նաեւ հետեւեալ անձինքը՝ Մամբէ,
Դաւիթ, Գիւա, Յովհ. Մանգակունի, Ղազար:

Ծ. ՀԵՂ.:

— Հոս կը կցէ հեղինակը քանի մը ղիտողու-
թիւններ հայ այբուբենից եւ հայ հնչմանց եւրոպական
տառերով գրուելուն նկատմամբ՝ հայերէնի անտեղեակ
եւրոպացի ընթերցողաց համար: Ծ. ԹՐԳՄ.:

ծնաւ հայկական Տարօն գաւառին Հացեկաց գիւղը : Բացի իւր մայրենի լեզուէն՝ հմուտ յունական, ասորի եւ անշուշտ նաեւ պարսիկ լեզուաց, բայց մանաւանդ ի մանկութենէ կրթուած յունական մատենագրութեամբ, կանուխ իսկ հրապարակական գործունէութիւն մ'ունէր իբրեւ քարտուղար Խոսրովայ Գ արքայի՝ անոր առաջին գահակալութեան ժամանակ (388—392:) Սակայն յաջորդ Առամշապուհ արքայի ժամանակ՝ 395 կամ 396ին՝ թողուց արքունիքն, առանձնացաւ վանք մը եւ ժամանակ մ'իբրեւ միայնակեաց ապրեցաւ : Շուտով իրեն քով ժողուեցաւ աշակերաներու խումբ մը՝ մասնակից իրեն խտաբարոյ կենաց : Ասոնց հետ թողլով իւր առանձնութիւնը՝ Գողթն գաւառին (Ասպուրական նահանգին) մէջ սկսաւ իւր մեծագործ գործունէութիւնն, որով իւր հայրենեաց ճշմարիտ Առաքեալ մ'եղաւ :

Իւր այս առաքելական գործունէութեան ժամանակ շուտով զգաց Մեսրոպ որ քրիստոնէական կենաց իւր ազգին մէջ ծաղկելուն արտաքին արգելք մը խափան կ'ըլլար . Ս . Գիւրքը միայն ասորերէն լեզուաւ էր, ամբողջ աստուածեղէն պաշտօնը՝ ոչ թէ միայն պատարագինուիրագործութիւնը՝ կը կատարուէր ասորերէն, որով ասորի լեզուին անտեղեակ ժողովուրդը՝ թափուր կը մնար քարոզութենէն եւ ամէն հրահանգէ : Ուստի ջանաց Մեսրոպ որ հայերէն լեզուն մուծանէ պաշտաման մէջ, սակայն այս լեզուն չունէր այբուբենք . ստիպուած էին ասորի եւ յունական նշանագիրները գործածել, թէեւ ասոնցմէ եւ ոչ մին հայերէնի յատուկ հնչիւնները կը բացատրէր : Ասով յղացաւ Մեսրոպ համաշունչ Սահակ կաթուղիկոսին (390—440) հետ ի միասին այն մեծ ծրագիրը՝ ազգային գիր հնարելու : Շատ մ'անպտուղ փոր-

1 Ղազար Փորդիշի, ասպ. Վենետ. 1873, էջ 36 :

ձերէ եւ անդադար աղօթքներէ ետքը հասաւ իւր նպատակին . Հայաստան ստացաւ իրեն սեպհական ազգային գիրը, շուտով նաեւ ազգային մատենագրութիւն մը, եւ այս ազգն է՝ որ Ասիոյ բոլոր ազգաց մէջ գրեթէ մի միակ մնաց քրիստոնեայ ազգ մը, ընդդէմ ամէն փոթորիկներու որ բազմափորձ ազգին վրայ եկան :

Հայկական այբուբենքի նշանակալից գիւտը պատահեցաւ 405ին, աւելի հաւանականօրէն 406ին : Առաջին գիրքն որ նորագիւտ նշանագրաց զգեստին ներքեւ ցնծալից ժողովրդեան ներկայանալ կրցաւ, էր Մատենից մատեանը՝ Ս. Գիրք : Ինչպէս Մ. Խորենացի կը պատմէ,՝ Մեսրոպ թարգմանեց « բովանդակ զքսան եւ երկու յայտնիսս եւ զնոր Ատակս : » Ատուածաշնչի առաջին եւ հնագոյն հայ թարգմանութիւնը 406—408 տարեաց մէջ լոյս տեսած ըլլալու է :

Ասկէ ետքը Մեսրոպայ գործունէութիւնը շմնաց միայն իւր հայրենեաց վրայ ամփոփուած . նաեւ ուրիշ քրիստոնեայ ազգաց՝ Վրաց եւ Աղուանից՝ համար գտաւ իւր հանճարեղ միտքը նոյն երկրաց լեզուին յարմար այբուբենք : Երբ 420ին Սահակայ կաթողիկոսի կողմանէ խաւրուած գնաց նուիրակութեամբ Աոստանդնուպոլիս, ուր (իրենց վարդապետին դարձէն ետքը) գնացին յետոյ նաեւ իւր աշակերտաց ամէնէն կարողները, որպէս զի յունական գործքերը փոխադրեն հայերէնի : Երբ Եփեսոսի ժողովքէն ետքը դարձան հայրենիք, գտան իրենց վարդապետը Աշտիշատի ժողովի (432) Հարց մէջ, եւ ուրախացուցին իւր սիրտը ներկայացընելով Ս. Գրոց ընտիր յունարէն օրինակ մը, որուն համեմատ վերջնականապէս հաստատուեցաւ հայերէն թարգմանութիւնը :

Իւր կենաց վերջին տարիները գործեց առաքելական այս այրս Վաղարշապատու եկեղեցւոյն

¹ Մ. Խոր., Գ. ԳԼ. ծԳ.:

մէջ: Այլ եւս կարող չըլլալով շրջագայելու հայկական դաւառները եւ հաւատացեալները հաւատոց մէջ կենդանի բանիւ ամրապնդելու, խրատական եւ յորդորական գրութիւններով սկսախօսիլ ժողովրդեան հետ: “Ապա յետ դարձեալ՝ այնպիսի առաւել եւ բարձրագոյն վարդապետութեամբն՝ սկսեալ երանելոյն Մաշտոցի ճառս յաճախագոյնս, դիւրապատումս, շնորհագիրս, բազմագիմիս ի լուսաւորութենէն եւ ի հիւթոյ գրոց մարգարէականաց կարգել եւ յօրինել. լի ամենայն ճաշակօք աւետարանական հաւատոցն ճշմարտութեան: Յորս բազում նմանութիւնս եւ օրինակս ի յանցաւորացս աստի, առաւելագոյն վասն յարութեանական յուսոյն առ ի հանդերձեալսն՝ յերկրեալ կազմեալ. զի հեշտընկալք եւ դիւրահասոյցք ակամարագունիցն, եւ մարմնական իրօք զբաղելոցն լինիցին, առ ի սթափել եւ զարթուցանել եւ հաստահիմն առ ի խոստացեալ աւետիսն քաջալերել:”¹ Յազկերտի Բ. երկրորդ տարին այսինքն 440ին, մեռաւ Սահակ Մեծ, եւ մինչեւ նոր կաթուղիկոսի անուանումը Մեսրոպ կը կառավարէր եկեղեցին: Սակայն արդէն վեց ամիս ետքը իւր բարեկամին ետեւէն գնաց ի մահ: Սակաւատեւ հիւանդութենէ մ’ետքը հայ եկեղեցւոյ ամենամեծ վարդապետը փոխեցաւ յաստեաց: 441 տարւոյ սկիզբը: Մահամերձ՝ կանգնեցաւ եւ օրհնեց վերջին անգամ իւր ազգն ու եկեղեցին, որուն 45 տարի ծառայած էր:² Հանդիսութեամբ թաղուեցաւ հանգուցելոյն մարմինը Աաղարչապատու մերձակայ Օշական գիւղը: Հայ (միացեալ) եկեղեցին կը տօնէ Փետրուար 19ին Սրբոյն մահուան տարեդարձը, որուն անունն ալ սրբազան պատարագի կանոնին մէջ կը յիշէ:

¹ Կորիւն, ասպ. վեհեա. 1833, էջ 21, 22:

² Կորիւն, էջ 29:

Մեսրոպ Արեւելից եկեղեցւոյ ամէնէն զարմանալի մարդիկներէն էր. հանձարեղ հոգեկան կարողութեան եւ անընկրկելի կորովութեան հետ կը միացընէր Առաքելոյ մը անանձնասէր, խոնարհ անձնանուիրութիւնը: Զարմանալի էր իւր խօսքին ու իւր երեւութիւն զօրութիւնը: «Քանզի ամբարտաւանութիւն եւ մարդահաճութիւն, կը գրէ Մ. Խորենացի,¹ ի նորա վարս տեղի գտանել երբեք ոչ կարացին. այլ հեղ եւ լաւակամ եւ բարեխորհուրդ գոլով, եւ երկնայնոցն զարդարեալ սովորութեամբք զինքն բոլորից ցուցանէր: Վասն զի գոյր տեսեամր հրեշտակական, մտօք ծննդական, բանիւք պայծառ, գործովք ժուժկալ, մարմնով արտափայլեալ, սարասիւք անձառ, խորհրդակցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ, յուսով համբերող, սիրով անկեղծաւոր, ուսուցունելով անձանձրոյթ:»

Բ.

Գրոսթիւնը:

Թէեւ Մեսրոպայ գործունէութիւնը գլխաւորաբար հոգւոց հոգոց եւ կրթութեան գործնական շրջանակի մէջ կը շարժէր, սակայն այս առաքելական այրս նաեւ մատենագրական արդիւնաշատ գործունէութիւն մ'ունեցած է:

1. Նախ պէտք ենք յիշել Մեսրոպայ արդիւնքներն իբրեւ Լեւոնտիւնի: Արդէն պատմութեան որ իրեն գործքն էր Ս. Գրոց հնագոյն հայ թարգմանութիւնը: Անտարակոյս Ե. դարու մեծագանձ թարգմանական մատենագրութեան մէկ մասը Մեսրոպէն է. սակայն աւանդուած չէ մեզի թէ ի մասնաւորի ո՞ր գործքերն են իրեն: Միայն Եւսեբեայ Եկեղեցական Պատմութեան նկատմամբ կը

¹ Մ. Խոր., Գ. ԳԼ. Կէ:

պատմէ Մովսէս Խորենացի թէ «եւ թարգմանել երանելի վարդապետն Մաշտոց ի հայ լեզու:»¹ Թէ Մեսրոպ անձամբ թարգմանած ըլլայ, զայն չ'ըսեր Մ. Խորենացի:

2. Մեսրոպ նշանաւոր մասնակցութիւն մ'ուներ նաեւ հայկական Խորհրդամարտաց կազմակերպութեան: Հայ եկեղեցւոյն աւանդութիւնը զինքը հեղինակ կը համարի ի մասնաւորի Մեծ Պահոց Ապաշխարութեան Շարականացի:²

3. Եթէ այժմ Մեսրոպայ իբր գլխաւոր գործք պիտի ներկայացընենք ճշմարտեւ աստուածաբանական գրուածոց ցայժ իսկ պահուած հաւաքում մը, անշուշտ հայ մատենադրութեան պատմութեան հմուտ անձի մը օտարոտի պիտի երեւայ. վասն զի թէեւ այս հաւաքումը կը յիշէ Վորիւն վերոյիշատակեալ տեղոյն մէջ, սակայն ցայսօր կորսուած կը կարծուէր: Սակայն կարծենք թէ կրնանք այս կորուսեալ համարուած գործքին՝ ձառերու այն հաւաքման հետ միեւնոյն ըլլալն ապացուցանել, որ դարերէ ի վեր Գրիգորի Լուսաւորչի կը տրուէր:

Ս. Գրիգորի տրուած այս ձառերն առաջին անգամ 1837ին ի Վ. Պոլիս, եւ երկրորդ անգամ 1838ին Վենետիկ հրատարակուած են՝ ապագրութեամբ:³

¹ Մ. Խոր. Բ. գլ. Ժ:

² Հմմտ. Չափեան, Պատմութիւն, տպ. Վենետ. 1784—86: Հտր. Վ. 510: Avedichean, sulle correzioni fatte ai libri eccles. Arm. Venezia 1868, p. 5.

³ Neumann (Versuch einer Geschichte der arm. Literatur, Leipzig 1836, p. 15) միտ գնել կու տայ որ այս ձառերը նաեւ յունարէն լեզուաւ կը գտնուին Փարիզի կայսերական, այժմ Ազգային Մատենադարանին մէջ: Գժբախտաբար կարող չեղանք յունարէն բնագրին հայոյն հետ ունեցած համեմատութիւնը քննել: Սակայն նաեւ այժմ պէտք ենք այն գաղափարը թէ այն յունարէն բնագիրն սկզբնագիրն ըլլայ եւ հայերէնն անոր թարգմանութիւնը՝ մերժել. այնու որ հայերէնին կազմութեան մէջ ամենեւին ապացոյց մը չի տեսնուիր ասոր: Ծ. Հեղ.

— Նայմանի կարծիքն աւելի ուշի ուշով զիտելով կը տեսնուի որ Նայման անձամբ չէ տեսած յունարէն

Այս վերջնոյս համեմատ են մեր կոչմունք, զորոնք յաջորդովս պիտի ընենք: Չեռագրաց վկայութիւնը թէ Ս. Գրիգոր ըլլայ հեղինակ այս 23 կտոր գրուածոց (մասամբ ճառեր, եւ մասամբ թղթեր,) շատ հին է. վասն զի Աենետկոյ հրատարակութեան միջնորդական հիմն է 929ին գրուած կիլիկեան ձեռագիր մը: Եւ սակայն պէտք են ձեռագրին այս վկայութիւնը մերժել նոյն իսկ այն պատճառաց համար, որ գործքին մէջէն են:

Նախ շատ տեղեաց մէջ (հմմտ. ճառ Բ, է եւ Զ) Հոգւոյն սրբոյ բնութեան նկատմամբ հրամանակարգ վարդապետութեան ձեւն այնպիսի է որ հազիւ կրնանք ենթադրել զայն Ս. Գրիգոր բերնէն ելած: Մանաւանդ թէ հեղինակին լեզուն, ինչպէս իւր բովանդակ ասութեանց կերպը կը ցուցընէ, 381ի վարդապետական որոշման ծանօթութիւն կ'ենթադրէ: Գրութեան յօրինումն աւելի եւս յետս կը մղուի ուրիշ զիտողութեամբ մը: Ս. Գրքէն առնուած բազմաթիւ կոչմունք այնպէս կը համաձայնին Ս. Գրոց մեզի հասած հայ թարգմանութեան հետ, որ կը ստիպուինք ընդունիլ թէ այս թարգմանութիւնը ծանօթ էր արդէն հեղինակին: Չայս կը ցուցընեն ըստ բաւականի ստեղծերը՝ Ծնն. Ա, 2, (ճառ է, էջ 58.) Եւք. Գ, 14 (ճառ Գ, էջ 20.) Ա. կոր Ժ. 8 (ճառ Ը, էջ 82). եւ պէտք ենք բոլորովին մերժել այն կարելի առարկութիւնը թէ Ս. Գրոց այս կոչմունք իրենց այժմու ձեւն առած ըլլան օրինակողաց ձեռօք. վասն զի անոնք՝ յիշողութենէ ի վկայութիւն կո-

թնագիր մը, այլ յառաջ կը ընրէ de Mauntfauconի մէկ կոշումն՝ ըսայց սխալ հասկընալով. վասն զի Mauntfaucon կ'ըսէ միայն որ Փարիզի զբատան մէջ հեայն յեռն օրինակ մը կայ Յաճախապատում գրոց: Տես այս մասին հ. Ա. Գրիգորիս Վրդ. Գալէմքեարեանի ղիտողութիւնը՝ «Հասնդես Ամս...», 1893, Թ. 10, էջ 294, ծան. 1:

Թ. ԹԱՐԳՄ.:

չուած ըլլալով՝ բառական չեն, այլ կամայական յաւելուածներով եւ զանցառութեամբ շատ կերպարանափոխ եղած: Իսկ եթէ հեղինակին ծանօթ ու սովորական էր Ս. Գրոց հայերէն թարգմանութիւնը, կը հետեւի որ գիրքը որ Ս. Սահակայ թարգմանութենէն՝ որ 308—413 տարեաց մէջ կ'իյնայ, յառաջ չէր կրնար ծագած ըլլալ: Բայց իրաւունք չունինք հետեցընելու որ այս գիրքն Ս. Գրոց հայ թարգմանութեան վերջնական ձեւն առնելէն, որ եղաւ 432ին, եւ յաջորդ տարիներէն ետքն յօրինուած ըլլայ. վասն զի Ս. Գրոց հայ թարգմանութեան այս վերջին կերպարանափոխութիւնն որչափ կ'երեւայ միայն սրբագրութիւն մըն էր Սահակայ բնագրին եւ ո՛չ թէ բոլորովին նոր թարգմանութիւն մը:

Միւս կողմանէ չենք կրնար ճառերուս յօրինումն յիշեալ ժամանակակէտէն շատ ետքը դնել: Վասն զի գործքն առանց կասկածանաց հին գրութիւն մըն է հինգերորդ դարէն: Հեղինակին ձրգտումն է, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի, զրադաշտութեան դէմ մաքառիլ: Այս ենթադրութեամբ միայն կրնանք մեկնել թէ ինչու հեղինակն ամեն քայլափոխին կը հաստատէ ամբողջ աշխարհիս (նաեւ սատանայի) ստեղծուած ըլլալն Աստուծմէ, միւս կողմանէ այնպէս ազդեցիկ կերպով կը շեշտէ ստեղծման նախնական բարութիւնն եւ մաքրութիւնը. թէ ինչու շորրորդ ճառին մէջ (էջ 25) կուպաշտից մէջ զանոնք ի մասնաւորի կը յիշէ եւ անոնց դէմ կը խօսի, որոնք «զնուր եւ զհուր» կը պաշտեն. թէ ինչու վերջապէս ութերորդ ճառին վերջերը (էջ 74) Պարսիկները կը յիշէ իբրեւ «խուժադուժ ազգ» Յունաց հետ համեմատելով: Այս վիճականութիւնն, զոր չենք կրնար անտես ընել, զրութեանս յօրինումը դնել կու տայ այնպիսի ժամանակ մ'երբ զրադաշտութիւնը տակաւին զօրութիւն մըն էր, որուն դէմ մաքառելու էր քրիս-

տոնեայ քարոզիչ յը Հայաստանի մէջ, դիտողութիւն մ'որ հինգերորդ, ամենէն ուշ՝ վեցերորդ դարը մատնանիշ կ'ընէ մեզի: Սակայն սւրիշ դիտողութիւն մ'անմիջապէս կը ցուցնէ որ վեցերորդ դարը բոլորովին դուրս հանելու ենք խնդրէն. այսինքն՝ երբ մէկ կողմանէ Նիկիոյ եւ Կ. Պոլսոյ տիեզերական ժողովոց Երրորդութեան նկատմամբ եղած վարդապետութիւնը յաճախ եւ պէսպէս դարձուածներով ներկայացուած կը գտնենք, միւս կողմանէ բովանդակ գործքին մէջ ամենադոյզն ակնարկութիւն մ'ալ չկայ քրիստոսախօսական խնդրոց նկատմամբ, որոնք նաեւ զՀայաստան այնչափ զբաղցուցին Քաղկեդոնի ժողովքէն ետքը: Եթէ այս ժամանակամիջոցին մէջ — Ս. Գրոց Ս. Սահակոյ թարգմանութենէն մինչեւ իբր Քաղկեդոնի ժողովքը — դնենք զբքիս ծագման ժամանակը, այն ատեն բոլորովին կը մեկնուի եւ կը պարզուի քաղաքական նշանաւոր ակնարկութիւն մ'որ քսաներորդ ճառին մէջ (էջ 193) կը գտնուի: Այնտեղ կ'ըսուի. «Չի ի Հայս ոչ ինչ մեծագոյն եւ ի Պարս՝ քան զԱրշակունեաց տոհմ. որ յԱբրահամէ՛ սերեցան ասա, նաեւ յամենայն ազգս թագաւորք երկրի ըստ անսուտ բանին Տեառն ամենեցուն: Այլ

1 Հայք հնութեան մէջ պարթեական ազգն Աբրահամու այն որդիներէն սերած կը դնէին, զորոնք ծնաւ Քեաուր, եւ զորոնք Աբրահամ բաժնելով Իսահակէն խարեց յԱբեւելս (Ծնն. ԻԵ, 61) Ասով Աբրահամ նախաճառ եղած կ'ըլլար Արշակունեաց ազգատոհմին, եւ Սահակի եղած մարդարէութիւնը «թագաւորք ազգաց ի բէն ելլեն», (Ծնն. ԺԷ, 16) կրնար ի հարկէ շատ մեծ բռնազբօսիկ կերպով՝ Արշակունեաց հարստութեան նկատմամբ առնուիլ: Հմմտ. Մ. Խոր., Բ, ԳԼ. Կը:

Ծ. ՀԵՂ.՝

— Մ. Խորենացոյ այս կէտին մանրամասն քննութիւնը տես Ա. Գալիէր, Նորագոյն Աղբերը Մ. Խորենացոյ, թրգմ. (տպ. Վիեննա, 1893,) էջ 45—51: Անշուշտ Խորենացոյ եւ Յամախասպատուի այս խօսքերն առանց որեւէ կապակցութեան չեն իրարու նետ:

Ծ. ԹՐԳՄ.:

եթէ ոչ զդաստանայցեն ի բարի, աւելի պատու-
 հաս ընկալցին ի Տեառնէ: Եւ ծառայք նոցա որ
 հաճոյ եղեն Աստուծոյ, թագաւորեալք փառաւ-
 որեոցին ի Տեառնէ. եւ նոքա պարտաւորեալք
 յաղաքս մեղաց պատժեոցին յարդար իրաւանց:»
 Այս խօսքերէն կրնայ հետեւցուիլ նախ որ հեղի-
 նակին ժամանակ Արշակունիք դեռ եւս կ'իշխէին
 Հայաստանի վրայ, եւ երկրորդ որ այն ժամանակի
 թագակիր անձնաւորութիւնն անարժան իշխան
 մըն էր: Արդ Ս. Գրոց հայ թարգմանութեան ժա-
 մանակէն մինչեւ Հայաստանի թագաւորութեան
 կործանումը իշխեցին սա թագաւորները՝ Վռամ-
 շապուհ, Խոսրով Գ, Շապուհ, Արտաշէս Գ.
 Վռամշապուհ ընտիր թագաւոր մը էր. Խոսրով
 Գ իւր ի Պարսկաստան կրած քսանամեայ բանտար-
 կութենէ ետքը շատ քիչ ժամանակ միայն իշխեց.
 Շապուհ եւ ոչ արշակունի էր, այլ սասանեան մը՝
 Յաղկերտի Ա. որդին. Արտաշէս Գ (422—428),
 Հայաստանի վերջին թագաւորը, ընդհակառակն
 զհեղին մըն էր, որուն վրայ կ'ամշնար իւր իսկ ժողով-
 վուրդը: Եթէ ընդունինք որ ճառախօսն իրեն ուղղած
 է յիշեալ աղգարարութիւնը, այն ատեն այն խօսքն
 ամէն կողմանէ կը մեկնուի: Վասն զիս հետատես
 հայրենասէրք արդէն Արտաշիսի Գ ժամանակ պէտք
 էինկասկածիլ դժբախտարկածին վերահաս վտանգը.
 սակայն կրնային դեռ եւս յուսալ որ թագն անցնէր
 բնիկ իշխանազուն տան մը եւ ոչ թէ ուղղակի Սա-
 սանեանց աւար իյնար:

Ամիտիննք արդ մեր քննութեան արդիւնքը:
 Առաջիկայ ճառերուս հաւաքումն Ե դարէն է, ուստի
 Ս. Գրիգորի գործքը չէր կրնար ըլլալ: Գարձեալ
 յօրինուած է այն հաւաքումն Ս. Գրոց Սահակայ
 հայ թարգմութեան եւ Քաղկեդոնի ժողովոյն մէջ
 եղած ժամանակամիջոցին: Բայց ճիշդ այս ատեն
 կ'ապրէր ու կը գործէր Ս. Մեսրոպ, որուն նկատ-
 մամբ կը պատմէ իւր կենսագիրը կորիւն թէ «բա-

զում թուղթս իրատականս եւ զգացուցիչս ընդ
ամենայն դաւառս առաքէր:՝» Զինքը պէտք ենք
ուստի հեղինակ ճանչնալ այս ճառերուն, որուն
իրաւունք կ'ունենանք նաեւ գրական պատճառաւ
մ'ալ: Վասն զի ժ.է. ճառը՝ (որ թուղթ մըն է առ
կղերն անոր պարտուց նկատմամբ) կը սկսի Առա-
քելոյն խօսքերուն համեմատ. «Գրեւ ձեզ եւ ու-
սուցանանել կամիմ, եղբարք եւ որդիք, զորս՝ Բրեւ-
որսս աւետարանսն թնայ. (էջ 161): Իսկ Ի ճառին
մէջ կ'ողբայ հեղինակը. «Ապստամբեալք ի մերոց եւ
ամբարշտեալք ի բանէն որ աշակերտեցաք զճշմար-
տութիւնն՝ օտարացան եւ յետս կացին. որպէս
քուրմք եւ կախարդք եւ այլ եւս չարք.» (էջ 193):
Այսպէս կրնար Մեսրոպ եւ վերոյիշեալ ժամա-
նակամիջոցին մէջ գրեթէ միայն Մեսրոպ գրեւ:
Ուստի կարծենք որ պէտք ենք հաստատու-
թեամբ զինքը հռչակել հեղինակ Ս. Գրիգորի
րնծայուած գրութեան:՝² Եւ կրնանք զարմանալ

¹ Կրեւն, էջ 26:

² Ի հարկէ կրնայ նաեւ կարելի համարուիլ այն
ալ որ այս ճառերն իրենց այժմու ձեւին մէջ Ե գարու-
սկիզբն կատարուած կերպարանափոխութեան մ'արդիւնքն
ըլլան Ս. Գրիգորի հարազատ գործքին: Սակայն այն ատեն
պէտք է այն զեռ եւս անապացուցեալ ենթադրութիւնն
ալ ընդունիլ ի միասին, այն թէ Ս. Գրիգոր արդեամբք
ճառեր յօրինած եւ թողուցած ըլլայ յետոց: Թէեւ չեն
պակտիր վկայութիւններ որ այս կարծեաց կողմն ելլել կը
թուին, սակայն ասոնց եւ ոչ մին ապացուցական բաւա-
կան զօրութիւն ունի: Վասն զի այս վկայութեանց մէկ
մասը հազիւ թ եւ յետին դարերէն է, ուստի ժամանակա-
կից եւ մասամբ նաեւ յետանգոյն է քան այն ձեռագիրն՝
որ հիմն առնուած է տպագրութեան: Ուստի այս վկայու-
թիւնք կրնան ձեռագրաց գիտողութեան վրայ հիմնեալ
ըլլալ եւ ոչ թէ հնութենէն առնուած անղեկութիւն-
ներուն: Աւելի կարեւոր կրնար ըլլալ Յովհաննու Գ կա-
թուզիկոսին վկայութիւնը, զոր յառաջ կը բերէ Ս. Գրի-
գորի ճառերուն հարազատութեան պաշտպաններէն մին:
Նրդեամբք ալ հռչակուոր աստուածարանն իւր գրութեան
մէջ (տպ. Վենետ. 1834, էջ 204) յարութեան վրայ
այլեւայլ նմանութիւններ ի վկայութիւն կը բերէ Ս.
Լուսաւորչի մէկ գործքէն, որուն ինչ ըլլալը որոշ չի նշա-
նակուիր: Սակայն այն նմանութիւնները չեն գտնուիր այս
հաւաքման մէջ. այլ «Վարդապետութիւն Ս. Գրիգորի»

որ Հայաստանի բարեկորուցչին գրութիւնքն մու-
յուած ըլլան իբրեւ անոր գործք եւ ընծայուած
նոյն աշխարհի Առաքելոյն:*

Վերջապէս պէտք չենք ընդունիլ թէ այս
Հաւաքման մէջ ամփոփուած ըլլան Մեսրոպայ բոլոր
ճառերն ու թղթերը. վասն զի Հաւաքման մէջ
աւնուածներէն ոմանք մասամբ հատակոտոր միայն
են, որ անկէ կ'իմացուի որ ասոնցմէ ոմանք "եւ" ու
"քանզի" բառերով կը սկսին:

Գ.

Մեսրոպ իբրեւ մատենագիր եւ վկայ եկեղեցոյ:

Մեսրոպ իւր ճառերուն մէջ լիովին ջատա-
գովական (apologique) ոգի մը կը ցուցնէ, որ
ամեն ծանրակշռութիւն կը դնէ իրին վրայ, իսկ

կոչուած գրքին մէջ, որ Ազատանդեղեայ պատմութեան
մէջ մասն է. (ապ. Վենեա. 1862, էջ 477 եւնո) Աւստի
Յովհաննէս կաթուղիկոս այն գիրքն իւր առջեւն ունէր:
Վերջապէս վերջին եւ հնազոյն վկայութիւնն եղած կ'ըլլար
այն, զոր Ազատանդեղեայ պատմութեան հեղինակը, որ
Ե գարուն երկրորդ կէտին կը գրէր, կու սայ: Այս հեղի-
նակը բացայայտ կը վկայէ թէ Ս. Գրիգոր ճառեր յորինած
ըլլայ, եւ զանոնք ալ բաւական մանրամասն կը նկարագրէ
(անդ, էջ 657—8) Սակայն յիշեալ ակզը բանաբարութիւն
մըն է կորիւնէն: Հեղինակը պարզապէս այն ամէնը զոր
կորիւն Ս. Մեսրոպայ գրաւոր գործունէութեան նկատ-
մամբ ըսած է, կը փոխադրէ Ս. Գրիգորի վրայ: Այս դի-
տողութիւնն ի հարկէ Ազատանդեղեայ աուած տեղեկու-
թեանց ձեւին կը հայի ուղղակի, եւ ոչ թէ անոնց բո-
վանդակութեան, սակայն դոնէ վերջնոցս արժանահաւա-
տութիւնը շատ աստիճանական կ'ընէ:

* Այս կարծեաց վրայ խօսած է վերջերս Վ. Հ.
Բաբուեղ Սարգսեան, իւր Ազատանդեղեայ քննու-
թեան Յարեւուածին մէջ: (Ազատանդեղեայ եւ իւր Բազ-
մադարեան գաղտնիքը. Վենետ. 1890, էջ 400—408.)
Հեղինակը չ'ընդունիր նայագիտիս կարծիքն եւ կորեան
վերոյիշեալ խօսքը Ազատանդեղեայ մէջ գտնուած
"Վարդապետութեան", վրայ կ'ստնու. որուն հեղինակ
կը դնէ զՄեսրոպ: Այս խնդրին զուցէ յետոյ կը դառ-
նանք վերստին:
Ծ. ԹԻԳՄ.:

ձեւին վրայ ամենեւին: Ճառերը հարուստ են խորին գաղափարներով, յարմարագոյն պատկերներով եւ նմանութեամբք, հրաշունչ յորդորակներով. բայց լեզուն միօրինակ է եւ ակնյայտնի կերպով աղքատ դարձուածոց մէջ: Յաճախ կը կրկնուին միեւնոյն համեմատութիւնքն հակառակաց, ինչպէս՝ «տեսանելի եւ անտես, մարմնաւոր եւ հոգեւոր, երկրաւոր եւ երկնաւոր, մերձաւոր եւ հեռաւոր», երբեմն շատ օտարոտի երեւցող կապակցութեամբ: Ասացուածը շատ տեղ մթին է, սճն՝ անողորկ, լեզուն խճողուած ասորաբանութեամբք: Ամէն բան մատնանիշ կ'ընէ որ առաջին փորձն է այս հայերէնը մատենագրական լեզուի ամբառնալու: Ճառերուս մէջ օգտաշատ ծօխ նիւթ կայ հրամանակարգ եւ բարոյական վարդապետութեան: Յաջորդօվս յառաջ կը բերենք հայ եկեղեցւոյ մեծ վարդապետին քանի մը վկայութիւնները:

1. * Երրորդութեան վրայ. (Ճառ Զ, էջ 46, 1—16:) — 2. Չարը չէ բնութիւն. (Ճառ Ի,

1 Մասնաւորապէս նշանաւոր օրինակ մըն է ասոր Բ. Թեառ. Բ. 2, 8 խօսքին կոչումն Ե ճառին մէջ (էջ 44.) «Որդին կարտեսան հախախտքն, որ հոգւսէ բէրանոյ էրոյ ստորէ՛ր զլուրն՝ Քրիստոս:» Շմիտ իւր թարգմանութեան մէջ (Reden des hl. Gregor, Regensburg 1872, էջ 66) այս խօսքն այսպէս կը թարգմանէ. Der Widersacher, welcher mit dem Geiste seines Mundes tödtet den Bösen, Christus. Ակնյայտնի է որ այս թարգմանութիւնն իմաստին հակառակ եւ բոլորովին անհնարին է, եւ սակայն բառական է եւ հայերէնի քերականական կանոնաց համեմատ: Բայց եթէ ընդունինք, որ հեղինակը սովորեալ էր ասորերէն գրելու, իրն անմիջապէս կը պարզուի: Հեղինակը հայցականնիշ մատնիկն անուան առջեւ գրած է փոխանակ գերանուան առջեւը գնելու, որովհետեւ վերջինս ասորերէնի մէջ միեւնոյն ձեւը կը պահէ թէ իրր եւ ննթակայ եւ թէ իրրեւ առարկայ. այս ենթագրութեամբ ուղիղ թարգմանութիւնն է՝ Der Widersacher, welchen Bösen Christus durch den Hauch seines Mundes tödtet (այսինքն՝ «հակառակորդն շուր հոգւով բերանոյ իւրով սասակէ զլուրն՝ Քրիստոս»)։

* Այստեղ՝ ինչպէս նաեւ յաջորդներուն մէջ հեղինակն քաղմութիւ կտորներ յառաջ կը բերէ թարգ-

էջ 191, 13—14. 193, 12—14. Ճառ Զ, էջ 48, 3—5. էջ 51, 1—13:) — 3. Գրոշմը կը տրուի Մկրտութենէն անմիջապէս ետքը. (Ճառ Բ, էջ 15, 18—26:) — 4. Ապաշխարութիւն՝. ա) Ապաշխարութիւնն երկրորդ մկրտութիւն է. (Ճառ Թ, էջ 78, 32—38.) Բ) Ապաշխարութեան մասունքն են՝ Խոստովանութիւն մեղաց, Չղջու մն, Ապաշխարանաց հատուցումն. (Ճառ ԺԹ, էջ 181, 5—6, ԺԳ, էջ 136, 12—17. ԺԱ, էջ 112, 32—33.) Գ) Ապաշխարութիւն ի Ժամու մահուան. (Ճառ ԺԳ, էջ 141, 20—36:) — 5. Քահանայութիւն. ա) Քահանայք յաջորդք են Քրիստոսի (Ճառ Ի էջ 192, 5—11*) Բ) Անմիջապէս յաջորդող մասը կը խօսի Կահանայութեան էկզիստենցիալ վրայ. (անդ, տող. 11—14. ԺԶ, էջ 159, 21—26.) մասին կը վերաբերի անշուշտ նաեւ հետեւեալ այս միջին կտորը՝ ԺԱ, էջ 122, 39—123, 4.) Գ) Քահանայից մասնաւոր մէկ արդիւնալից ներգործութիւնն է Կահանայութեան պահպանումը. (Ճառ Ժ, էջ 94, 20—23:)* — 6. Յարգութիւն Սրբոց. ա) Սրբոց յարգութեան պատճառն ու վախճանը. (Ճառ

մանութեամբ, որպէս զի գրքին ներքին քովամշակութեան վրայ գաղափար տրուի եւ անոր կարծիքները համեմատուիլ կարենան միւս Հարց նետ, որոնց գործքերէն նոյն ոճով հատածներ յառաջ բերուած են միշտ նիւրճի գործքին մէջ: Մենք աւելորդ համարելով յառաջ բերել այս կոչմունքն ամբողջովին, կը նշանակենք միայն այն տեղերն ուստի անուում են:

* Յաճախապատում՝ այստեղ կ'ըսէ ի միջի այլոց. «Ղբահանայն սուրբս եւ գպատոռուակա մս եկեղեցւոյ:», Ասոր վրայ սա ղիտողութիւնը կ'ըսէ հեղինակը (էջ 225, ծան. 4) «Պատոռուակա կ'երեւայ թէ նազոյս հայ եկեղեցւոյ մէջ Եպիսկոպոսաց պատուոյ տիտղոսն էր, ինչպէս նաեւ Կորեան մէկ խօսքն կուսել կու տայ:»

** Այս խօսքն է՝ «Բայց է եւ ի նոսա առաւելութիւն կամ պակասութիւն առաքինութեանն, ըստ նմին եւ վարժն, եպիսկոպոսաց եւ քահանայից եւ ղպրաց, որք կուտութեամբ նահատակին:», Այս խօսքին նկատմամբ ղիտել կու տայ հեղինակը որ հայ եկեղեցւոյ աշխարհական կղերք հասարակօրէն ամուսնացեալ էր:

ԺԶ, էջ 157, 5—16. էջ 159, 34—38.) Բ) Յիշատակ Սրբոց պատարագին մէջ. (Ճառ. ԺԳ, էջ 139, 35—140, 3.) Գ) Նշխարք սրբոց. (Ճառ. ԺԶ, էջ 159, 38 եւ էջ 160, 1—5:) — 7. Բարեխօսութիւն վասն ննջեցելոց. (Ճառ. ԺԲ, էջ 128, 16—129, 5.* Ճառ. ԺԳ, էջ 141, 13—20:)

Հրատարակուիւն. Կ. Պոլիս, 1737. Վեներաբիկ 1838. (վերնագիրն է՝ «Սրբոյն Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի Յաճախապատուժ ճառք եւ Աղօթք»)

Թարգմանուիւն. գերմաներէն թրգմ. Յ. Մ. Շմիտ արք. Ռէկէնսպուրկ 1872 (վերնագիրն՝ Reden und Lehren des heil. Gregorius des Erleuchters, Patriarch von Armenien, übersetzt von J. M. Schmie d, Regensburg 1872).

Բ.

Կորիւն

Եպիսկոպոս ի վիրս: **

Վորիւն՝ Մեսրոպայ աշակերաներէն մին, եպիսկոպոս էր ի Վերս: Ասոր կը վկայէ նոյն իսկ ինքն Մեսրոպայ իւր գրած կենսագրութեան մէջ, բայց առանց իւր եպիսկոպոսանիստ տեղւոյն անունը տալու: Այս դրութենէն կ'իմանանք որ Վորիւն Եփեսոսի ժողովքէն քանի մը տարի յա-

* Այս կտորին մէջ կայ սա խօսքը (էջ 128, 31—32) «գօրիստոս պատարագեալ զսարսափելի խոնարհութիւն վասն անորա փրկութեան եւ յուսոյն քահանայական խորհրդածութեամբ:», Այս տողիս համար կ'ըսէ հեղինակն (էջ 227, ծան. 1) իրաւամբ որ անյարմար է, եւ կ'ուղղէ այսպէս «զսարսափելի խոնարհութիւն անորա՝ վասն փրկութեան եւ յուսոյն, եւն»:

** Կորեան վրայ խօսող այս մասը ներքեւ չայրախօսութեան § 242 կը գրուէ. (էջ 228—231:) Համառօտ թարգմանութիւն՝ մը թէեւ ոչ միշտ յաջող՝ լոյս տեսած ի Պատկեր, 1893, Թ. 9, էջ 197 եւն:

ուջ Կ. Պօլիս գացած էր, որպէս զի երկարամեայ ժամանակ հոն բնակելով յունարէնէն թարգմանութիւններ ի գլուխ հանէ: Կորեան մահուան տարին յայտնի չէ:

Առանց տարակուսի է որ Ե դարու թարգմանական գրուածոց մին կամ միւսը Կորիւնէն է, բայց եւ ոչ մին բացայայտ կերպով իբրեւ իրեն գործ աւանդուած է: Կորեան անունը կրող մի միակ էր—իւն մը հասած է մեզի, այսինքն՝ «Պատմութիւն Վարուց եւ Մահուան Սրբոյն Մեսրոպայ:» Այս կենսագրութիւնը, արժանի յիշատակարան մը, զոր աշակերտին յարգութիւնը կանգնած է իւր սիրեցեալ վարդապետին, գրաւիչ ջերմութեամբ մը գրուած է, դասական ոճով, անխառն հելլենաբանութիւններէ եւ ասորաբանութիւններէ, սակայն ոչ թէ առանց դժուարութեանց՝ թարգմանչի մը համար: Մեծ յարգ կը վայելէր գրութիւնս արդէն հնութեան մէջ. Ղազար Փարպեցի՝ որ Ե դարուն վերջերը կը գրէր, ամենամեծ գովութեամբ կը յիշէ զայն:

Կորեան գործքն երկու մասի կը բաժնուի. բաւական ընդարձակ ներածութեան մը՝ յորում հեղինակն կ'արդարացընէ այս գործքին ձեռնարկու ըլլալը, եւ բուն կենսագրութեան: Ներածութիւնը նաեւ այնու հետաքրքրական է, որ կ'երեւայ թէ դեռ ես չի ծանչնար Պաւղոսի առ Կորնթացիս երրորդ անվաւերական թուղթը, որ ծանօթ է թէ միայն հայերէն լեզուաւ կը գտնուի:* Վասն զի այսպէս կ'ըսէ հեղինակը. «Այլ սրբոյն Պաւղոսի շրէտոսանէտմէք ինքով պատմէ զիւր առաքելակիցս» եւն:

* Այժմ գտնուեցաւ նաեւ լատիներէն մը: Տես այս թղթոյն քննութիւնը հայագիտիս ընտից մէկ գրութեան մէջ, որուն կարեւոր կէտերը վարը պիտի հարողենք ընթերցողին՝ թարգմանութեամբ:

Գրութեանս յօրինման ժամանակը պէտք ենք 445—51 տարիները դնել: Չէր կրնար գիրքն անշուշտ 445էն յառաջ լոյս տեսած ըլլալ, վասն զի մէջը կը պատուի թէ ինչպէս Վասան իշխան ամատունի Մեսրոպայ մահուանէ երեք տարի ետքը եկեղեցի մը շինել տուաւ անոր մահուանէ ետքը, եւ քիչ մ'ետքն ալ իշխանը մեռաւ: Սակայն նաեւ 451էն ետքը չի կրնար ըլլալ, վասն զի ի սկզբան կ'ըսէ Վորիւն թէ «եկեալ հասեալ առ իս հրաման առն միոյ պատուականի Յովսէփ կոչեցելոյ աշակերտի առն այնորիկ» այս գրութիւնը յօրինելու: Այս «պատուական այրն» է անտարակոյս Յովսէփ Ա. կաթողիկոսն, Մեսրոպայ աշակերտն եւ անմիջական յաջորդն ի պաշտաման: Արդ Յովսէփ 451ին՝ Յազկերտի Բ. Պարսից արքայի քրիստոնէից դէմ հանած հալածանաց ժամանակ գերի բռնուեցաւ եւ տարուեցաւ ի Պարսկաստան, ուր շուտով ալ մարտիրոսական մահուամբ մեռաւ:

Քննադատական տեսակիտիւ պէսպէս դժուարութիւններ կը յարուցանէ գրութիւնս: Վասն զի երկու տեսակ բնագիր հասած է մեզի, համառօտ մը եւ ուրիշ մ'որ զգալապէս ընդարձակ է: Աերջինս հրատարակուեցաւ 1838ին ի Վենետիկ, առաջինը միեւնոյն տեղը 1854ին: Արդ այս համառօտին համար կ'ըսէ Լանկլուայ,¹ սակայն առանց որեւէ պատճառ մը տալու, թէ պէտք է զայն նախամեծար ընտրել քան զընդարձակը, եւ նաեւ Յ. Ռ. Էմին իւր թարգմանութեան մէջ լիովին այն խմբագրութեան հետեւած է: Մենք չենք կրնար Լանկլուայի եւ Ռ. Էմինի կարծիքն ընդունիլ. մանաւանդ թէ համառօտ խմբագրութիւնն ուրիշ բան նկատել չենք կրնար, բայց միայն յետագայ սրբախօսագրի մը գործը, որ այն ամէնն՝ որ յատկապէս պատմական նիւթ չէր՝ ուստի իրեն

¹ Langlois, Collection des historiens anc. et mod. de l'Arménie. Paris 1869. II, p. 4.

Համար անտարբեր էր, կամ այն ամէնն որ իրեն այլ եւս լիովին հասկանալի չէր, պարզապէս դուրս թողուցած է, եւ միւս կողմանէ մանաւանդ այն տեղերն՝ որ Մ. Խորենացւոյ պատմութեան հետ հակասութիւններ ունենալ կ'երեւային, վերջնոյն համեմատ ընդմիջարկած է (interpolator): Այբու-բենքի գիւտի եւ անոր անմիջապէս յաջորդող դիպաց պատմութիւնը առած է գրեթէ բառ առ բառ Մ. Խորենացւոյ պատմութենէն:

Երկրորդ դժուարութիւնն է Արեւան գրութեան ունեցած նորանշան աղերսն Ագաթանգեղեայ եւ Փաւստոսի Բուզանդացւոյ պատմագրութեանց հետ: Արեւան մէջ կան շարք մը տեղեր, որոնք բառ առ բառ կամ գրեթէ բառ առ բառ կը գտնուին նաեւ Փաւստոսի եւ ի մասնաւորի Ագաթանգեղեայ մէջ, պարագայ մ'որ արդէն առիթ տուաւ մատենագրութեան ազգային պատմագրաց խորհելու թէ Արիւն եղած ըլլայ անոնց թարգմանիչն, ենթադրելով այն պատմագրաց նախնաբար յունարէն գրուած ըլլալը: Թերեւս այս գաղափարը՝ զոնէ Փաւստոսի նկատմամբ՝ բոլորովին խոտելի չըլլայ, ըստ որում Արիւն եթէ ոչ թարգմանիչն ինքնին, զոնէ Փաւստոսի վերջին կերպարանափոխիչն եղած կրնար ըլլալ: Սակայն այժմեան խնդրոյս նկատմամբ պէտք ենք զանազանութիւն զնել Արեւան՝ Փաւստոսի եւ անոր Ագաթանգեղոսի հետ ունեցած աղերսին մէջ: Փաւստոսի նկատմամբ Արիւն է փոխ առնողը. զայս կը ցուցնէ ի մասնաւորի Յակոբայ Մծբնացւոյ (առ Փաւստ.) կամ Մեսրոպայ (առ Ար.) համեմատուիլն Մովսիսի հետ՝ որ կ'իջնէր Սինայ լեռնէն:¹ Սակայն

¹ Արիւն, տպ. Անեւա. 1833, էջ 11. Փաւստ. պատմ. Գ. (Ա) 10: Յայտնապէս աւելի լաւ կը յարմարի նմանութիւնս Յակոբայ Մծբնացւոյ վրայ, որ ըստ Փարիտոսի Սարարատ լեռնէ կ'իջնայ, քան Մեսրոպայ, որ ըստ Արեւան Միջագետքէն կու գայ:

Ազաթանգեղոսի կամ ուղղագոյն եւս «Ազաթանգեղեայ Պատմութեան» նկատմամբ, այնպէս՝ ինչպէս ունինք առջեւնիս վերջինս՝ սկզբնագիրն է կորիւն: Զայս ցուցուցած է կութշմիս՝ Համոզիչ կերպով բազմաթիւ տեղեաց մէջ:

Իբրեւ օրինակ կորեան պատմագրութեան կը դնենք յաջորդովս երկու հատուած, որոնց երկրորդը նշանաւոր վկայութիւն մըն է վերջին օժման հիւանդաց՝ հայ եկեղեցւոյ մէջ:

1. Մեսրոպայ առաքելական գործունէութիւնը. (էջ 22, 11—27:) — 2. Սահակայ կաթողիկոսի (390—440) մահը. (էջ 25, 11—26, 4:)*

Հրոսրոսիո-թիւն. Վենետիկ 1833, իբր Ա մասն (էջ 1—29) սա հաւաքածոյից՝ «Մատենագրութիւնք կորեան վարդապետի, Մամբրէի վերձանողի եւ Գաւթի Անյաղթի:» — երկրորդ (համառօտեալ եւ ընդմիջարկեալ) խմբագրութիւնը լոյս տեսած է ի Վենետիկ 1854ին սա վերնագրով. «Վարք սրբոցն Մեսրոպայ եւ Եղիշէի,» եւ է ԺԱ հատորիկ Սոփերաց:

Թարգմանո-թիւն. գերմաներէն թրգմ. Տր. Բ. Վելլէ (Dr. B. Welte) Թիւպինգէն 1841. գաղղիներէն՝ Յ. Ռ. Էմին Լանկլուայի հայ պատմագրաց հաւաքման մէջ (J. R. Emin Coll. des histor. anc. et mod. de l'Arm. II. Paris 1869, p. 9—16.) երկու թարգմանութեանցս ալ եւ ոչ մին լիակատար է. գերմաներէնին մէջ ներածութիւնը կը պակսի, իսկ գաղղիականն համառօտեալ խմբագրութեան համեմատ եղած է:

* Zeitschrift f. d. morg. Gesellschaft XXXI, p. 24ff.

* Ինչպէս այլուր նոս ալ միայն տեղերը նշանակեցինք այն կտորներուն, զորոնք հեղինակը յառաջ կը բերէ: Վերջին կտորիս մէջ Վերջին օժման վերաբերեալ խօսքն է հետեւեալը. «Յերրորդ ժամու աւուրն, ի

Թ.

Եզնիկ

Եպիսկոպոս Բագրեւանդայ: *

Առթեր: Կորիւն, Վարք Մետրոպայ, — Մ. Խորենոյի, Պատմութիւն Հայոց Մեծաց:

Եզնիկ (կամ Եզնակ) Կորեան բարեկամն եւ անոր պէս աշակերտ Ս. Մետրոպայ, ծնած էր Կողբ հայ գիւղը: Պատմութեան մէջ առաջին անգամ կ'երեւնայ իբր 425ին, երբ Սահակ եւ Մետրոպ զինքը Յովսեփայ պաղնեցւոյ հետ Եգեսա խաւրեցին՝ ասորի Հարց դորձքերը հայերէնի թարգմանելու: Հայրենիքէն սխալ լրեր առնելով խարուած՝ շուտով թողուց Եզնիկ ասորական քաղաքն եւ ուղեւորեցաւ ի Կոստանդնուպոլիս, ուր իրեն ընկերակցեցան Կորիւն եւ Ղեւոնդէս, որ յետոյ հասան հոն, «իբրեւ առ ընտանեզոյն սննդակից:»¹ Եզնիկ թարգմանութեանց զբաղած մնաց յունական մայրաքաղաքին մէջ Սիսինիոսի, Նեստորի եւ Մաքսիմիանոսի հայրապետութեան ժամանակ մինչեւ Եփեսոսի ժողովոյն գումարուելէն ետքն ալ: Երբ այս ժողովքին մէջ Նեստոր դատապարտուեցաւ, իրենց

պաշտամանն անոռչաւիստ իւրոյն՝ հանդերձ աստորաւսն անսանոյ աղօթ իւր՝ ձերուսնոյն ի Բրիստոս աւանդեալ զնոզին, եւն:

* Եզնիկայ վերաբերեալ կտորը կը գտնուի Նիրշի գրոց մէջ՝ §§ 243—244 (էջ 231—239:) Մասնական քայց ոչ միշտ յաջող թարգմանութիւն մը զրուած է ի Պատմիք, 1892, Թ. 15, էջ 245 եւն: — Աւելորդ է ըսել որ Նոյննակիս գրութենէն ետքը Եզնիկայ գիրքն աւելի ծանշցուեցաւ իւր աղբերաց յիշեալն զաւրովն: Հմմտ. ի մասնաւորի Վ. Հ. Գրիգոր Վրդ. Գալէմբերեանի գործքն Եզնիկայ եւ իւր աղբերաց ի մասնաւորի Մեթոսիոսի նկատմամբ, Վիեննա. 1894. (տես նաեւ Հանդէս, 1893, Թ. 10, էջ 289 եւն եւն:)

1 Կորիւն, էջ 21:

Հայրենեաց լուր տուին Եղնիկ եւ իւր ընկերք որ
 Հետզհետէ Բիւզանդիոն եկած էին: Միեւնոյն
 ժամանակ Սահակայ եւ Մեսրոպայ բերին նոյն
 ժողովոյ արձանագրութիւնքն՝ ինչպէս նաեւ ի
 վաղուց բաղձացեալ «ընտրելագոյն», ձեռագիր
 օրինակը Ս. Գրոց: Երբ այս ձեռագրին համեմատ
 սրբագրուեցաւ Ս. Գրոց յառաջագոյն ի գլուխ
 հանուած թարգմանութիւնը, Եղնիկն էր ի մաս-
 նաւորի որ իբրեւ ճարտար թարգմանիչ օգնական
 գործակից եղաւ Սահակայ:

Մատենագրութեան նորագոյն պատմագիրք
 կ'ընդունին որ Եղնիկ եպիսկոպոս եղած ըլլայ Բա-
 գրեւանդայ եւ իբրեւ այնպիսի նոյն ըլլայ Բա-
 գրեւանդայ համանուն եպիսկոպոսին հետ, զոր կը
 յիշեն Եղեշէ եւ Ղազար Փարպեցի ի շարս Հարց
 Աշտիշատու ժողովոյն (449):¹ Չամչեանի² մէկ
 դիտողութենէն շփեւելով՝ կ'երեւայ թէ այս կար-
 ծիքը յետնագոյն միջինդարեան պատմագրաց
 տուած տեղեկութեամբք կը հաստատուի:

Եղնիկայ Գրոց/Թիւնք:

Աիրական ժ.Գ դարու հայ պատմագիր մ'որ
 բաւական մանրամասն տեղեկութիւններ կը հա-
 զորդէ Ե դարու մատենագրութեան վրայ, Եղնիկայ
 մատենագրական գործունէութեան նկատմամբ
 ընդհանուր խօսքեր մ'ըսելով կ'անցնի, այսպէս՝
 «Եղնակ խօսս յորովս եթող յօգուտ լսողաց:»³
 Տեղեկատուութեան այս կերպը նկարագրական է:
 Միջին դարու Հայաստանի հայ ազգասիրութիւնը
 կ'երեւայ թէ այն հասկացողութիւնն ու հետա-
 քրքրութիւնը չունէր Եղնիկայ վերացական բա-

¹ Չամչեան, անդ, Ա, 537: Langlois, coll. des
 hist. II, 371. Հ. Գաբրիէլէն, Պատմութիւն հայ. Դպրու-
 թեան (Ղենեա. 1865) Ա, 194:

² Անդ, Ա 539:

³ Հրտ. Ղենեաիկ 1865, էջ 17:

նակուուութեանց համար, ինչպէս ունէր ազգային մեծ պատմագրաց՝ Մովսիսի կամ Եղիշէի համար: Սակայն եւ այնպէս Եզնկայ գրութիւնք մեծ յարգ ունին, մանաւանդ հայրագիտական-աստուածաբանական տեսակիսիւ:

1. Եզնկայ գործունէութիւնն իբրեւ Խորհրդանիշ կը վերաբերի ամենէն յառաջ, ինչպէս արդէն նշանակեցինք, Ս. Գրոց պաշտօնական թարգմանութեան վերաքննութեան եւ աւարտման:

2. Եզնիկ կը յիշուի նաեւ իբրեւ Գրքնաշարհի գործ. գօնէ կը պատմէ Չամչեան¹ հին կանոնագրոց հետեւելով՝ թէ յօրինած ըլլայ ճառեր: Սակայն ասոնք հասած չեն մեզի:²

3. Տարակուական է փոքրիկ գրութիւն մ'որ «Խրատք» վերնագիրը կը կրէ: Գրքուկիս պարունակած առածքն ու վճիռք այլուր Ս. Նեղոսի կ'ընծայուին:

4. Իսկ գլխաւոր գործին, որով Եզնիկ եկեղեցւոյ հայ հնագոյն մատենագրաց մէջ նշանաւոր եթէ ոչ առաջին՝ տեղին կը գրուէ, է Եղծ Աղանդաց: Գրութիւնս չորս գրքի կը բաժնուի: Առաջինը կը մաքառի ընդդէմ «աղանդոց հեթանոսացն», եւ կը պայքարի դիւաւորաբար նիւթոյ յաւիտենականութեան եւ շարին գոյացութիւն մ'ըլլալուն հեթանոսական տեսութեանց դէմ: Երկրորդ գիրքն ընդդէմ «քէշին Պարսից» ուղղուած է: Սակայն այն՝ որուն դէմ Եզնիկ կը պայքարի, այլ եւս չէ հին աւեստական կրօնքն, այլ «զրուանականութիւն» կոչուածը,² որ կ'երեւայ թէ

¹ ԱճԳ. Ա. 536:

² Եզնկայ գործերէն մնն է՝ ինչպէս այժմ ձեռագիր մ'ալ կը վկայէ՝ ձեռագրաց «Կիւրդի Աղեքսանդրացւոյ» ընծայած Արարածոց Մեկնութիւնը, որ թարգմանութիւն մնն է ապամովսայէս: Այս գործի վրայ տես Վ. Հ. Գրիգորիսի Եզնկայ քննութիւնը, § 3:

³ Չրուանեանք՝ զրգուելով գիտակցաբար կամ

Սասանեանց ժամանակ արքունեաց կրօնքն եղած էր: Զատագոյն նախ կը պարզէ այն անտեղութիւնքն որ յատուկ են այս աղանդին կրօնական տեսութեանց, եւ ապա կը լրացնէ իւր առաջին գրոց մէջ սկսած վիճաբանութիւնքն դիւարանութեան նիւթոյ վերաբերութեամբ, ի մասնաւորի սատանայէն լարուած փորձութեանց իմաստին եւ վախճանին նկատմամբ: Բաց աստի այս գրքին մէջ կը մտքառի Եզնիկ Տեթանոսական ճակատագրութեան եւ քաղզէական աստեղաճմայութեան դէմ: Երրորդ գիրքը՝ Եղծ ու մն՝ կրօնից Յունացի մաստնոցն՝ կը խօսի յոյն Փիլիսոփայից աստղաբաշխական տեսութեանց վրայ, որոնք իբր թէ Ս. Գրոց անՏամաձայն ըլլան. յատկապէս կը խօսի Պիւթագորեանց, Պղատոնի, Պերիպատիկեանց, Ստոյիկեանց եւ Եպիկուրեանց դրութեանց վրայ: Գրքիս Տիմնական գաղափարը բացատրուած է ԺԷ Տատածին սկիզբը. «Եւ յայսմ ամենայնէ յայտ է եթէ ոչ Տիւղ ինչ, որ է նիւթ, էր ընթերակաց Աստուծոյ, ուստի ասեն Յունաց իմաստունքն զարարածս արարեալ, եւ ի նմանէ չարեաց յաշխարհ մտեալ, որպէս ասեն աղանդքն՝ որ ի նոցանէ առին պատճառս զՏիւղեայն աստուածացուցանել, գնել աստուած Տակառակ Աստուծոյ: Եւ ոչ այլ որ արարիչ էր, որպէս մոզքն խաբին՝ թէ Խարամանն արար զչարիս ոյլ մի է-նոյն Աստուած է արարիչ, է-նոյն Բարեաց է- ո՛չ չարեաց է- մշտնջենս-որ արարիչ:» Զորրորդ գիրքն Եղծ է «Աղանդոյն Մարկիոնի:» «Այստեղ Եզնիկ կը ջանայ ցուցնել

առանց գիտակցութեան՝ պարսկական կրօնից երկարմատութիւնը բառնալու բարձրագոյն միակով մը, յառաջ բերին բարի եւ չար սկիզբն՝ զԱՏուրամագդա (= Արմիզդ) եւ զԱնրամայնՏու (= ԱրՏմն) Զրուանեն՝ նախակղզանէն: Թէեւ Աւեստա կը ճանչնայ այս դէքն՝ յիշելով զայն քանի մը տեղ իբրեւ անձնաւորեալ «անսաճման ժամանակ» (zrvānem akarānem), սակայն տակաւին շատ Տեառ է զայն բարի Արմիզդէն վեր դասելէն:

իրբեւ անկարելի եւ անիմաստ Մարկիոնեանց այն պնդածը թէ իրենք իրբեւ զազանի վարդապետութիւն մ'ունին ստացած զայն ինչ որ Պաւղոս յերրորդ երկինս տեսաւ . դարձեալ մարկիոնեան թիւր ճգնակեցութեան դէմ պարզելու եկեղեցւոյ տեսութիւնները ճգնութեան, կուսութեան եւ ամուսնութեան վերաբերմամբ:

Եզնիկ հետեւեալ նախագասութեան մէջ համառօտիւ նշանակած է այն եղանակը որով գործածելու է քրիստոնէական ջատագովութիւնը (Ա, իր.) «Եւ արդ եկեղեցւոյ Աստուծոյ գործ այն է զարտաքինսն՝ իրօք ճշմարտութեան (այսինքն՝ մտաց ապացոյցներով) առանց դրոյ յանդիմանել, եւ զկարծեալսն ներքինս եւ ոչ ճշմարտեալս՝ գրովք սրբովք յանդիմանել:» Ի հարկէ ջատագովս այս իրմէ այսչափ ճշգրութեամբ սահմանուած եղանակը տեղ տեղ լքած է, երբ Հեթանոսաց դէմ մաքառած ժամանակ՝ ուր մտաց ցուցումներ չի գտներ, պարզապէս սուրբ գիրքը կը կոչէ ի վկայութիւն: Սակայն ճիշդ Եզնիկայ այս միամտութիւնն եւ տեսակ մը յառաջագէտ նիւթականութիւնը (naturalisme) մէկ կողմանէ, եւ միւս կողմանէ կորովամտութիւնն ու հայեցողութիւնը՝ է-ը գործք մեր ար-ը- էլ գնէն էբրե- մի մեկ երե- ոյն մը հայր-գիտի-ան մարեն-գրո-նէ-ան մեջ. առաջին փորձն է այն բարբարոսութենէ եւ անկրթութենէ քրիստոնէական խորհրդածման զարթուցեալ բազմատաղանդ ազգի մը՝ հեթանոսական աշխարհատեսութեանց դէմ, ըստ անոնց գլխաւոր դրութեանց եւ ըստ անոնց հիմնական գաղափարաց՝ պայքարելու հայեցողապէս (spekulativ):

Եզնիկ իրրեւ Մատենագիր եւ վկայ եկեղեցւոյ:

Ինչպէս Ե գարու մատենագրաց մեծագոյն մասն՝ ունէր նաեւ Եզնիկ լեզուաց փորձառական

մեծ հմտութիւն. բաց ի իւր մայրենի լեզուէն՝ սովորական էին իրեն յունարէն, ասորերէն եւ պարսկերէն, մանաւանդ թէ նաեւ երբայեցերէնի հմուտ եղած կ'երեւայ: Աեզուադիտական այս բազմակողմանիութեան հետ կը միացընէր Եզնիկ բնական կորովամտութիւն եւ բացատրութեան ճարտարութիւն՝ շատ զարգացեալ աստիճանաւ: Իւր ոճը թերեւս հայերէն դասական լեզուի ազնուագոյն օրինակն է, պայծառ, դիւրիմաց, անբռնապրօսիկ:¹

«Աղանդոց, ընդդիմադրութեան մէջ բովանդակուած վարդապետական եւ բարոյական ճշմարտութեանց հարուստ ճոխութենէն յառաջ բերենք հետեւեալ վկայութիւնքը:

1. Բազմաստուածութիւնն անբանաւոր է. (Ազնիկ, տպ. 1826,) Ա, բ, գ (էջ 11, 7—18, 5:)
- 2. Արտութիւն Աշխարհի. — Աստուած է արարիչ յաւիտենական (Գ, ժէ, էջ 235, 24—236, 5.) ք) Ստեղծումն յոչնչէ. (Ա, գ. էջ 26, 9—27, 17:)*
- 3. Չարք կը ծագի կամաց ազատութեան գէշ գործածելէն (Ա. ժե. էջ 59, 1—17. Ա, ժ, ժա, էջ 39, 8—43, 27 ընդհատելով):
- 4. Ընդդէմ՝ Երեւութականութեան (doctisme) (Գ, բ, էջ 265, 6—266, 2.)
- 5. Հրեշտակաց բնութիւն. (Ա, իգ, էջ 90, 9—91, 12.**)

1 Հ. Գորբէ՛ն Եզնիկայ աստութեան կերպին սա երեք առաւելութիւնքն կը յիշէ գովութեամբ՝ ճշգրտութիւն յընտրութեան բառից, դեղեցիկ ձեւ պարբերութեանց եւ ճարտաբան հարգարութիւն նիւթոյ. (անդ, Ա 199:)

* Եզնիկայ սա խօսքին նկատմամբ (էջ 27, 6) «ուստի զարուեստն յոչնչէ ի մարդիկ պատշաճնաւ նարի է ասել», սա դիտողութիւնը կը յաւելու հայագէտս (էջ 236, ծ. 3.) «Անշուշտ հոս Եզնիկայ մտաց առջնւ եղող զազաւիարն է զամսազանութիւն նիւթոյ եւ կերպի մարդկային արուեստի: Նիւթոյն նկատմամբ արուեստն մարդէն դուրս է («ոչ եթէ անձնաւոր ինչ յամսնաւորաց զարուեստն կարէ ցուցանել») եւ մարդկանէ յառաջ, քայց ըստ ձեւին՝ կրտսեր է քան զմարդն եւ անկէ արարեալ «յոչնչէ»:

** Եզնիկայ այս խօսքին նկատմամբ թէ ողի՝

Պահագան հրեշտակ. (Ա. Իգ. էջ 107, 25—108, 23.) — 6. Եկեղեցւոյ իշխանութիւնն զգեւս հանելոյ. (Բ. ժբ. էջ 149, 16—150, 6.) — 7. Հրաշագործ գորութիւն Սրբոց եւ անոնց նշխարաց (Ա. իբ. էջ 89, 22—90, 8. Ա. իա. էջ 84, 15—23.) — 8. Պետրոսի գլխաւորութիւնը (Գ. է, էջ 263, 17—25.) — 9. Կուսութիւն (Գ. ժգ. էջ 287, 15—288, 7.)

Հրատարակութիւն. Ընդդէմ Աղանդոց եւ Խրատքի Կ. Պոլիս 1763 եւ Վենետիկ 1826, 1863:

Թարգմանութիւն. մի միակ թարգմանութիւնն է դազդիներէնր, զոր ըրած է Levailant de Florival (Փարիզ 1853), որ սակայն — մենք չկրցանք տեսնել զայն — շատ անճիշդ ըլլալու է: — Նայման իւր գրութեան մէջ՝ «Փորձ Պատմութեան հայ մատենագրութեան», (էջ 43) կը ծանուցանէ որ ինքն այս գրոց քանի մը մասերը գերմաներէն թարգմանած է ի թերթին Zeitschrift für die hist. Theologie, Band IV եւ Herm. e. s., Band XXXIII, եւ թէ Վինաիշման Եզնիկէն ինչ ինչ բան թարգմանած է ի «Պաւերական Տարեգիրս», (Bayer. Annalen) 23 Յունուար 1834: Գործքին մէկ մասը, երկրորդ գրոց տասնութէկ հասածները գրուած են Լանկլուայի հաւաքման մէջ՝ զազդիներէն (II, 376—382.)

Մարտնչութիւն. Երկու յօդուածներ ի թերթին Revue de l'Orient Հար. Ե (Տեղինակ A. v. Wicering եւ E. Dulaurier.) Եզնիկայ, Եզնիկայ վարդապետութիւնն ի վերայ պարսկական մոգուց. Պետրբ. 1858 (ուսերէն, արտատպուած ռուսական թերթէ մը):*

Յոգի եւ շունչ կը նշանակէ (չնտ ոգի կլանել եւն) ղիտել կու տայ հայագէտն. որ «Կարելի չէ Եզնիկայ գաղափարը ճշդիւ թարգմանել գերմաներէնի, վասն գերմաներէնը շունչ բառ մ'որ ոգի բառին պէս թէ հոգի եւ թէ շունչ նշանակէ:»

Ժ.

Մովսէս Խորենացի*

Պատմագիրն Հայաստանի :

Մովսէս որ ըստ իւր ծննդեան Խորէն կամ Խորնի տեղւոյ, որ գիւղ մըն է Մեծաց Հայոց Տարօն գաւառին մէջ, «Խորենացի» կը կոչուի, հայ ազգին ամէնէն յարգուած մատենագիրն է, որ երախտագէտ յարգութեամբ իրեն գերազանց յորջորջում մը՝ «Քերթողահայր»** տուած է: Չարմանալի չէ անոր համար որ յետնագոյն դարուց մէջ զըոյցն իրեն նիւթ առած ըլլայ զքերթողահայրն, եւ հնութենէ ազգին այսչափ թանգագին մատենագիրն կենաց վրայ աւանդուած դոյզն տեղեկութիւնքն անկախ զարգացուցած: Գոնէ այս իմաստով կ'ըմբռնենք հռչակաւոր անձինս կենաց տեւողութեան նկատմամբ տրուած յետնագոյն տեղեկութիւնքն: Վասն զի կ'ըսուի թէ Մովսէս 120ամեայ խորին ծերութեան հասած ըլլայ (իբր 370էն մինչ 490:) Արդ եթէ Մովսէս արդեամբք 370ին ծնած էր, այն ատեն 60 տարին անցնելէն ետքը ձեռնարկած ըլլալու էր իւր մեծ ուղեւորութեան դէպ ի Աղեքսանդրիա՝ յունարէնին մէջ կատարելագործուելու. այն ատեն հելլենական ուսմանց աւարտումն 70 տարեկանէն ետքն եղած, եւ իւր կենաց զլիսաւոր դործին՝ Հայոց Մեծաց Պատմութեան՝ յօրինումն իբր 90ամեայ

* Մովսէսի Խորենացոյ վրայ խօսող այս մասը (Նիբել, §§ 245—247, էջ 239—251) միայն ամբողջութեան համար կը թարգմանենք: Հեղինակն յետոյ շատ կէտի մէջ ընդորովին փոխած է իւր կարծիքները Մ. Խորենացոյ նկատմամբ: Հմմտ. իւր նոր գրութիւնը. զոր վերը հաղորդեցինք թարգմանութեամբ՝ էջ 17—30:

** Հայագէտս «քերթողահայր», ըսող Vater der Gelehrten կամ Gelehrtenvater կը թարգմանէ, որ այնչափ յարմար չէ:

պատկառելի հասակին մէջ սկսած ըլլալու էր: Այս պարզ համեմատութիւնը կը ցուցնէ ըստ բաւականի որ աւանդութիւնը Մովսէսի ծնունդը շատ կանուխ կը դնէ, եւ թէ ինքն ո՛չ թէ 370ին, այլ շատ ուշ, անշուշտ հազիւ Ե դարու սկիզբը ծնած է:¹

Մովսէս առաջին անգամ կ'երեւայ պատմութեան մէջ Աշտիշատի ժողովքէն (432) ետքը: Ինքն իսկ կը պատմէ Հայոց Մեծաց իւր Պատմութեան մէջ թէ այս ժողովքէն ետքը Սահակայ, Մեսրոպայ եւ իւր ընկերաց ի դուռնի հանած Ս. Գրոց հայ թարգմանութիւնն «ի բազում մասանց թերացեալ գտանէր,» ուստի ինքն ուրիշ մէկ կամ շատ ընկերակիցներով, որոնք յանուանէ չեն յիշուիր, Աղեքսանդրիա խաբուեցաւ՝ «ի լեզու պանծալի, ի ստոյգ յօգանալ ճեմարանին վերաբանութեան,»² Հայ հելլենագիտաց ուղեւորութեան առաջին նպատակն եղաւ Եգեթիա, որ «թէթեւակի ընդ խորս դիւանին նաւեալ,»³ ան-

¹ Ինչպէս Չամչեան (անգ. Ա, 777 եւն) մտադիր կ'ընէ, կ'երեւայ թէ արդէն հնութեան մէջ Մովսէս շատ անգամ շիթուած է իւր ժամանակակիցաց՝ Մուշէի Տարօնեցոյ եւ Մովսէս Ե. Կաթողիկոսի, անշուշտ նաեւ Ը դարու Սիւնեաց Մովսէս եպիսկոպոսին հետ, որ նոյնպէս «Քերթող» փառքուր կը կրէր: Չամչեան հաւանական կ'ընէ ան ալ որ Մովսէս անուամբ երկու աշակերտ եղած ըլլան Մեսրոպայ, երիցագոյն մը՝ որ Սահակայ քարաուղարն էր եւ կրասեր մը՝ Մ. Խորենացի:

² Գ, կա: Այս տեղեկութիւնը գժուարաւ կրնանք, ինչպէս արդէն եղած է՝ այնպէս հասկընալ թէ Մովսէս եղած ըլլայ Ս. Գրոց թարգմանիչը կամ նոյն իսկ անոր թարգմանիչներէն մին: Եթէ ուզէինք զայս ընդունիլ, պէտք էինք այն ստան Ս. Գրոց հայ թարգմանութեան աւարտումն Սահակայ եւ Մեսրոպայ մահուանէն ետքը դնել, եւ ա՞տու անլուծանելի հակասութիւն մը կազմած կ'ըլլայինք կ'որեան՝ որ Ս. Գրոց սրբազրութիւնը Սահակայ եւ Եղնիկայ կ'ընծայէ, եւ Սովսիսի մէջ: Նաեւ կը զգուշանայ Սովսէս ըսելու թէ Յունաստանէն դառնալէն ետքն ինքն արդեամբ ի դուռնի հանած ըլլայ Ս. Գրոց թարգմանութիւնը:

³ Գ, կը: Ֆլորիփալ այսպէս թարգմանած է այս խօսքերը՝ *navigant légèrement sur les profondeurs des*

ցան անկէ ի Պաղեստին « ի սուրբ տեղին՝ երկր-
պագեւ եւ մնալ վայրկեան ի Պաղեստինացւոց
հրահանգս:» Աերջապէս հասան յԵգիպտոս՝
« յաշխարհն համբաւատենչ:» Հոս ուսաւ Մովսէս
« ի նոր Պղատունէն, յիմն ասեմ՝ վարդապետէ,
որում ոչ արժան գտայ աշակերտ:»

Ուսմունքն աւարտելէն ետքը կ'ուզէին
գիտնականք Յունաստանի վրայէն հայրենիք դառ-
նալ, բայց մորիկը մղեց տարաւ զիրենք Իտալիոյ
ծովափունքը, ուր « ողջունեալ ի հանգիստ սրբոյն
Պետրոսի եւ Պաւղոսի,» երկար շմնացին հոն, այլ
չուտով ուղեւորեցան Աթէնք, ուսկից հասան
Բիւզանդիոն, եւ իբր տաս տարի պանդխտութենէ
ետքը գարձան հայրենիք:՝ Սահակ եւ Մեսրոպ
այս միջոցին մեռած էին արդէն, եւ Մովսէս կըսէ
թէ « եւ ոչ տեսութեանն ժամանեցի աչաց նոցա
կափուցմանց եւ լսել զվերջին բարբառն եւ զոր-
հնութիւն:»²

Ասկէ ետքը մինչեւ ցխոր ծերութիւն նուիրեց
Մովսէս ինք զինքը մատենագրական ժիր գոր-

archives, nous sommes passés, նոյնպէս նաեւ լաւեր իւր
գերմ. Թարգմանութեան մէջ՝ leicht über die Tiefen des
Archivs hinweggehend bin ich gelangt. Կութջիտ
Մովսիսի իւր քննութեան մէջ (ի Տեղեկագիրս Բանակցու-
թեանց Սարգսական Գիտութեանց Ճեմարանի. Լայփցիկ
1876) այս կտորը մասնաւորապէս յառաջ կը բերէ իբրեւ
ապացոյց եգեաական քննութեանց անհիմնականութեան,
եւ ասով իբրեւ անուղղակի վկայութիւն մը Մովսիսի ըրած
խարդախութեանց, ինչպէս ինքը կ'ըսէ: Սակայն անճիշդ
է այն թարգմանութիւնը, որուն վրայ կը յենու Կութջիտի
ընթ նախագրութիւնը հայցականով, որուն իմաստին
վրայ է հոս խնդիրը, չի կրնար հոս նշանակել « բանի մը
վրայէն» (անցնելով). եթէ զայս ուզէր Մովսէս ըսել, պէտք
էր ի վերայ գործածած ըլլալ. մանաւանդ թէ ընթ հայցա-
կանով կը նշանակէ ընդհանրապէս ուղղութիւնը կամ
ընթացայող շարժումը տեղւոյ մը մէջ, ուստի նաւեալ « ի
խորս դիւանին» (հմմտ. Գրծ. Առաք. ԺԳ, 23: ԺԶ, 6:
ԺԹ, 21) կամ՝ եւ այն մեծաւ մասամբ՝ տեղւոյ մը մէջէն
կտրել անցնիլը. (հմմտ. Ա. Մակ. Ե. 48. Ա. Կոր. Ժ, 2.
Եբր. ԺԱ, 29:)

1 Գ, 4բ:

2 Գ, 4բ:

ծունէութեան: Հայոց Պատմութեան վերջերր կ'ըսէ իրեն անձին համար թէ «եւ ես այր մի եմ ծերացեալ եւ հիւանդոտ եւ անպարապ ի թարգմանութեանց:»¹ Չամչեան ի վկայութիւն բերելով ձեռագիր կանոնագիրքն եւ պատմաբաններ՝ ինչպէս Ստեփան Ասողիկ (Ժ դար), Սամուէլ Անեցի (ԺԲ դար) եւ Աիրակոս (ԺԳ դար), կը պատմէ թէ Մովսէս վերջին տարիները եպիսկոպոս եղած ըլլայ Բագրեւանդայ (ի նահանգին Արարատայ:)² Մ. Խորենացոյ մահուան տարին կը դնէ Հ. Գարեգին մերձաւորապէս 487 տարին՝ ի վկայութիւն բերելով ազգային ժամանակագրութիւնը:³

Գրոյթիւնը:

Վերոյիշեալ Աիրակոս Մ. Խորենացոյ գրութեանց վրայ հետեւեալը կ'աւանդէ.⁴ «Աքանչելին Մովսէս՝ զՀայոց Պատմութիւնն ի խնդրոյ Սահակայ Բագրատունոյ (գրեաց), զպատմութիւն սրբուհոյ Աստուածածնին եւ զպատկերի նորա ի խնդրոյ իշխանացն Արծրունեաց եւ զՊէտքն ի խնդրոյ Թէոդոսի ուրումն, եւ զներբողեան սրբոց Հռիփսիմեանց եւ զԱրդավառին, եւ այլ ճառս եւ խօսս իմաստասիրականս:» Այստեղ պէտք ենք զբազիլ Մովսիսի միայն սարսափաւոր գրութիւններով:

1. Ասոնց մէջ ամէնէն յառաջ յիշելու ենք իւր Ռարգմանութիւնը Եւեբեայ Քրոնիկոնի: Վասն զի շատ մեծ հաւանականութիւն կայ թէ Մովսիսի գործքն ըլլայ այս թարգմանութիւնն, որ այնչափ նշանաւոր եղած է սկզբնագրին կորուելովը:⁵

¹ Գ. կէ:

² Անդ. Ա. 539:

³ Անդ. Ա. 246:

⁴ Հրա. վեհտիկ 1865, էջ 16, 17:

⁵ Հմմտ. Quadro delle opere de' varj autori anti-camente tradotte in armeno. Venezia 1825, p. 9. եւ մանաւանդ Gutschmid, Berichte über die Verhand-

2. Կիրակոսի յիշած Երկու ճառերը (հրատ. ի Մատենագրութիւնս Խորենացւոյ 1865ին) թէեւ հարուստ չեն գաղափարներով, բայց շատ վայելուչ, երբեմն նաեւ ճշմարիտ բանաստեղծական լեզուաւ գրուած են: Ասոնց հարազատ ըլլալը կամ ոչ՝ չենք կրնար գատել: Երկրորդ ճառին մէջ՝ որ վարդափառի տօնին վրայ է՝, աչքի կը զարնէ միաբնեայ կասկածելի գոյն մը, (էջ 332, 333), թէեւ պէտք չէ ալ մտնալ որ սչ ամէն բան որ հոյ մատենագրութեան մէջ միաբնեայ կը հնչէ, հերետիկոսական իմաստով գրուած է: Ղասն զի Պարսից օտար իշխանութեան կողմանէ պահպանուած ու պաշտպանուած նեստորականութեան դէմ մղուած պայքարը նաեւ ուղղամիտներն աւանայ խորթ ասութեանց կը մղէր կը տանէր:

3. Մովսէս նաեւ իբրեւ եկեղեցական՝ Կրկնող մեծ համարում կը վայելէ հայ եկեղեցւոյ մէջ, որ

lungen der k. k. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften, Leipzig 1876, S. 27 (phil.-hist. Classe.)

— Աւելորդ է կրկնել որ այս կարծիքն ամենեւին հաւանականութիւն չունի, եւ Պատմութեան հեղինակն՝ եթէ նաեւ Ե դարուն զրած ըլլայ՝ չի կրնար Եւսեբեայ Զրոնիկոսի ընտիր մետրոպեան լեզուաւ գրուած թարգմանութեան հեղինակն ըլլալ: Երկու գրութեանց լեզուին մէջ եղած վիճը կ'արգելու այս բանին ամենադոյզն հաւանականութիւն մ'ալ ընծայել, ինչպէս եղած է շատ անգամ:

Ծ. ԹՐԳՄ.:

1 «Վարդափառ» կը կոչուի հայ եկեղեցւոյ մէջ Այլակերպութեան տօնը: Անուշահ հեթանոսութեան ժամանակէն մնացած է անունս եւ կը նշանակէ Rosenglut (վարդոց վառք), իսկ այս ճառին մէջ կը մեկնուի իբրեւ «արք» եւ «արք» վասն զի այս օրս Առաքեալք բաժնուեցան, կ'ըսէ, եւ բաժնուելու ժամանակ իրարու ըսին (էջ 337) «Արք արք է. ելէք ընդ աիեզերս գերել զգերութիւն, առնուլ աւար, բաշխել պարգեւս եւ տալ որդոց մարդկան» եւն:

— Թէ այս ծառը Ե դարուն չէ, չի կրնար տարակուսուիլ: Նորագոյն ըննութիւն մ'ըջաւ Հ. Բարսեղ Վ. Սարգսեան, Նմմտ. Բազմաշէկայ, 1889, Հոկտ.-նոյ:

այնչափ հարուստ է հնագոյն շարականներով : Աւանդութիւնը Շարականաց բաւական մէկ խմբին իբրեւ հեղինակ կ'անուանէ զինքը : Ի մասնաւորի Խորենացի յօրինած կ'ըսուի Ծննդեան Շարականքն եւ Զատիկի Շարականաց ալ մէկ մասը :¹

4. Սակայն Մովսիսի Խորենացւոյ ամէնէն հռչակաւոր գործքն է իւր «Պարտոմոթիւնն Հայոց Մեծոց», որուն աւարտման կ'աշխատէր՝ ինչպէս վերն ըսուեցաւ արդէն՝ նաեւ ծերացեալ հասակին մէջ : Գրութեանս յօրինման արտաքին պատճառն էր Սահակայ խնդիրքը, որ Բագրատունեաց ազնուական զարմին (որուն վրացի ծիւղն այսօր ալ կայ) մէկ իշխանն էր : Եւ որովհետեւ այս միեւնոյն Սահակն՝ Պերողի Բ դէմ՝ յարուցուած ապստամբութեան մէջ Մարզպան ընտրուեցաւ եւ 482ին մեռաւ պատերազմի դաշտին վրայ, պէտք է որ Պատմագրութիւնն յամենայն դէպս այս ժամանակէն յառաջ լմնցած ըլլայ : Միւս կողմանէ 482 տարիէն շատ ժամանակ յառաջ սկսուած ըլլալու է գիրքս, որուն վրայ հեղինակն առանց տարակուսի երկար տարիներ աշխատած է : Վասն զի երբ Մովսէս Ա. Գիրքը կը յօրինէր, նոյն Սահակն՝ որ յետոյ Մարզպան եղաւ, տակաւին շատ երիտասարդ էր, եւ միայն անոր «մանկական տիոց» կ'ընծայէ ծանրաբարոյ հայ հայրենասէրն այն բանն որ իրմէ խնդրած էր մեկնութիւն գրել «Պարսից առասպելաց յաղագս Բիւրասպի Աժգահակայ» :²

Գործը կը բաղկանայ երեք գրքերէ, որոնց առաջինն է «Ծննդաբանութիւն Հայոց մեծաց», հայ ազգը կ'ըսուի թէ ըլլայ յարեթական սերնդէ, ծագած Հայկէն, որ Յարեթի հինգերորդ սե-

¹ Հմմտ. Զատիւն, անդ. Ա. 538. Avedichian, sulle correzioni fatte ai libri eccl. armeni. Venezia 1869, p. 8, 9.

² Առաջին գրքին Յաւելուածին մէջ :

րունդն էր, բայց քանի մ'իշխանական ցեղեր սե-
մական ծագումն ունին՝ կ'ըսէ, եւ այն՝ Բագրա-
տունիք՝ հրէական, Արծրունիք եւ Գնունիք՝
ասորեստանեան: Երկրորդ գիրքը կը սկսի Ա-
ղարշակէն՝ արշակունեան հարստութեան առաջին
թագաւորէն (149 Ն. Ք.) եւ կը հասնի մինչեւ
Տրդատայ Մեծի (սկիզբն Գ դարու) մահը, ուստի
իր 500 տարեաց ժամանակամիջոց մը կը բովան-
դակէ, եւ կը պատմէ ի միջի այլոց Հայաստանի
դարձն ի քրիստոնէութիւն, բայց շատ համառօտ՝
եւ Ազաթանգեղոսի խաւրելով ընթերցողը:
Երրորդ գիրքը կը նկարագրէ Տրդատայ մահուանէն
մինչեւ արշակունեան հարստութեան կործանումը
(428) եւ կաթուղիկոսութեան Ս. Գրիգորի տանէն
բարձումը (440): Մասնաւոր սիրով մը կը պատմէ
Մովսէս իւր սիրելի վարդապետին Մեսրոպայ վրայ,
որուն մեծազոյն գործքը՝ հայ գրի գիւտը՝ ման-
րամասն կը նկարագրէ: Գիրքը կ'աւարտի սրտա-
ուշ Ողբով մը Հայաստանի վրայ, որ ըստ ամե-
նայն հաւանականութեան գրուած է պարսկական
բռնապետութեան եւ նեստորական խառնակու-
թեանց ժամանակ, որոնք Սահակայ ժամանակ
յարուցուած ապստամբութենէ յառաջ տեղի
կ'ունենային:

Գրքին ընթացքին մէջ երկու անգամ (Ա,
դ եւ Գ, կէ) կը յայտնէ Մովսէս իւր գիտաւորու-
թիւնն՝ ուրիշ պատմական գործքեր ալ գրելու. ի
մասնաւորի Սահակայ Մեծի վարքը «այլում
տեղոյ եւ ժամանակի արտաքոյ այսց գրոց» թու-
ղուցած է պատմել: Այս բանս կրնայ պատճառ
եղած ըլլալ որ յեանապոյն մը գաղափարն ունե-
ցած ըլլայ Հայոց Մեծաց Պատմութեան չորրորդ
գիրք մ'ալ կցելու, որ մեզի հասած չէ, բայց
գոյութիւն ունենալու էր թէ դարուն, թոյլմայի
Արծրունեոյ օրերով:¹

¹ Հ. Գաբէճէն (անգ. Ա, էջ 266) հետեւեալ

Մովսիսի Խորենացւոյ արժանահաւատութիւնը շատ անգամ տարակուսի տակ ձգուած է այսպէս արդէն Վիստոնեան եղբարցմէ եւ Լաբրոզէ, որոնց յարձակմանց դէմ կը պաշտպանէ Նայման իւր «Յաւելուածք ի հայկական մատենագրութիւն» (Beiträge zur armenischen Literatur, München 1849. p. 31ff.) գրութեան մէջ: Բայց Մովսիսի ճշմարտասիրութեան դէմ ամէնէն սաստիկ յարձակումն բրաւ Կուլշմիտ իւր արդէն յիշեալ յօդուածին մէջ՝ «Մովսիսի Խորենացւոյ հայ պատմութեան արժանահաւատութիւնը» վերնագրով:¹ Կուլշմիտի զարմանալու արժանի կորովամտութեամբ գրուած քննադատութիւնը շատ մանրամասնութեանց մէջ ստուգիւ արգարացի է, բայց ուրիշ տեղեր՝ չափազանց յառաջ դացած է եւ՝ բանասիրական տեսակէտներն ի նկատի առնելով՝ շատ անգամ անապահով: Բայց աստի Կուլշմիտի դիտաւորութիւնը չէ՝ գոնէ յընդհանուրն,

վկայութիւնը յառաջ կը բերէ յիշեալ պատմաբանէն՝ «Սահակս այս այն Սահակ է, որոյ հրամանաւ գրեաց մեծ վարդապետն Մովսէս, տիեզերահօշակեալ քերթողն, զգիրս պատմութեան Հայոց մեծաց, հրաշագան յօրինուածով, սկսեալ յԱզամայ մինչեւ ի կայսրն Զենոն: Որոյ ժամանակ կենացն ձգեալ տեսեալ ամս հարիւր եւ քսան, լի եւ պարարա ծերութեամբ որպէս գրուապետալ աւանդեցաւ մեզ այս ի շորթորդ գրուագի խոստարանեալ պատմութեանն Մովսիսի Խորենացւոյ՝ վերագարձութեան ի վերայ երեցունց գրուագեալ հատուածին» Գիտնական Մխիթարեանն շ. Վեւոնդ Վրդ. Այլշան Բազմ-ձեպի մէջ (Տարի 1851) հասակոտոր մը հրատարակած է, զոր մէկ կտորը կը համարի այս կրուսեալ շորթորդ գրքին: Այս հասակոտորէն դատելով՝ շորթորդ գիրքն ոչ թէ պարզապէս շարունակութիւն մ'եղած ըլլալու էր նախնական երեք գրքերուն, այլ գլխաւորաբար տեսակ մը լրացուցիչ համառօտ կրկնութիւն այն գրոց, որուն կցուած էր ապա պատմութեան շարունակութիւնը: Հասակոտորս թարգմանուած է Լանկլուայի հաւաքման մէջ (Coll. des hist. եւն I, 193, 194.)

¹ Gutschmid, über die Glaubwürdigkeit der arm. Geschichte des Moses von Khoren. Berichte über die Verhandl. d. k. sächs. Gesell. d. Wiss. zu Leipzig. Phil. hist. Classe 1876, S. 1—43.

Հոչակաւոր պատմագիրն ամբաստանել իբրեւ խարդախիչ այն իմաստով թէ խարդախած ըլլայ պատմութիւնն ըստ բովանդակութեան, այսինքն դէպքերը, այլ միայն այնչափ որ ճշմարիտ տեղեկութիւնները վերագրած է ստեղծեալ Հեղինակութեանց: «Ըստ այսմ, կ'ըսէ, Մովսիսի խաբէութիւնը իւր պատմագրութեան կեղեւին միայն կը վերաբերի, եւ ոչ անոր ներքնոյն:»¹ Եւ ինքն իսկ քննադատն իւր յօդուածին վերջը կը յայտարարէ.² «Արդեամբք ալ կարծենք թէ ի բաց առեալ զրոյցներու քրիստոնէական դրուագումն եւ աղբերաց անքննադատական զօդումն, ճշմարիտ է պատմական բուն նիւթոյն վերաբերութեամբ Մովսիսի յաճախ կրկնած այն խօսքը թէ ստեղծած չէ բան մը:»

Ծ. Բաց ի Պատմութենէն երկու փոքր գրութիւնք ալ Մովսիսի կ'ընծայուին պատմական բովանդակութեամբ՝, [Եղևակցութիւնն Տէր Սահակոյ՝ Արծրունեաց իշխանի մը՝ հետ,³ եւ նոյնպէս թղթի ձեւով գրուած Պարսո-նի-ն Տէր Ս. Հովսէփոյ:՝⁴

ա) Արծրունին Սահակ «առ երանելի վարդապետն Մովսէս Խորենացի», ճոռումբան նամակ մ'ուղղած էր՝ շուայլելով անոր մեծամեծ գովութիւններ, եւ խնդրելով որ տեղեկութիւն տայ Տիրամօր այն պատկերին ծագման նկատմամբ որ կը յարգուէր ի Հոգեաց Վանս: Պատասխանւոյն մէջ նախ կը հոչակուի երկու իշխանական տանց փառքը՝ Արծրունեաց եւ Բագրատունեաց: «Որպէս ի վերայ երկուց ոտից բոլոր մարմինն հաստատի, այսպէս եւ ի ձեռն երկուց տանց ամենայն ազգք Հայոց հնազանդ լինելով մի մարդ կատարեալ ի Քրիստոսի լինին:» Ասոր կը յաջորդէ մանրամասն

¹ Անդ. էջ 42:

² Անդ. էջ 43:

³ Մատենագրութիւնք, տպ. Վենետ. 1865, էջ 281—296:

⁴ Անդ. էջ 297—303:

գուշակութիւն մ'երկու տանց նկատմամբ, որ՝ եթէ ըլլար հարազատ՝ զարմանք պատճառելու էր անոր բառ առ բառ կատարուելովը:՝ Ասոր կը կցի ընդարձակ ծննդաբանութիւն մը ամենատուրբ Կուսին եւ Ս. Յովսեփայ, տեղեկութիւն Մարեմայ վարուց վրայ Յիսուսի Համբարձմանէն ետքը, անոր մահուան, Երկինք վերափոխման վրայ եւ վերջապէս հրաշագործ պատկերին պատմութիւնը, զոր Յովհաննէս նկարած էր եւ Բարդուղիմէոս Հայաստան բերած:

Մովսիսի այս նամակն շատ մեծ յարգ կ'ունենար իբրեւ ամենահին մարեմախօսական գործք հայ աստուածաբանութեան, եւ արդեամբք ալ արժանի կ'ըլլար այն հետաքրքրականութեան, զոր գտած է հայ մատենագրութեան մէջ, — եթէ հարազատ ըլլար: Բայց առանց տարակուսի՞ւն հարազատ եւ խարդախեալ համարուելու է: Ասկածաւոր է արդէն այն պարագան որ պատասխանւոյն սկիզբն անժխտելի նմանողութիւն է

՝ Այս մարգարէութիւնն է. «Քեզ ասեմ իշխանդ Արծրունեաց, եցոյց ինձ Տէր, զի յորդոց քոց երեք եղբարք վասն Քրիստոսի ի մահ մատնեալք, երկուքն արեամբ վկայք լինին Քրիստոսի, եւ մին վրիպեալ ի նոցանէ եւ ոչ յայսմ վայելէ: Ասան նոցա Աստուած զթագն թագաւորին Սենեքերիմայ յորդիս քո դարձուցեալ յերկարածդէ յերկրի: Եւ Բագրատունւոյդ ասեմ. յիշէ Տէր զբանն իւր եթէ թագաւորք ի քէն ելցեն, եւ թագաւորէք ի Գուին: Գուշակութեանս առաջինը կատարուեցաւ Արծրունի երեք եղբարք Սահակայ, Համազասպայ եւ Մերուժանայ դիպուածովն, որոնց երկուքն Հարուն ամիրապետի ժամանակ 786ին մեռան իրենց հաստոց համար, մինչ երրորդն իւր կեանքն ազատելու համար ուրացաւ հաստոքն, բայց իւր երկիրը դառնալու ատեն Մամիկոնեան Գաւթէն սպանուեցաւ: Բայց Արծրունեաց թագաւորութիւնը կատարուեցաւ 908ին, երբ Գագիկ թագաւոր եղաւ Ասպուրականի: Աւելի յառաջ ալ Բագրատունիք հին հայ թագաւորութիւնը նորոգած էին՝ Աշոտի Ա. 859ին ամիրապետէն ընդունելով Հայաստանի թագաւորի տիտղոսը: Այս հարստութեան դէմ ելան Արծրունիք իբրեւ հակառակածու արքայք, որով երկիրը, հազիւ թէ ազգային գահը նորէն կանգնած էր, նորանոր դառնագոյն պատերազմաց մատնուեցաւ:

Հայոց Պատմութեան առաջին գլխուն, եւ քիչ մ'ետքը (էջ 287) նոր հատած մը սկսի նոյն խօսքով, որով կը սկսի Պատմութեան Բ գլխուն մէջ ալ հատուած մը: Աչքի կը զարնէ նոյնպէս թղթագրին անդիտութիւնն, որ խորասան մայրաքաղաք կ'անուանէ Պարսից արքայի: Բայց բուրրովին անհասկանալի համարելու ենք Մ. Խորենացւոյ բերանը, որ իբրեւ հայ օրինաւորական (légitimiste) պահած էր իւր յարումն գահազուրկ արշակունի արքունի տան, այն խօսքը թէ Հայաստանի փրկութիւնը կախուած է Արծրունեաց եւ Բագրատունեաց երկու ցեղերէն: Մովսիսի օրով նշանակութիւն չունէին ամենեւին այս կարգի գովարանութիւնք Արծրունեաց վրայ. բայց կար հայ պատմութեան մէջ շրջան մ'ուր ասոնք հասկանալի էին լիովին, այսինքն ժ եւ ժԱ դարուն, երբ ներքին կռիւ կար Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց հարստութեանց մէջ: Այն ատեն Արծրունեաց հակառքայից կողմնակից մը կրնար գաղափարն մ'ունեննալու հաշտութեան ճամբայ մը գտնել հրատարակելով ազգային հռչակաւոր մատենագրին՝ Բագրատունեաց յատուկ պատմագրին՝ իբր թէ մէկ մարգարէութիւնն, մարգարէութիւն մ'որ երկու բնտանեաց ալ արքունի թագ կը գուշակէր կանխաւ: Անշուշտ չենք սխալիր անոր համար, եթէ նամակագրութիւնս այս յիշեալ ժամանակին դնենք: Աւելի մերձուստ կը մակաբերենք որ այս խարդախութիւնն ժԱ դարու սկիզբն եղած ըլլայ: Հ. Գարեգին՝ այս թղթակցութեան վրայ խօսած ժամանակ կը յիշէ ժԱ դարու ձեռագրէ յիշատակարան մը ուր կ'ըլլուի թէ Հրաշագործ պատկերի պատմութիւնը յօրինած ըլլայ հռչակաւոր քերթօղն Մովսէս, որ խորենացի կը կոչուի, եւ զոր Սանահնեցի (Արական սահմանին մօտ հռչակաւոր Աանքի մը) մէկ միանձն

¹ Անդ. Ա. 274:

գտած ըլլայ: Իսկ Սենեքերիմայորդին Ատոմ՝ Տրաման տուած է օրինակել զայն: Եւ որովհետեւ այս Ատոմ միեւնոյն տեղեկութեան մէջ Վասպուրականի նահանգին հետ կապակցութեան կը բերուի, պէտք է որ այս «գիւտը» 1021 տարիէն յառաջ եղած ըլլայ. վասն զի նոյն տարւոյն մէջ Ատոմայ հայրը Սենեքերիմ Վասպուրականի իշխանութիւնը փոխեց Սեբաստիոյ արքունի գահուն հետ:

Բ) Եսեւ երկրորդ գրութեան՝ «Պատմութեան Արբոյ Հռիփսիմեանց եւ Ընկերաց նոցա» վաւերականութեան գէժ ծանր կասկածներ կան: Վասն զի ասոր ներածութիւնը յայտնապէս բանաբաղութիւն մըն է Հայոց Պատմութեան այլեւայլ տեղերէ: Այս գրութիւնս եթէ ոչ բոլորովին անհարազատ, գոնէ ստուգիւ պարտաւանան կատել կ'ուզենք:

Սոփերաց (Վենետ. 1853—61) ԺԸ հատորիկը կը բովանդակէ ճառ մը «ի մեծի աւուր տապանակին երանելոյն Մովսէսի Խորենացւոյ սուրբ եւ ընտրեալ վարդապետի արարեալ:» Եւ կարելի է որ դեռ այսպիսի այլեւայլ աստուածաբանական գրուածքներ կամ ճառեր գտնուին ձեռագրաց մէջ, որոնք — ըլլայ իրաւամբք կամ ոչ — Մովսիսի Խորենացւոյ անունը կրեն: Մեզի լաւագոյն երեւցաւ այն գրութեանց վրայ միայն խօսիլ հոս, որ կը գտնուին Մովսիսի բոլոր Մատենագրութեանց Վենետիկեան վերջին հրատարակութեան մէջ:

Մովսէսի իբրև Մատենագիր:

Մ. Խորենացւոյ գրութեան կերպն իրեն յատուկ գրոշմն ունի. ոչ Եզնկայ պայծառութիւնն ունի եւ ոչ Եզնիկի առարկայականութիւնը, այլ մէկ կողմանէ բռնազրօսեալ է, տեղ տեղ կամաւ՝ խորհրդական, եւ միւս կողմանէ շատ

ասատիկ կերպով կ'արտայայտէ հեղինակին ենթակայականութիւնը: Առ հասարակ շատ ազդուական ոճ մ'ունի: Բայց Մ. Խորենացւոյ ասութեան առանձին գոյն մը եւ մասնաւոր հրապոյր մը կ'ընծայէ իւր հրաբորբօք հայրենասիրութիւնը, որ ամբողջին մէջ կը շնչէ. ոչ թէ միակողմանի հայրենասիրութիւն մ'որ իւր հայրենի երկրին երջանկութիւնը միայն արտաքին փառաւոր զօրութեան մէջ կը փնտռէ, այլ քրիստոնէութեամբ մաքրուած եւ քրիստոնէութենէ առաջնորդուած գաղափարական հայրենասիրութիւն մը: Մովսիսի այս տեսակէան՝ իբրեւ քրիստոնեայ հայրենասիրի մը՝ ուրիշ բան այնչափ լաւագոյնս չ'արտայայտեր՝ ինչպէս այն, զոր կ'ըսէ իւր Պատմութեան մէջ (Ա, իբ.) «Ինձ այսօրիկ արբ ի մերոյ թագաւորէն սիրելիք (— խօսքն է հոս Հայաստանի նախարչակունի, բնիկ թագաւորաց վրայ) որպէս բնիկք եւ իմոյ արեան առուք, եւ հաւաստի հարազատ: Եւ սիրելի էր ինչ յայնժամ գալ Փրկչին եւ զիս գնել, եւ առնորօք յաշխարհ զմուսն իմ՝ լինել, եւ նոցա տեսութեամբն խրախճանալ, եւ յարգեացս վտանգից ապրել: Այլ վաղ ուրեմն փախեան ի մէնջ պատահումն այն, թէ արգելք եւ վիճակ:»

Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւնը հարուստ չէ վարդապետական վկայութիւններով: Սակայն յաջորդովս յառաջ կը բերենք քանի մը տեղեր, մասամբ միայն անոր համար որ մատենագրին խորհելու կերպն ու ասութեան եղանակը ներկայացնենք:

1. Գործքին մէջ գտնուած բազմաթիւ նախնիներէն, հետեւեալ երկուքը կը գնենք հոս. — Աբգարու թուղթն առ Արտաշէս (Բ, 14)* ք) Ար-

* Սա խօսքին նկատմամբ՝ «Ձի ախորժելի է ինձ զձեզ ըստ մարմնոյ ազգակիսնս՝ լինել ինձ մտերիմ հարազատս եւ ըստ հոգւոյ», զիտել կու տայ հեղի-

տաշրի նամակն առ Վ. Բաղդասարի. (Գ. ծա:)* — 2. Կենսագրութիւններէն յառաջ կը բերենք Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Տրդատայ արքայի նկարագրաց ներկայացումն (Բ. զա. տղ. Վ. ենեա. 1843, էջ 179, 34—180, 11) Բ. զր. էջ 180, 15—32:) — 3. Քրիստոնէութեան Հայաստանի ընկերական յարաբերութեանց համար բերած օգուտները. (Գ. ի. էջ 205, 6—206, 21 ընդհատութեամբ:) — 4. Հռոմայ ամբողջն գլխաւորութեան կը վկայէ Մ. Խորենացի այն կարգաւն, որով ինքն արեւելեան մը՝ կը թուէ նիկիոյ, Կ. Պոլսի եւ Եփեսոսի տիեզերական Ժողովոց Հարց կարգը. (Բ. ձթ. էջ 175, 30—176, 3. Գ. լգ. էջ 221, 3—11. Գ. կա. էջ 259, 24—33:)

Հրատարակութիւն եւ Մատենագրութիւն:

Հայ մատենագրութեան ուրիշ եւ ոչ մէկ գործքն այսչափ հրատարակութիւնը ու թարգ-

նակը թէ՛ «Ըստ Մ. Խորենացոյ Աքգար (Ուշամա) Արշակունեան հայ հարստութեան վերաբերելով իբրեւ վերջին թագաւոր իշխած ըլլայ հայկական-միջագետական միացեալ պետութեան վրայ:»,

* Արտաշրի նամակին սա խօսքերուն վրայ՝ «Յիշեցի գերախոսի նախնեաց դորա, որ էին նահապետք սուրենեանն Պահլաւոյ», կը գրէ նետեւեալը. «Մ. Խորենացի կը պատմէ Բ գրոց մէջ թէ Արշալիք պարթեւ արքայն քրիստոնէական թուականութեանս սկիզբն երեք որդի թողուցած ըլլայ՝ Արտաշէս, Կարէն եւ Սուրէն (եւ զուստր մը՝ Կոշմ), որոնք իւր մահուանէ ետքը կոռոյ բնուեցան զահու յաջորդութեան պատճառաւ: Եղեսիոյ Աքգար թագաւորն միջնորդ եղաւ հաւանելու որ Արտաշէս առնու զահն եւ կառավարող գիծը հիմնէ, բայց միւս եղբարքն ալ մէյ մէկ իշխանական ծիւղի գլուխն ըլլան, որոց իւրաքանչիւրը Պահլաւ կը կոչուէր: Արդ Սուրէնի անունը կրող ծիւղէն էր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ Սահակայ նախահալը: — Վերջապէս այս թուղթն ինչպէս նաեւ Մ. Խորենացոյ յառաջ բերած նամակներու շարք մը պէտք չենք իբրեւ սկզբնա-

մանութիւնք ունեցած է՝ ինչպէս Մ. Խորենացւոյ Պատմութիւնը: Հայ բնագրին հրատարակումը եղած են այս կարգաւ. Ամսթերտամ 1695ին Թովմաս Վանանդեցի եպիսկոպոսէն. Լոնտոն 1736ին Վիլհէլմ եւ Գէորգ Վիստոն եղբարց ձեռօք. Վենետիկ 1752ին ի Հարց Միսիթարեանց. Կ. Պոլիս 1752. Վենետիկ 1827, 1843, 1865 ի Հարց Միսիթարեանց, 1841 Florivalէն: — Մ. Խորենացւոյ ամբողջ Մատենագրութիւնք հրատարակուած են ի Վենետիկ 1843 եւ 1865: — Թարգմանումը միայն Հայոց Մեծաց Պատմութիւնը թարգմանուած է: Առաջին (թէեւ ոչ լիակատար) լատիներէն թարգմանութիւնը լոյս տեսաւ խոր հիւսիսի մէջ՝ ի Ստոքհոլմ 1733ին Հենրիկոս Բրէննէր (Brenner) շուետացւոյն ձեռօք, որ Յովհաննէս Բարթոլոմէոսի դամիսիկեանին հետ Մոսկուայի բանտին մէջ Մովսիսի առանձին կտորները փոխադրած է լատիներէնի: Երկրորդ նոյնպէս լատիներէն թարգմանութիւնը հրատարակեցին Վիստոն եղբարք ի Լոնտոն 1736ին (Հայերէն բնագրին հետ ի միասին): Ետոյ թարգմանուեցաւ՝ ֆրանչիերէն ի Փարիզ 1836, Վենետիկ 1841 (Հայերէն բնագրին հետ ի միասին) Le Vaillant Florivalէն, Փարիզ 1869 Լանկլուայի հաւաքման մէջ (Coll. des hist. եւն.) Իտալերէն ի Վենետիկ 1841 եւ 1850. Եւրոպէն Պետրք. 1809 Յովսէփ Յովհաննիսեան աւագ սարկաւա-

գիր կամ սկզբնագրի թարգմանութիւն նկատել. անտարակոս Մ. Խորենացի յօրինած է զանոնք ըստ իմաստին նամակազրերուն:

* Նաեւ Խորենացւոյ տրուած Աշխարհագրութիւնը թարգմանուած է ի գաղղիերէն՝ եւ հայերէն բնագրով նանդերձ հրատարակուած ի շ. Սուրբեանէ (Վենետ. 1881:) — Պիտոյից գիրքը նախ տպուեցաւ Զոհրապայ հրատարակութեամբ. (Վենետ. 1796:) Զանց կ'անուում յիշել ուրիշները: Ծ. ԹՐԳՄ.

դէն. Մոսկուա 1858 Մ. Էմինէ*. Գերմաներէն՝ ի Ռէկէնսպուրկ 1869ին Լաւեր գիտնականէն:***

Մովսիսի վրայ գրուած հարուստ մատենագրութենէն ի մասնաւորի կը յիշենք Կուաշմիտի յաճախ յիշուած գործքը՝ «Մ. Խորենացւոյ հայ պատմութեան արժանահաւատութիւնն», ուր (Եւրոպական) հնագոյն մատենագրութիւնն ի մէջ բերուած է: Հայկական եւ ռուսերէն մատենագրութիւնը նշանակած է Պատկանեան իւր «Կենսագրական Համառօտութիւն պատմութեան հայ մատենագրութեան» գործքին մէջ*** (Պետրբ. 1880, ռուսերէն:)****

ԺԵ.

Եղիշէ միակնն: †

Ըստ միաձայն աւանդութեան՝ Եղիշէ աշակերտ էր Մեսրոպայ:՝ Երիտասարդ հասակին մէջ

* Նորերս լոյս տեսաւ կրկին տպագրութեամբ՝ սրբագրեալ (Մոսկ. 1893):

** Յիշելու է նորագոյն աշխարհաբար լեզուաթարգմանութիւնն Խորէն ծ. վ. Ստեփանէի (Պետրբ. 1888) ներածութեամբ եւ ծանօթութեամբը:

*** Հայերէն թարգմանութիւնը նմա՞տ. ի Փոքո՞ւ, 1880, թիւ 1 եւ Յաւելուած:

**** Չենք կրնար մոռնալ յիշելու հոս նորագոյն քննութիւնքն Ա. Գարիէր հայագիտին, որ բոլորովին նոր ասպարէզ բացին Մ. Խորենացւոյ զրոյց քննութեան A. Carrière, Nouvelles Sources de Moïse de Khoren. Vienne 1893 (հայերէն ալ՝ «Նորագոյն Աղբերք Մ. Խորենացւոյ... Վիեննա 1893) եւ նոր հատորիկ մ՝ալ իբր (Supplément, Vienne 1894) (հայերէն ալ՝ Յաւելուած, Վիեննա 1894):

† Եղիշէի զրոյց վրայ հայագիտիս գրութիւնը՝ Նիքոլի գրքին §§ 348—250 (էջ 241—262) կը գրաւէ եւ է վերջին հատուած հայերէն մատենագրաց նոյն հայրախօսութեան մէջ:

՝ Այս աւանդութեան վկաներէ մին է օրինակի

Հռչականունն Վարդանայ Մամիկոնենի քով ծառայութեան մէջ էր, ըստ Եղիշէի անանուն՝ բայց անտարակոյս հին կենսագրութեան մը¹ իբրեւ զինուոր, իսկ ըստ ենթագրութեան նոր մատենագրաց² իբրեւ քարտուղար յիշեալ մեծ հայրենասիրին: Ապահով է որ Եղիշէ 449ին, երբ Յազկերտ Բ սկսաւ յայտնապէս հալածել քրիստոնէայները, Վարդանայ ուղեկցաց հետ պարսկական արքունիքն էր. ասոր կը վկայէ ինքն իսկ իւր պատմագրութեան երկրորդ գլխուն սկիզբը: ³ Տարակուսական եւ ո՛չ ալ շատ հաւանական է նորոց այն կարծիքը⁴ թէ Եղիշէ եպիսկոպոս եղած ըլլայ, նոյն համարելով զինքը Արտաշատու Ժողովքի (449) Հարց մէջ յիշուածին հետ՝ «Եղիշայ, եպիսկոպոս Ամատունեաց.» վասն զի այն ատեն պէտք է ենթադրել որ Եղիշէ արգէն եպիսկոպոս էր, երբ Վարդանայ սպարապետի հետ Պարսկաստան գնաց:

Եղիշէ առանձնացաւ յետոյ աշխարհէն, եւ ինչպէս իւր կենսագիրը կը պատմէ, այրի մը մէջ կ'ապրէր, զոր հռչակաւոր մենակեցին անուամբ «Այր սրբոյն Եղիշէի» կ'անուանէին տակաւին նաեւ կենսագրին օրով: Եղիշէի մենարանը Հարաւային Հայաստանի, Մոկաց աշխարհի մէջ էր, ինչպէս կը տեսնուի Թովմայի Արծրունւոյ (Թգար) պատմութենէն: Նոյն պատմագրին վկայութեան կ'իմանանք որ Եղիշէ կ'ապրէր տակաւին Մոկաց աշխարհին մէջ Քրիստապօր Ա. կաթուղիկոսի Ժամանակ (475—480). վասն զի կը պատմէ

Համար՝ Կիրակոս, սպ. վ. ենեւ. 1865, էջ 16:

¹ Հրատ. ի Միթարեան Հարց՝ Սոփեթայ ԺԱ հասարակին մէջ (վ. ենեւ. 1854, էջ 39—45):

² Չմշխան, Ա, 537. Նայման, անդ, էջ 64. Հ. Գարեթին, անդ, Ա, 225:

³ «Իս ինքնին անձամբ անդէն ի տեղւոջն պատահեցի եւ տեսի, եւ լուայ զձայն բարբառոյ յանդգնաբար խօսելով.» Եղիշէ, սպ. վ. ենեւ. 1859, էջ 14:

⁴ Չմշխան, Նայման, Հ. Գարեթին, անդ. Պարթևան, անդ, էջ 31:

Թովմաս թէ յիշեալ կաթուղիկոսի օրով հռչակաւոր նեստորականն Բարձուձայ եկած ըլլայ Մոկաց աշխարհն՝ Հայաստան նեստորականութեան հրապուրելու, եւ այս առթիւ՝ զրդուելով Եղիշէի մենակեցին համբաւէն՝ գացած ըլլայ անոր տեսութեան եւ խնդրած ըլլայ անոր պատմագրութիւնն՝ ընդօրինակութիւն մ'ընելու համար։¹

Երբ Եղիշէի բնակութիւնը ծանօթացաւ շատերուն, մարդկան բազմախուռն գիմելէն աղատելու համար՝ նոր մենարան մը փնտուեց Եղիշէ, ինչպէս կը վկայէ իւր կենսագիրը, եւ այն՝ մերձակայ Ռշտունեաց գաւառին մէջ՝ Վանայ ծովու ափունքը։ Հոս մեռաւ քանի մը տարի ետքը։

¹ Հմմտ. Չափեան, Բ, 154 եւն։ Արժրունւոյ այս տեղեկութիւն առիթ տուած է Վայմանի՝ Եղիշէի ուղղափառ հաւատքը տարակուսի տակ ձգելու։ Եւ որովհետեւ կ'երեւայ նաեւ թէ Եղիշէի Պատմութեան հինգերորդ գլուխը կը պակսի, կ'ըսէ նոյն մատենագիրն՝ լեզուի իրեն յատուկ համարձակութեամբ մը հետեւեալը. «Եթէ Եղիշէի ձեռագրին ընդօրինակողք արդեամբք գլուխ մը քնջած են, կրնանք վստահութեամբ մ'ենթագրել թէ այն տեղ հռոմէական-առաքելական եկեղեցին եւ անոր վարդապետութիւնը շօշափուած էին։ Եղիշէ անձուկ յարարելութիւն ունէր՝ ինչպէս կ'իմանանք Թովմայ Արժրունւոյ տուած մէկ տեղեկութենէն, ասորի Բարձուձայի՝ Նեստորի հռչակաւոր կողմնակցին հետ, եւ այս պատճառաւ կրնային անշուշտ իւր ընդհանուր եկեղեցիէն խոտորոզ կարծիքները յետին ժամանակի ուղղափառ կղերէն իւր գրքին ընդօրինակութեանց ժամանակ դուրս թողուած ըլլալ» (էջ 65—66)։ Սակայն գլխու մը դուրս թողուիլը կրնար նոյնպէս հայ հեղինակին ուղղափառութիւնը ցուցնել, ինչպէս Նայման կ'ուզէ անոր նեստորականութեան ապացոյց առնուլ։ Վասն զի ենթագրենք թէ այն գլուխը դուրս թողուեցաւ միայնեայ ընդօրինակողներէ եւ ոչ թէ ուղղափառ կամ «հռոմէական-առաքելական» կղերէն վերջին ժամանակաց, այն ատեն կրնար այս բանս պատահած ըլլալ անշուշտ նոյնպէս անոր համար որ Եղիշէ ուղղափառօրէն կ'ուսուցանէր քան անոր համար որ նեստորաբան էր։

Գրող/Թիւնքը :

Եղիշէի գրութիւնքը բազմաթիւ են: Աիրակոս կը յիշէ՝ «ՉՊատմութիւն սրբոց Աարդանանց, եւ զգիրս կանոնացն եւ այլ մեկնութիւնս գրոց, եւ զչարչարանացն Փրկչին»:

1. Ամէնէն հռչակաւոր գործքն է Պատմութիւն «Ասան Աարդանայ եւ Հայոց պատերազմին», որ յառաջաբանութեան մէջ կ'ընծայուի Գաւիթանուն քահանայի մը յիշխանական ազգէն Մամիկոնեանց, ուստի Աարդանայ մէկ ազգականին: Գրքին բովանդակութիւնը հետեւեալն է համառօտիւ: Յազկերտ Բ շատոնց որոշած էր ջնջել քրիստոնէութիւնն իւր պետութեան մէջէն, բայց միայն 449ին համարձակեցաւ յայտնապէս գործել քրիստոնէայ Հայոց դէմ, եւ պահանջեց հայ իշխաններէն՝ զորոնք ուրիշ պատրուակաւ մը կոչած էր իւր արքունիքը, ուրանալ զքրիստոնէութիւն: Իշխանք նախ ընդգիմացան, բայց յետոյ եւքը մը գտան, զոր ի հարկէ աւելի հայրենասիրութիւնը քան կրօնքը թելագրեց իրենց. ծածուկ միաբանելով իրարու հետ՝ առ երեւոյթս հաւանեցան: Թագաւորը արձակեց զերենք իրենց հայրենիքն երթալու, ուր իրենցմէ յառաջ մոգերու մեծ խումբ մը գացած էր, մագդայական կրօնքն բռնութեամբ ընդունել տալու ժողովրդեան: Բայց հազիւ թէ հայրենիքն հասան՝ միաբանեցան ազնուականք եպիսկոպոսաց հետ «սուրբ ուխտին», եւ ամբողջ Հայաստան ապստամբեցաւ օտարատէրութեան դէմ: Աարդան՝ Եղիշէի այնպէս սիրով եւ յարմամբ ստորագրած գիւցազն՝ մեծ յաղթութիւն մը վաստկեցաւ Պարսից դէմ Արաստանի մէջ Աուր գետին ափունքը (450), բայց ստիպուեցաւ ածապարելով Հայաստան գառնալ, վասն զի Աասակ՝ Սիւնեաց իշխանը՝ գրգռած էր «սուրբ ուխտին» ուր

յաջորդ տարին (451) Արարատայ Աւարայր դաշտին մէջ տրուեցաւ որոշիչ ճակատամարտն, որուն մէջ պարտեցաւ քրիստոնեայ կողմնակցութիւնն եւ Աւարդան ալ ինկաւ: Բայց Պարսկաց յաղթութիւնը Պիւռհոսի յաղթութիւն մըն էր. Յազկերտ զգաց զայս եւ հալածման հրովարտակները յետս կոչեց եւ կրօնի ազատութիւն տուաւ բազմափորձ աշխարհին: Միայն գերիք տարուեցան Պարսկաստան, ուր իրենցմէ ոմանք, եպիսկոպոսունք, քահանայք եւ սարկաւազունք, քիչ մ'ետքը մեռան վկայական մահուամբ, իսկ իշխանք երկոտասանամեայ պստորքէ մ'ետքը կրցան դառնալ հայրենիք: Սակայն Ասասի՝ որ թէեւ յայտնի Պարսից արքային կողմն ելած էր, բայց Հայոց թագին տենչալով՝ ի ծածուկ դաշնակցած էր Յունաց հետ, իւր այս երկդիմի ընթացքն յերեւան հանուելով, զըկուեցաւ իւր ամէն պատիւներէն եւ դատապարտուեցաւ բանտի, ուր հիւժիչ ախտով մը շատով մեռաւ՝ արհամարհանաց առարկայ բլաւով Հայոց եւ Պարսից:

Աւարդանայ Պատմութիւնը, որ հիմնեալ է ականատեսի վկայութեան վրայ, հայ պատմագրութեան ամէնէն ազնուագոյն երկրէն է իւր մեծագործ, սրտաշարժ նիւթովն, ծանր ու հանդիսական լեզուան եւ եկեղեցւոյ ու հայրենեաց հրաբորբոք ոգեւորութեամբն: Բայց քննադատական տեսակիտիւ աննշանակ դժուարութիւններ չի յարուցաներ գրութիւնս:¹

1 Յառաջարանութեան մէջ 7 գլուխ միայն կը խոստացուի, մինչ այժմ՝ գործքն արդեամբը 8 գլուխ ունի: Բայց թէ ասոր համար իրատունք ունինք ութերորդ գիրքը՝ ինչպէս Նսոյման կ'ուզէ, անվաւեր համարիլ, տարակուսական է անշուշտ: Ասան զի յառաջարանութեան մէջ շատ ընդհանուր կերպով յառաջ բերուած Եօթն գլխոց նիւթոյ ցուցակը չ'արտաքսեր ութերորդ գլխոյն մէջ պատմուած իրողութիւնքն եւ Եօթներորդ գլխուն վերջին խօսքերը, զորոնք Նսոյման ամբողջին վերջը կը համարի, նախ միայն Ասասիայ յանցաւորութեան եւ արդար պատ-

2. Եղիշէի մէկնաշէական գրութիւնքն են՝ կորուսեալ Մեկնութիւն մը Ծննդոց, Մեկնութիւն մը Յետուայ եւ Գատաւորաց գրոց, եւ պարզաբանութիւն մը Հայր մեր աղօթից: Երկրորդ Մեկնութիւնը գրուած է խորհրդական այլասացական ոճով մը. երկրորդի կործանումն օրինակ է Գժոխոց վրայ կանգնուած յաղթութեան. Սամսոն առիւծին հետ կռուելովը՝ Փրկչին օրինակն է, որ «քարոզեաց զքեկումն անմահ առիւծուն, եւ սպան զչար գազանն»: Սամսոն՝ Գազա երթալովն եւ քաղաքին դռները թափելով լերան բարձունքը տանելով՝ նախանկար օրինակ է «իջանելոյն Տեառն մերոյ ի դժոխս եւ աւերելոյ զքաղաքս մահու»: »

3. Իւր ճառական եւ հոգեւոր գրութեանց մէջ ամէնէն նշանաւորն է ապահովապէս հարա-

ժոյն նկատմամբ են: Անշուշտ կարելի է որ յառաջարանութեան եւ գրքին աւարտման մէջ եղած այս տարբերութիւնը հեղինակէն եղած ըլլայ արդեամբք, որ արտաքին պարագաներէ կրնար խափանուած ըլլալ իւր նախնական ծրագրին եւ արդեամբք ի գլուխ հանածին մէջ դանուող այս հակասութիւնը ջնջելու: Արդեամբք ալ ութերորդ գլուխն անկասար կ'երեւայ: — Քննագատական երկրորդ դժուարութիւն մ'արդէն ակնարկեցինք: Ըստ ասութեան՝ Ասցամանի ամէն ձեռագրաց հինգերորդ գլուխը կը պակսի, որով առաջին տպագրութեան հրատարակիչը (Վ. Պոլիս 1764) վեցերորդ գլուխն երկու մասի բաժնած է: Իւր այս ընթացքին հետեւած կ'ըսուին միւս ամէն յետագայ հրատարակիչք: Բայց որովհետեւ հին տպագրութիւնքն չունինք ձեռքերնիս եւ վերջին տպագրութիւնքն ալ այս կէտիս վրայ բան մը չեն յիշեր, չենք կրնար այս խնդրոյս վրայ անձնական դատաստան մը կազմել: Հեղ.

— Նայմանի ըսածը 1764ի տպագրութեան նկատմամբ ծիշը չ'երեւար. զոնէ այս տպագրութեան մէջ տեղ մ'ալ ակնարկութիւն չկայ թէ հինգերորդ գլուխն իւր ձեռագրին մէջ կը պակսէր եւ թէ հրատարակիչն վեցերորդին մէկ մասն հինգերորդ գլուխ նաշուած ըլլայ, ոչ յէջն 97 ուր Ե՛լ գլուխը կը սկսի եւ ոչ հրատարակչին Յատաջարանին եւ վերջարանին մէջ: Գլխոց քաժանումն նոյն է նաեւ հռչակաւոր Աստուացեաց կոչուած օրինակին մէջ (Թէոդոսիա 1861 եւ Կ. Պոլ. 1866:)

Ժ. ԹՐԳՄ.

զատ «Բան Խրատու յաղաղս միանձանց:» Այս գրութեան մէջ գրաւիչ լեզուաւ կը նկարագրէ Եղիշէ եկեղեցւոյ կրած շարշարանքներն ու հալածանքները. «Քաջ նահատակք մեր անկան ի պատերազմի. եւ սուրբ քահանայք մեր խողխողեցան ի ձեռաց անօրինաց. գեղեցիկ երիտասարդքն զենան ի սպանումն . . . . ազատ եկեղեցի անկաւ ի ծառայութիւն հեթանոսաց. . . բարձեալ է ողորմութիւն յաշխարհէ, եւ հեռացեալ է գութ յիւրաքանչիւր մտաց. . . արդ ոչ ապաքէն վասն մերոյ հեղգութեան անցին այս անցք շարշարանաց ընդ աշխարհ:» Անդանի յորդորակով մ'իրեն վիճակակցաց՝ հայ կրօնաւորաց, որ իրենց կոչման արժանի ընթացք ունենան, կը կնքէ Եղիշէ իւր այս չքնաղ թուղթը:

Գրութեանս յիշած հալածանքը հազիւ թէ Յազկերտինը կրնայ հասկըցուիլ. վասն զի Եղիշէ դժուարաւ արդէն այն ատեն կրօնաւոր կամ մենակեաց եղած էր: Անշուշտ հասկընալու ենք այն տառապանքներն որ Պերոյի Բ թագաւորութեան վերջին տարիներն եկան քրիստոնեայ Հայաստանի վրայ եւ վերջապէս առիթ տուին ապստամբութեան Սահակայ Բագրատունւոյ ատեն (481ին): Ուստի այս գրութիւնն Եղիշէի անշուշտ վերջին, բայց ապահովապէս ամենագեղեցիկ գործն է:

Ասկէ զատ Եղիշէի կը վերագրուին բազմաթիւ ճառեր: Ոմանք անջատ նիւթերու վրայ են («Վասն դատաստանի», «Վասն յիշատակաց մեռելոց», «Վասն Հողոց մարդկան») իսկ այլք մեծ խումբ մը կը կազմեն, որ կը խօսին Տեառն մերոյ հրապարակական կենաց եւ եկեղեցւոյ հիմնարկութեան վրայ, եւ սա ճառերն են՝ «Ի մկրտութիւնն Քրիստոսի, Յայլակերպութիւն, ի Չարշարանս, Խաչելութիւն, Թաղումն, Յարութիւն, յԵրեւումն աշակերտացն, յԵրեւումն առ Տիբերեայ ծովուն, Քարոզութիւն Առաքելոց:» Այս ճառերու հարա-

զարդանազանը կրնայ կասկածանաց ենթարկուիլ. վասն ոճը կը տարբերի Եղիշէի պատմական գործոց յատուկ ոճէն, չունի այն սրտաշարժ ծանր, հանդիսական ասութեան կերպն՝ որ հոն կը գտնուի, այլ աւելի ընտանեկան է եւ սիրելի բացատրութիւններ յաճախ կը կրկնուին: Թէեւ կարելի է միշտ որ գրութեան այս տարբերութիւնը հետեւանք ըլլայ նիւթոյ փոփոխութեան եւ ժամանակի փոխուած պարագայից, որով այս ճառերն ալ նմանապէս հարազատ ըլլան: Ասն զի հարազատութեան կողմն է մէկ կողմանէ Թափոր լերան մենակեցաց ճգնական, աստուածամերձ կենաց ընդարձակ, կենդանի նկարագրութիւնը, որ կը գտնուի Այլակերպութեան ճառին մէջ.¹ եւ միւս կողմանէ Կիրակոս՝ ինչպէս վերը նշանակուեցաւ, բացայայտ կը վկայէ թէ Եղիշէ թողուցած ըլլայ ճառեր Տեառն մերոյ շարչարանաց վրայ: Յամենայն դէպս այս ճառերը հին հայ եկեղեցւոյ արդիւնքն են, կը շօշափեն հեթանոսական տեսութիւններ, ի մասնաւորի աստեղաց պաշտօնը, կը խօսին խստիւ մեռեալը կոծելուն դէմ, կը յիշեն ժամանակին մարտիրոսները: Ուստի անշուշտ իրաւունք ունինք զասոնք եթէ ոչ Եղիշէի անտարակուսուսելի հարազատ գրութիւն, գոնէ Ե. կամ Զ. դարու գործեր համարելու:

4. Եղիշէի անուն կրող Կանոնն գիււհարաց վրայ են ըստ տեսակին գիււհարութեան եւ ըստ նկարագրին գիււհարելոց (թէ մկրտուած է եթէ ոչ):

¹ Ասն զի նաեւ «Բան խրատու յազագս միանձանց» ճառին մէջ, որուն հարազատութիւնը հազիւ թէ կրնայ կասկածուիլ, նոյնանման ընդարձակ եւ ոգեւորեալ ոճով կը գրուի «ի կողմանս հարաւոյ» եղած մենակեցաց կենաց վրայ:

Եղիշէ իրրեն մատենագիր են յկայ եկեղեցոյ:

Եղիշէի գործքերն հայ մատենագրութեան մէջ միշտ մեծ յարգ վայելած են լեզուի դասական մաքրութեան, եւ գրութեան ազնիւ ու ընտիր ձեւին պատճառաւ: Սակայն նաեւ աստուածաբանական տեսակիտիւ շատ նշանաւոր են հայ պատմագրիս գործքերը: Մանաւանդ Վարդանայ պատմութեան երկրորդ գիրքն կը բովանդակէ հայ եպիսկոպոսաց՝ պարսիկ Միհրնեբոսեհի յուրացութիւն յորդորող յայտագրոյն դէմ տուած պատասխանովն՝ քրիստոնէական հաւատոյն գեղեցիկ ջատագովութիւն ժ'ընդդէմ նախապաշարմանց եւ առարկութեանց այն ժամանակի մազդեհնապաշտից: Յաջորդովս յառաջ բերուած վկայութեանց մեծ մասն այս կարեւոր յիշատակարանէս առնուած են:

1. Պարսկական դէնի երկարմատեան աշխարհահայեցողութիւնն անբանաւոր է. (Եղիշէ, Մատենագրութիւնք տպ. Վենետ. 1859, Պատմ. Գլ. Բ, էջ 26, 1—11:) —
2. Քրիստոս ճշմարիտ Աստուած եւ մարդ. (էջ 29, 29—30, 22:) —
3. Որդւոյն Աստուծոյ մարդեղութեան խորհուրդը. (էջ 25, 18—26:) —
4. Ս. Գրոց Աղամայ անկման պատմութիւնը Պարսից ծաղրածութեան դէմ կը պաշտպանուի, (էջ 25, 1—16:) —
5. Քրիստոնէութեան աստուածային ծագումն. (էջ 23, 22—32:) —
6. Եկեղեցի. (էջ 35, 32—36, 7:) —
7. Ս. Հաղորդութիւն. (Մեկնութիւն «Հայր Մեր» աղօթից, էջ 203, 25—204, 33 եւ «Վան յիշատակաց մեռելոց» էջ 35Ը, 29—33:) —
8. Յիշատակ մեռելոց ի սուրբ պատարագին. (Պատմ. Գլ. Է, էջ 109, 6—10:) —
9. Բարեխօսութիւն սրբոց. (Գլ. Ը, էջ 122, 1—12:) —
10. Գլխաւորութիւն Պետրոսի եւ հռոմէական աթոռոյ. 1) Պետրոս գլուխ է Ա-

Վարդապետական այս կէտին վրայ յաջորդովս յառաջ բերուած բոլոր տեղիքն առնուած են «ի Քարոզութիւնն Առաքելոց» ճառէն: Այս ճառն կը ցուցնէ անտարակուսելի ծանօթութիւն Առաքելոց անվաւերական պատմութեանց, այսպէս՝ Պետրոսի եւ Պաւլոսի, Թովմայի եւ մանաւանդ Անդրէի եւ Մատթէի Գործոց (Acta):

ապրելոց. («ի Քարոզութիւն Առաքելոց» էջ 351, 3—4, էջ 352, 30—36*.) ք) Պետրոս Տօլիւ և ամենայն հաւատացելոց. (էջ 353, 27—35.) ՚) Պետրոս եպիսկոպոս է Հռոմայ, (էջ 345, 19—21 եւ էջ 348, 21—24.) ր) Պետրոսի հաւատոց վրայ չհիմնեալ է բովանդակ եկեղեցին, (էջ 348, 6—20:)

Հրապարակութիւնք. Պատմութիւն վարդանայ տպուեցաւ ի Կ. Պոլիս 1764. Նախիջևեան 1787: Պետրբուրգ 1787. Կ. Պոլ. 1823. վենետակ 1825, 1828, 1838, 1852, 1859, 1864. Թէոզոսիա Ղըիմու 1861. Երուսաղէմ 1865. Տփղիս 1879: Եղիշէի բովանդակ Մատենագրութիւնքն՝ վենետակ 1838 եւ 1859 (վերջին հրատարակութիւնս շատ աւելի լիակատար է:)

Թարգմանութիւնք. վարդանայ պատմութիւնը միայն թարգմանուած է՝ անգլիերէն Նայմանէն, Լանտոն 1830. (Ս. Ղազարու տպարանին գրոց ցուցակն այս թարգմանութիւնը՝ զոր չկրցանք տեսնել, «թերակատար» կը կոչէ.) Իտալերէն՝ թրգմ. Քապիլէլէթթի (Cappelletti), վենետակ 1840. ֆրանսերէն՝ թրգմ. Գրիգոր Գարապաճեան, Փարիզ 1841 (Լանկլուա այս թարգմանութիւնը շատ անճիշդ կը հռչակէ,) Լանկլուա՝ Փարիզ 1869

որոնք բացայայտ ի վկայութիւն կոչուած են, միայն կ'երեւոյ թէ Անդրէի նկատմամբ եղած տեղին շիթթուած ըլլայ Մատթէի տեղոյն հետ: Առաքելոց այս անվաւեր գործքերը կրնային ստուգիւ Ե դարու հայ հեղինակի մը ծանօթ եւ սովորական ըլլալ. վասն զի շատ հաւանական է թէ Առաքելոց անվաւեր պատմութեանց թարգմանութիւնքն, որոնցմով հարուստ է հայ մատենագրութիւնը, Ե դարուն ի գլուխ հանուած ըլլան: վերջապէս այս ճառիս հարազատութեան կամ հեղինակին ով ըլլալուն խնդրոյն նկատմամբ ընթերցողը կը խաբենք մեր վերն ըսածին: Ծ. ՀԵՂ.

* Այստեղ կ'ըսուի «անդ են գտնիք եւ ոչխարք եւ ամենայն քազմութիւն, զորս յաշիւն ասաց:», Այս խօսքին վրայ կը գրէ Նեղինակը. «Երաշխնք քանն հաւարական անուն մըն է գտանց, ոչխարաց եւ արջատոց, որուն ճշդիւ համազօր քառ մը չկայ գերմաներէնին մէջ:»

(չատ անդամ յիշուած հոյ պատմագրաց հաւաքման մէջ.) — — — — — Տփղիս 1853:*

Մարտի 1853-ին. Նայման՝ ի «պերլինեան հարեզիրս դիտնական քննադատութեան», 1829, 1830 (Berliner Jahrb. für wiss. Kritik): Պատկանեան (էջ 32) կը յիշէ նաեւ Յ. Բերեսին (J. Beresin), քննութիւն եղիշէի Պատմութեան թարգմանութեան ի Պ. Շանշեանցէ, Պետրբ. 1857 (սուսերէն), եւ հատուած մը «Կաւկաս», սուս թերթին մէջ, որուն հեղինակը՝ կենթադրէ Պատկանեան՝ թէ ըլլայ Գ. Մելիքով:

ԺԲ.**

Հին հայոց ազգային երգերը:

Պատմական հարուստ մատենագրութեան մէջէն, որուն վրայ իրաւամբ կրնայ պարծիլ հայ

* Աշխարհարարի թրգմ. Մարտիրոս Սիմէոնեանց (Մոսկ. 1869) եւ Հ. Դուկասեանց (Տփղ. 1891):

Հ. ԹՐԳՄ.

** Հայագէտս այս նետարբերական հատուածը նրատարակած է Թիւպինգէնի Ատուածաբանական Երասմուսթերթին 1894 տարւոյ առաջին տետրին մէջ (P. Vetter, Die nationalen Gesänge der alten Armenier: Theol. Quartalschrift, LXXVI, Heft I, Tübingen 1894, pp. 48—76): Հոս կը ղնենք այս քննութիւնն ամբողջովին թարգմանելով: Հայագիտիս այս հատուածը մաս մաս թարգմանած եւ դիտողութիւններով ձեռնացուցած եւ քննադատած է արդէն Վ. Հ. Նիկողայոս Վրդ. Աւետեան (տես Հաւնդէս, 1894, թիւ 5, 6 եւ 7:) Մենք այս թարգմանութեան մէջ այն մասերը միայն պահեցինք «Հաւնդէս», յիշեալ հատուածներէն, որոնք մշտիւ թարգմանութիւն էին հայագիտին գրութեան: Միւս մասերն եւ դիտողութիւնքն կրնան տեսնուիլ «Հաւնդէս», յիշեալ հատուածներուն մէջ: Աւելորդ է ըսել թէ ինչ քան որ դուքս մասցած էր նո՞ն լրացուցած ենք, եւ ընդհանրապէս մեծագոյն մասամբ նոր թարգմանած: Ժ. ԹՐԳՄ.

Ճեմարանական պաշտօնակառարութեան նախըն-

ազգը, թէ Հայոց եւ թէ եւրոպական գիտնոց ամէնէն աւելի մտադրութիւնը զբաւոյն ի սկզբանէ եղած է Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւնը: Այս գիրքն, որ Հայոց պատմութիւնը կ'աւանդէ հնագոյն ժամանակներէն մինչեւ Արտաշէս Գ. վերջին արշակունի թագաւորը, կ'ուզէ՝ եթէ մէջն եղած յայտարարութեանց նայելու ըլլանք՝ Ե. դարուն մէջ ապրած Մովսիսի Խորենացւոյն գործն ըլլալ: Թէ այն դարուն մէջ ի Հայո Մովսէս Խորենացի անուամբ երեւելի մատենագիր մը կ'ապրէր՝ աներկբայելի է ի հարկէ, որովհետեւ Ե. դարուն վերջերն ապրող Ղազար Փարպեցի պատմագիրը կը վկայէ այն Մովսիսի պատմական ըլլալուն: Բայց այն Մովսէսն Հայոց պատմութիւնը զրած չի կրնար

ծայ ծառ մը: — Հին հայերէն բառերն տառագարձուած են գրեթէ ամէն տեղ այն սյրուբներին համեմատ, զոր հաստատած է «ոչ-լեզուագիտական գրութեանց» համար ուսուցչապետն Հ. Հիւպման իւր այս գրութեան մէջ՝ «Տառագարձութիւն Խորենացի լեզուաց եւ հայերէնի» (H. Hübschmann, Die Umschreibung der iranischen Sprachen und des Armenischen. 1882, p. 38) — Աշխարհաբար բառերը տառագարձուած են հայերէնի ըստ այժմու տիրող արեւմտեան արտաբերութեան:

1 Ղազար Փարպեցի իւր առ Վահան իշխան Մամիկոնեան գրած թղթին մէջ (տպ. Վենետ. 1873, էջ 607—609) կը գրէ. «Երանելի Փիլիսոփոսն Մովսէս, որ արդարեւ մինչդեռ էր ի մարմնի՝ ցանկ երկնային զօրացն էր քաղաքակից, ոչ ապաքէն ի տեղւոջէ ի տեղի արեղեանդ Հայոց հալածական արարին: Ոչ զուսաւորիչն եւ զողիւսահալած զգրեանն նորա՝ առ անգիտութեան Փաթարէկէ կոչէին, եւ այլ բազում ինչ իրօք թշնամանեալ, յետոյ ապա յաղաքս այլոց ամօթոյ՝ զխարէական զեպիսկոպոսութիւնն նման դեղոց մահու արուցեալ սրբոյն՝ հեղձուցին: Որոյ՝ ի ժամ վախճանին զինչպիսի ահաւոր նզովս գրով ի վերայ գլխաւորաց քահանայութեանդ ասացեալ է՝ ձեզն իսկ գիտէք տեղեկացեալք . . . [— Մի միակ ձեռագրին մէջ հոս պակաս մաս մը կայ, որով չենք կրնար ապահովութեամբ ըսել թէ յաջորդ մասն ալ Մովսէս Փիլիսոփային վրայ է թէ ուրիշ մը, որուն անունը կը կարգացուէր դուրս մնացած հատակոտորին մէջ —] . . . զանառնէ, զնա կարոյց ի վերայ անչափ անհանդիստ աշխատութեանց եւ վաստակոցն՝ զցայգ եւ զցերեկ, ի լուսաւորութիւն աշխարհիս Հայոց: Զսոկերսն ի դերեզմանէն հանել տային եւ ի գետ արկանել: Զհրեշտականման այն զուէր՝ նոյն

ըլլալ: Ներքին պատճառներ կը ստիպեն ընդունելու թէ այն դործն ամենէն կանուխ՝ Չ դարուն մէջ եւ հաւանականաբար է: դարուն վերջերը կամ ը դարուն սկիզբները զրուած ըլլայ:՝

Գործոյն այս սուտանուն նկարագիրը միայն, յինքեան առեալ բաւական է անոր արժանահաւատութիւնը տարակուսական ընելու. որովհետեւ գրքին մէջ հեղինակին իւր անձնական հանգամանաց վրայ ասդին անդին տուած տեղեկութիւնները պէտք են զուտ կեղծիք համարուիլ:՝

անհանգիստ հարածանօք վախճանեցուցին, որք եւ այժմ գեռ եւս անյադուութեամբ քինով ընդ մեռելոյն կազին:—
ԷԵԴ.՝

— Հայագէտս սա խօսքը “գնրեշտականման այրն գտեք., պահած է այնպէս՝ ինչպէս ձեռագրին մէջն է, ուստի թարգմանած՝ den engelgleichen Mann. վենետիկոյ տպագրութեան հրատարակիչը փոխած է “գնրեշտականման այրն գտեք., եւ զրոյս ի ծանօթութեան թէ “թուի ակնարկել ի Խորենացին Տէր. զոր երբեմն Ս. Մեսրոպ վերականգու թողոյր զպրութեան ի միրս:” (Փարս. էջ 41:) Յամենայն ղէպս լաւագոն կ'երեւայ Տեք անուն մ՝ ընդունիլ. վասն զի այլազգ “այրն գտեք” անսովոր գործածութիւն մը կ'ըլլայ տեք բառին: Խնդրիս վերջնական լուծումս պակաս մասին գանուելովը միայն կրնայ տրուիլ: Ծ. ԹԳՄ.:

1 Հմմտ. Ա. Գորէէր, Նորագոյն Աղբերք Մովսիս Խորենացոյ: Գորիէր այս գրութեան մէջ համոզիչ կերպով կ'ապացուցանէ որ Պատմութեան հեղինակը գործածած է ի միջի այլոց Ս. Սեղբեսարոսի վարուց եւ Սոկրատայ Եկեղեցական Պատմութեան հայ թարգմանութիւնը: Իսկ արդ առաջինն ամենէն կանուխ Չ դարէն է. իսկ վերջնոյս թարգմանութիւնը 690—692 տարիներն եղած կ'աւանդուի: Հմմտ. նաեւ Ֆէրէէր “Մովսէս Խորենացի” հատուածը՝ Գրքայութի Եկեղեցական Բառագրոց մէջ, Բ. Տպագր.:

— Տես վերը՝ էջ 17 եւն, ուր հաղորդեցինք մեր ընթերցողաց այս վերջին հատուածը թարգմանութեամբ:

2 Հեղինակն առաջին Գրոց վերնագրին մէջ ինք զինք Մովսէս Խորենացի կ'անուանէ, եւ կը պատմէ՝ առաջին դէմքով խօսելով՝ իւր անձին վրայ թէ Աշտիշատու (432) Ժողովքէն ետքը Մեծին Սահակայ կաթուղիոսի եւ Մեսրոպայ հրամանաւ ձեռնարկած ըլլայ ուսումնական

Արժանահաւատութեանը նկատմամբ տարակոյսը բոլորովին կ'արդարանայ, երբ կարծեցեալ Մովսիսի խորենացւոյ Պատմութիւնն համեմատենք այն լուրերուն հետ՝ զորոնք մեծաւ մասամբ դիպաց ժամանակակից յոյն եւ հռոմայեցի պատմագիրները Հայոց վրայ կու տան: Հոս յայտնի երեւան կ'ելլէ թէ Մովս. խորենացին՝ — անծանօթ հեղինակն միանգամ ընդ միշտ այս փոխառեալ անուամբը նշանակելով — Հայոց հնագոյն պատմութեան մինչեւ Պ. կամ Պ. դար Քրիստոսէն ետքը՝ անտեղեակ է ամենեւին: Իւր ազգին ամենամեծ դէպքերն, ինչպէս պարթեւական արշակունի Տրդատայ 66ին՝ Ներոնէն մեծ հանդիսութեամբ Հայոց թագաւոր պատկուիլը¹, կամ հայ արշակունի Պարթամասիրի 114ին Տրայանոսէն սպաննուիլը² Մովսիսէն ամենեւին չեն յիշատակուիր, եւ իւր պատմութեան յօրինուածոյն մէջ ալ ամենեւին չեն տեղաւորուիր: Ասով Հայոց եւ ընդհան-

մեծ ճամբորդութեան մը՝ յունարէնին մէջ կատարեալգործուելու համար: Այս ուղեւորութիւնը զինքը նաեւ Եգեպտոս առաջնորդած է, ուր ուսումնասիրութիւնք ըրած է դիւանին մէջ, ապա Պաղեստին եւ ի վերջոյ Եգիպտոս ուր ուսումն առած է «ի նոր Պղատոնէն», յիմն ասեմ վարդապետէ, որում ոչ արժան գտայ աշակերտ: Ասկէ գացած կ'ըսէ Հռոմ, Աթէնք եւ վերջապէս Բիզանդիոն: (Պ, կր: 1) Բիզանդիոնէն հայրենիք դառնալով՝ այլ եւս կենդանի գտած չէ զՍահակ եւ Մեսրոպ: (Պ, կր: 1) Ուղեւորութեան նկատմամբ արուած տեղեկութեանց այս անկոյսանի անորոշութիւնը (— երբեք չ'ըսուիր թէ իւրաքանչիւր տեղն որչափ կեցած է եւ ոչ ալ իւր աղերսանդրացի մեծ վարդապետին անունը կը տրուի —) կապ ունի անշուշտ գրութեանս կեղծ ծագման հետ: Անգամ մ'ալ կը յիշէ հեղինակն ինք զինք գրելով թէ «եւ ես այր մի եմ ծերացեալ եւ հիւանդոս եւ անպարսպ ի թարգմանութեանց» (Պ, կր: 1)

¹ Հմմտ. F. Spiegel, Eranische Altertumskunde, III, 165. H. Schneiderwirth, die Parther, 1874, p. 135ff. A. v. Gutschmid, Geschichte Irans, 1888, p. 133.

² Հմմտ. Fr. Spiegel, անդ. III, 172ff. H. Schneiderwirth, անդ. էջ 148: A. Gutschmid անդ. էջ 142:

բապէս Արեւելքի քաղաքական պատմութեան նկատմամբ գրքին շատ մեծ արժէք մը չի կրնար տրուիլ: Այսու ամենայնիւ լիովին արդարացի է այն մեծ համարումն ու անչափ յարգը, զոր հայ ազգն իւր Խորենացւոյն կ'ընծայէ: Որովհետեւ Մովսիսի Պատմութիւնը՝ որչափ ալ քաղաքական պատմութեան համար մեծ նշանակութիւն չունի, ոչ միայն Հայոց՝ այլ ընդ հանրապէս հնդիկ-դերմանական Արեւելից դրականութեան մէջ անհատական տեղի մը կը բռնէ՝ Արեւելիւն նախնայնիւրէս զբնորոշողութիւնը: Մովսէս Խորենացի իւր ժողովրդեան բերանը կենդանի մնացած զրոյցներն ու երգերն հետազոտած եւ այս անգիր դրականութեան հարուստ նիւթովն յօրինած է Հայոց հնագոյն պատմութիւնը. եւ որովհետեւ իրմէ ետքը չեղաւ հայ մատենագիր մը որ ժողովրդեան երգոց այսպէս մտադիր բլայ՝ ինք իւր ազգին մէջ միակ եւ նաեւ բոլոր Արեւելից հնագոյն զուցապատումն է, քան զՖիրաուսի² գոնէ երկու դար յառաջ գրելով:

Մովսէս հայկական հին զրոյցները կրկին ձեւի մէջ դատած է. նախ իբրեւ պարզ աւանդութիւն սերնդէ սերունդ անցած, եւ այս աւանդութիւնները ժողոված է փնտռելով եւ քննելով այն ծերերէն, որոնց այս զուցաց տեղեակ բլայը ծանօթ էր³: Խօսուածքին ձեւը, որով ծերերն

1 Միայն Գրիգոր Մագիստրոսի († 1058) քով կը գտնուի պահուած տուն մը հին ազգային երգէ մը, որ տպուած է ի գիրս Հ. Գաբրիէլի, Պատմութեան հին գաղութեան Հայոց, տպ. Վենետ. 1865, Ա, 56:

2 Ֆիրաուսի մեռած է 1020ին:

3 Թէ Մովսէս խնամով հետազոտած փնտռած է ժողովրդեան մէջ եղած բերանացի աւանդութիւնքն, կ'երեւայ իւր գրոց այլեւայլ տեղերէն: Ա, զ կ'ըսէ. «Եւ այսօրիկ զրոյցը սուս եւ կամ թէ արդարեւ լեալք, մեզ չէ ինչ փոյթ: Այլ վասն գիտելոյ քեզ զամենայն՝ որ ինչ է լոյս եւ որ ինչ ի գրոց, անցանեմ ընդ բնաւ ի գիրս յայս:» Նմանապէս կ'ըսէ՝ Ա, ժթ. «Յարմարեալ զամենայն կարգեցից քեզ ի գիրս յայսօրիկ զազգիս մերոյ զաւագոյն արս եւ զնախնիս, եւ որ ինչ վասն սոցա զրոյցք եւ

իրենց նախնիներէն աւանդուած զըսյցները կը պատմեն, բնականապէս արձակ էր: Բայց ազգային զըսյցներն ուրիշ ձեւի մէջ ալ — պատմական էրէնց ձեւի մէջ — կը պահուէին: Այս դիւցազներգութեանց ի մասնաւորի հետամուտ էր զըուցասէրն Մ. Խորենացի. հանդիսական կաճառներու կ'երթար, ուր մասնազէտ երգիչներ բամբուսով ազգային երգերը կ'երգէին¹. Եւ հսն ժողովրդեան կենդանի բերնէն լսածները Հայոց Պատմութիւն մը կազմելու գործածած է:²

որակութիւնը իւրաքանչիւր, ոչ ինչ կամամտածական եւ ոչ ինչ անպատշաճ ի սմա յարմարելով բան, այլ որ ինչ ի գրոց. իսկ ըստ նմանեաց ապա եւ որ ինչ է բանեց պատմաց իմաստնաց է — յայտնելի քաջանշանաց, յորոց մէք արդարապէս ջանացաք հաւարել զհնարութիւնս: Նաեւ յայտնապէս ի վիպութիւն կը կոչէ այն ձեր անձինքն, զորոնք հարցախորձած է: Այսպէս՝ Բ, հե. «Եւ սատ ստեմ զըսյց սրանչէի ձերոյն՝ որ ստեր, թէ ի նախնեաց ունիմ ստորութիւն, որդի ի հօրէ առնով զյիշատակ զըուցաց այսոցիկ:» Մասեաց վրայ բնակող Արտաւազդայ գրուցին վիպ կը կոչէ պատաւունք, գրելով: «Չբուցեն զամանէ եւ պատաւունք, եթէ արդեւեւ կայ յայրի միում՝ կապեալ երկաթի շղթայցիք» (Բ կա):

¹ Մովսէս (Ա, լա) կ'ըսէ թէ «Չայս երգելով ոմանց բամբուսմբ, լուսք իսկ ականջօք մերովք:»

² Հայ գիտնական Յ. Մ. Էմինի արդիւնքն է, որ առաջին անգամ ճանչցաւ եւ մանրամասն հետազօտեց Մ. Խորենացւոյ պահած երգոց հատակտորներուն նշանակութիւնը: Էմինի՝ իւր ատեակին մէջ աւելցրայ եղած՝ երկասիրութիւնը 1850ին լըյս սեսաւ ի Մոսկուա՝ այս վերնագրով. «Աէպք հնոյն Հայաստանի», Գծրախտարար շատ անգամ հետախուզելով հանդերձ ոչ գրավաճառանոցի ձեռօք եւ ոչ առանձնական ճամբով յաջողեցաւ մեզի այս ստորակէն օրինակ մ'ունենալ: Ծանօթ է ինձի այս գործքը միայն Ե. Տիւրքիէի անկէ ըրած ծայրաքաղներէն: Վասն զի Տիւրքիէ ալ մեր այս խնդրոյ վրայ գրեց Էմինի գրութեան վրայ անդեկատուութեան ձեռով՝ Journal asiatique թերթին մէջ՝ 1852, էջ 1—58 (E. Dulaurier, Etudes sur les chants historiques et les traductions populaires de l'ancienne Arménie, d'après une dissertation de M. J. B. Emin.) Նախ քան Տիւրքիէի ձեռօք Էմինի գործքն եւրոպացւոց ծանօթացրնելը, այս նիւթով զբաղած էին երկու հատուածք Վենետիոյ Բաշմէլէպ թերթին մէջ, 1850 Գեկո. եւ 1851 Յունուար: Նոյնպէս նաեւ Վիեննայի Միթարեաններէն Հ. Յովսէպ Վրդ. Գաբրէլէան խօսած էր նոյն խնդրոյ վրայ իւր «Պատմու-

իւր գործոյն ամբողջ առաջին եւ երկրորդ
գիրքը գրեթէ միայն այս երգերէն շինուած են,
զորոնք արձակ ասացուածի դարձուցած եւ յաւե-
լուածներով ընդլայնած է, բայց 12 տեղ ալ բառ
առ բառ յառաջ բերած է¹ :

Թիւն Մատենադրութեան Հայոց, գրութեան մէջ,
Վիեննա 1851: Ուրիշ քննութիւնք յաջորդեցին Հ. Գո-
շէնէն իւր «Պատմութիւն Հայերէն գարութեանց», գրու-
թեան մէջ, Վենետիկ 1865: Առաջին հատորին մէկ ամբողջ
գլուխ մը (էջ 45—61) «Գողթան երգեր», տիպոգրով նուի-
րուած է նախաբրիտանեական ժամանակի երգոց: Նաեւ
Վիկտոր Լանկուայ զբաղեցաւ այս խնդրով իւր Հայ պատ-
մագրաց հասարման առաջին հատորին մէջ (V. Langlois
Collection des historiens anciens et modernes de l'Ar-
menie. Paris 1867—69, էջ 10 եւն) Նորագոյն ժամանակի
մէջ յիշելու է ամենէն յառաջ Էմինի երկրորդ գրութիւնը
նոյն նիւթոյ վրայ, զոր Էմին նախ ռուսերէն գրեց եւ
յետոյ Կ. Խ. աշխարհաբար հայերէնի թարգմանեց այս
վերնագրով՝ «Մովսէս Խորենացին եւ Հայոց հին վէպերը»
Տփ. 1886:

Բաց աստի յայտնապէս մտադիր ընենք որ մատե-
նադրութեան այս ցուցակը լիակատար չէ:

1. Մ. Խորենացւոյ երգերէն առած բառական փո-
խառութիւնքն են՝

1. Ա. Ժբ. «Թէ քո Շարայի որկորն է,
Մեր Շիրակայ ամբարբըն չենւ»,
2. Բ. Ժբ. «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով»,
Անդ. «Շամիրամ քար առաջին քան զՆիորէ»,
3. Ա. Լ. «Արտաւազգայ ոչ գտեալ,
Քաջի որդւոյն Արտաշիսի
Տեղի . . . ասարանից
Ի հիմնանալն Արտաշատու.
Նա անց գնաց եւ շինեաց
Ի մէջ Մարաց զՄարակերաւ»,
4. Անդ. «Տենչայ Սաթիւնիկ աիկին
Տենչանս զարտախուր խաւարս
(Տենչայ) եւ զաից խաւարծի
Ի արածիցն Արգաւանայ»,

Այս երկրորդ «տենչայ», (3 տողն սկիզբը) կը
պակսի Խորենացւոյ բնագրին մէջ: Բայց շտիբ կը պա-
հանջէ որ հոն գրուի: Այս սրբագրութիւնն առած եմ
Ն. Մաթի ուշագրգիւ գրութեանէն «Ամառնային Ուղեւո-
րութիւնից գէպ ի Հայս», նկատողութիւններ եւ քաղուածք-
ներ հայկական ձեւագրերից, Վիեննա 1892, էջ 9
(Նախնաբար ռուսերէն գրուած, եւ աշխարհաբարի թարգ-
մանուած Սնոփրիոս Անոփեանէն):

5. Ա. լա. «Երկնէր երկին եւ երկիր,

Եթէ մեր մտադրութիւնը դարձնենք Մովսիսի խնամքովն հաւաքուած եւ իրմով մեզի հասած երգոց հատակոտորներուն, առաջին խնդիրը կ'ըլլայ այս կորուսեալ երգոց նիւթոյն վրայ, եւ ասոր լուծումը Մովսիսի պատմութենէն պէտք ենք սպասել: Անոր բաժնեբէն կ'իմանանք, թէ անոնք ազգային երգեր էին, որովհետեւ Հայոց բոլոր պատմութիւնը կը բովանդակէին՝ ամենահին ժամանակ-

Երկներ եւ ծիրանի ծով.
 Երկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկն .
 Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր.
 Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր.
 Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր.
 Նա հուր հէր ունէր . . . .

[ապա թէ] Բոց ունէր մուրուս, եւ աչկունքն էին արեգակունքն,

Վերջին երկու տողերս յայնանպէս անճիշդ աւանդած է Մ. Խորենացի՝ ինչպէս չափը կը ցուցնէ: Ի մասնաւոր կ'երեւայ թէ «նէր բառէն ետքը (տող 7) կէս տող մը դուրս ինկած է, իսկ յաջորդ երկու բառերը («ապա թէ») անչուշտ Մ. Խորենացւոյ յաւելուածն են: 6. Բ, է. «Մանկան նիրհէլոյ անձրեւ եւ արեւ հակառակեալ

Եւ հովանի թռչնոյ պատանւոյն թալկացելոյ»,
 7. Բ, ծ. «Հեծաւ արի արքայն (Արտաշէս) ի սեռան գեղեցիկ»

Եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոր պարանն,
 Անցեալ, որպէս զարծուի սրաթեւ ընդ գետն.
 Եւ ձգեալ զոսկէօղ շիկափոր պարանն,
 Ընկէց ի մէջք օրիորդին Ալանաց.
 Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին
 Արագ հասուցեալ ի բանալն իւր:»

Առաջին տողին մէջ «Արտաշէս» բառը չի կրնար երգին մասն եղած համարուիլ, վասն զի չափը կ'եղձանէ: Յայտնապէս Մ. Խորենացի մուծած է զայն: — Այսպէս նաեւ տող 3 պէտք է «զարծուի» բառին տեղ «զարծիւ» կարգալ:

— «Զարծուի» կրնայ անփոփոխ մնալ, վասն զի քնիկ մնարդեան լեզուի ուղղականն է փխ. «արծիւն»: ԹՐԳՄ.:

8. Անդ. «Տեղ ոսկի տեղայր
 Ի փեսայութեան
 Արտաշեսի.
 Տեղայր մարգարիս
 Ի հարսնութեանն
 Սաթինկանն:

ներէն մինչեւ մեր թուականութեան առաջին կամ երկրորդ դարը :

Հնագոյն նախաժամանակի կերպարանքներուն մէջէն երգիչները մասնաւորապէս Շամիրամ թագուհին իրենց երգոց նիւթ բրած էին : Շամիրամ թագուհին, կ'ըսուի երգոց մէջ, հայկազն Արայի հետ ամուսնանալ ուզեց, եւ սրով հետեւ Արայ յանձն չառաւ՝ ասոր դէմ պատերազմ բացաւ : Այրարատեան գաշտին վրայ ճակատելով՝ Արա ինկաւ եւ Շամիրամ Հայոց երկրին տէր եղաւ : Հոս՝ Վանայ լճին քով Շամիրամակերտ քաղաքն շինեց իբրեւ իւր ամարանոց, եւ հոն մեռաւ իւր նինուաս սրգիէն սպաննուելով¹ : Նաեւ Շամիրամայ մահը երգուած է եւ այս երգէն Մովսէս երկու տող բառ առ բառ յառաջ բերած է :²

Երգոց մէջ շատ յիշուած ուրիշ մեծ անձնաւորութիւն մ'ալ էր Տիգրան թագաւորը՝ Մարաց Աժդահակին յաղթողը : Հայկական զրոյցը ոչ զպարսիկ կիւրոս՝ այլ զհայկազն Տիգրան կը ճանչնայ իբրեւ գիւցազն՝ որով Մարաց վերջին թագաւորին ազէտալի վախճանը կատարուեցաւ : ՉՏի-

9. Բ, կա. «Մինչ զու գնացեր
Եւ զերկիրս ամենայն
Ընդ քեզ տարար.
Ես աւերակացս
Որպէս թագաւորեմ :»

10. Անդ. «Եթէ դու յորս հեծցիս
Յազատ ի վեր ի Մասիս,
Ձքեզ կալցին քաջք, տարցին
Յազատ ի վեր ի Մասիս
Ընդ կացցես
Ձլոյս մի տեսցես :»

11. Անդ. «Վիշապազունք դողացան
Ծմանուկն Արտաւագդ
Եւ դեւ փոխանակ եղին :

12. Բ, կե. «Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն
Ի Տուհաց գաւառէն, զՔասաղ գետով,
Եկեալ, նստեալ զՇրէզ բլրով,
ՁԱրանմիտ քաղաքաւ, զՔասաղ գետով,

¹ Խոր. Ա, ժե—ժէ :

² Խոր. Ա, ժբ, տես վերը՝ էջ 121, Ծան. 1, թիւ 1 :

դրան փառաւորող երգերու շրջանին մէջէն՝ Մովսէս բնդարձակ կտորներ առած է:՝ Բայց Մովսիսի մեծագոյն սիրով փառաւորած դիւցազն է Վաղարշակ թագաւորը՝ հայ-արշակունի հարստութեան նախահայրը:՝ Վաղարշակայ կառավարութեան ժամանակն՝ ըստ Մովսիսի ժամանակագրութեան՝ Քրիստոսէն յառաջ երկրորդ դարուն կիսուն մէջ պիտի իյնայ, սյսինքն 153—131 Ն. Ք:՝ Սակայն յոյն եւ հռոմայեցի պատմագիրներն զՎաղարշակ ամենեւին չեն ճանչնար, միայն Մովսէս եւ իրմէ առնող հեղինակները զանի կը յիշեն:՝

Եւ որովհետեւ Վաղարշակայ պատմութեան քանի ժ'էական կէտերը կը յարմարին Պարթեւաց Վաղարշ Ա. թագաւորին Տրդատ եղբորը վրայ, զոր ներոն թագաւոր պատկած է, կրնանք հետեւցրնել թէ Վաղարշակ եւ Տրդատ մի եւ նոյն անձն են:՝ Բայց ասկէ կը հետեւի որ նաեւ Քրիստոսնէութեան

1 Ա. իդ—լա:

2 Բ. գ—ը:

3 Մ. Խորենացի կ'ըսէ թէ Պարթեւաց Արշական արքայն Վաղարշակայ Հայոց արքային իշխանութեան 13երորդ տարին գահն ելաւ: Միեւնոյն տեղը կը պատմէ նաեւ որ Արշական պարթեւական Արշակունեաց ցեղին չորրորդ արքայն է, եւ թէ իւր երեք նախորդք ի միասին հաշուելով 110 տարի կառավարած ըլլան: Ըստ այսմ Վաղարշակայ գահակալութեան տարին Պարթեւաց պետութեան հիմնարկութեան 97երորդ տարին կ'իյնայ: Արդ վերջինս տեղի ունեցաւ ըստ Մ. Խորենացւոյ տուած տեղեկութեան՝ զոր յոյնադերք ալ կը հաստատեն (Հմմտ. H. Schneider-wirth, անդ, էջ 11, այլագգ Ա. Վո-լշտր, անդ, էջ 29 եւն) Անտիոքոս Բ Թէոս Սելեւկեան արքայի 11երորդ տարին, որ է 250 Ն. Ք: Ըստ այսմ Վաղարշակայ գահակալութիւնն սկսած է յամի 153 Ն. Ք եւ տեւած մինչեւ 131 Ն. Ք. զման զի 22 տարի իշխած կ'ըսուի:

4 Հմմտ. Շէիլէ, Երանեան Հնախօս. Գ, 222 եւն:

5 Արդեամբք Տրդատէս էր հիմնագիր Արշակունեաց հարստութեան ի Հայս, եւ միեւնոյն բանն է՝ զոր Մ. Խորենացի Վաղարշակոյ նկատմամբ կը պատմէ: Դարձեալ Տրդատէս եղբայրն է Պարթեւաց հռչակաւոր արքայի մը՝ Վաղարշի Ա (իր 52—78 Յ. Ք.) նոյնը կ'աւանդուի Վաղարշակայ նկատմամբ, զման զի ըստ Մ. Խորենացւոյ եղբայրն էր Արշակայ Մեծի, որ միայն Միհրդատէս Ա (իր 171—138 Ն. Ք.) կրնայ եղած ըլլալ:

Ազարուն Հայաստանի քաղաքական պատմութիւնը նիւթ եղած էր այս ազգային երգոց: Գրեթէ միեւնոյն ժամանակի միջոցին կը տանի զմեզ երգոց ուրիշ խումբ մը, զոր Մովսէս նոյնպէս առատապէս գործածած է. եւ ասոնք կ'երգեն իրարու անընդհատ յաջորդող Սանատրուկ, Երուանդ, Արտաշէս եւ Արտաւազդ չորս թագաւորները,¹ որոնք ըստ Մովսիսի ժամանակագրութեան՝ Քրիստոսի առաջին դարուն մէջ իշխած են: Արդ այս չորս թագաւորներն ալ առասպելական են:²

1 Սանատրուկ՝ որ ըստ Հայ աւանդութեան՝ փեսայն էր Եդեսիայի քրիստոնէայ եզոզ Արգար Ուշամայ արքայի, Արգարու բոլոր արու սերունդն սպաննեց (Բ, 17, 16): Միեւնոյն արիւնհաճեղ դէպքերը կրկնուեցան իւր իսկ ընտանեաց մէջ, վասն զի Երուանդ, որ Արշակունեաց անէն խառնածին մըն էր, Սանատրուկոյ մահուանէն ետքն իրեն յափշտակեց առաւ իշխանութիւնն եւ Սանատրուկոյ բոլոր որդիքն սպաննել տուաւ, եւ մնաց միայն տղայ մը Արտաշէս, զոր Պարսկաստան փախցընել ազատել կրցան: Չափաճաս եղած՝ դարձաւ անկէ Արտաշէս. յաղթեց յափըշտակչին եւ իւր հօր գահն ելաւ (Բ, 19—խզ): Արտաշիսի 41ամեայ կառավարութիւնը փառաւոր է ներքուստ եւ արտաքուստ (Բ, խե—կ): Իրեն կը յաջորդէ իւր որդին Արտաւազդ, որ ի մանկութենէ խելագար էր: Արտաւազդայ նկատմամբ կը պատճ զրոյցը թէ մեռած չէ, այլ գերի կը հեծէ վերերը Մասեաց վրայ սցրի մը մէջ, երկաթի շղթաներով կապուած: Կը ջանայ խորտակել այս շղթայքն, եւ երբ յաջողի՝ աշխարհիս վախճանը պիտի գայ: Ասոր համար երբ գարբինք ի Հայս երկուշարթի օրը գործքի կը սկսին, նախ 3—4 անգամ զօրաւոր հարուած կուտան սակն, որպէս զի Արտաւազդայ շղթայքն ամրանան (Բ, կա):

— Ըստ Խորենացոյ կէրակի օրերն՝ կըր ընն քանիտ՝ կը տրուէին այս յատուածք: Բաց աստի Սանատրուկ չ'ըստիք փեսայ, այլ քեռորդի Սանատրուկոյ: Այս եւ այսպիսի քանի մ'անսճշտութեանց նկատմամբ անելորդ համարեցանք նշանակել ամէն անգամ ծանօթութեանց մէջ ամէն քանասիրի ծանօթ ըլլալով: Բաց աստի՝ այս եւ նման կէտերու նկատմամբ կընայ տեսնուիլ «Հանդիսի», վերոյիշեալ յատուածներուն մէջ:

2 Բուզանդ երեք անգամ կը յիշէ զՍանատրուկ արքայ եւ այն երկու անգ այնպիսի կերպով որ կը տեսնուի անոր նոյն ըլլալը Մ. Խորենացոյ Սանատրուկոյ հետ: Բուզանդ կը յիշէ զՍանատրուկ իբրեւ հին արշակունի ար-

Սակայն գտնել Սանատրկոյ եւ Արտաշէսի պատմութեանը մէջ պատմական հիմ մը կայ: Վերջին Արտաշէս՝ երգերը կը փառաւորեն իբրեւ Ալանաց յաղթող. եւ այս Ալանաց պատերազմն իսկապէս պատմական է, որովհետեւ զիտենք թէ Ալանք երկու անգամ Հայոց երկիրն յարձակեցան, նախ 72ին Յ. Ք.¹ եւ երկրորդ անգամ 135ին:² Չի կրնար այժմ որոշուիլ որ երգերն Ալանաց այս երկուն պատերազմներուն ալ կը հային՝ թէ միայն առաջնոյն: Ենթադրելով արդ որ Արտաշէսի վրայ եղած երգն Ալանաց երկրորդ պատերազմը մէջն առնու՝ մինչեւ Քրիստոսէն ետքն երկրորդ դարուն դէպքերն երգոց նիւթ եղած կ'ըլլան: Սակայն այս՝ ամենէն յետին ժամանակամիջոցն է, զոր երգերուն մէջ կը տեսնենք:

Ապացուցանելով թէ հայկական հին երգերը ժամանակի միջոց մը կը պարունակեն, որ հնագոյն նախաժամանակներէն մինչեւ քրիստոնէական դարը կը տարածուի, այս ինքն Շամիրամայ աշխարհակալութենէն մինչեւ Ալանաց պատերազմը, պատրաստուած է ուրիշ խնդրոյ մը լուծումը՝ նկատմամբ երգոց բանաստեղծական նկարագրին, այն՝ թէ արդեօք վիպական էին թէ քնարական: Մովսիսէն աւանդուած երգոց հատակտորներէն այն խնդրոյ ապահով մեկնութիւն մը չի ստացուիր, որովհետեւ այնչափ կարճ են՝ որ վճռական յայտարարութեան մը հիմ չեն կրնար ըլլալ: Բայց որովհետեւ

բայ մը՝ նախ երբ կը պատմէ Հանուոյ արշակունի արքայից գերեզմանաց Մերուժանայ ուրաղելոյն ձեռք պղծուիլը (Գ. իդ.) երկրորդ անգամ կը յիշէ զՍանատրուկ իբրեւ շինող Մծուրք քաղաքին: Աս ալ դարձեալ կը համաձայնի Մ. Խորենացոյ հեռ՝ ենթադրելով որ ներեալ ըլլայ Մծուրք անունը նոյնացընէլ Մծրնայ հեռ (Հմմտ. Մար-Աբրատայ Մծրնացոյ Մծուրնացի կոչուիլն Կեղծ-Սերեօսի քով.) վասն զի Մ. Խորենացի կը պատմէ (Բ. լգ.) թէ Սանատրուկ Մծրին քաղաքը նորէն շինած ըլլայ:

1 Հմմտ. Կոմբլիոյ, անգ. էջ 133:

2 Հմմտ. Կոմբլիոյ, անգ. էջ 146. Հ. Շնայտեր-Վերթ, էջ 141, 142:

ժիւղասան՝ որ առասպելաց ձեւն ունէին:՝ Արդ ժիւղասան Մովսիսի գործածած լեզուաւ կը նշանակէ պատմական ասացումը (geschichtliche Erzählung) առանց կապ ունենալու չափական կամ արձակ ձեւի հետ. իսկ առասպել բառով Մովսէս գիցաբանական

պարսկականը՝ «անմիտ եւ անհանձար բանից յարմարանք:», Մ. Խորենացոյ այս խօսքերէն յայտնի կը տեսնուի՝ որ առասպել բառով հեթանոսական-կրօնական դիւցապէսքը նշանակել կ'ուզէր, եւ այն՝ դիւցապէսքն առասպել կը կոչէ այն ատեն միայն, երբ չափական էր: Այն թէ առասպելն ի հարկէ չափական էր, կը ցուցուի արդէն՝ յորտր առասպելաց ունեցած ձեւէն, զորոնք Խորենացի յառաջ բերած է. վասն զի ամենքն ալ ոտանաւոր են: Բայց նաեւ կը տեսնուի՝ իւր սա դիտողութենէն թէ վիպասանք զԳոմեոս երգած են յառասպելն (Բ. Տգ. նման՝ Բ. կա:) — Այնպէս բառը միայն չորս անգամ կը գործածէ Մ. Խորենացի, եւ այն՝ այսպէս կ'անուանէ այն երգերը, որ Արտաշիսի արքայի վրայ էին (Բ. Խը, ԽԹ, Տ:) Ամենեւին տարակուսական չի կրնար մնալ թէ ինչ իմաստով կը գործածէ Մ. Խոր. ժիւղասան բառը, վասն զի ժիւղ արմատը, զոր երէք անգամ կը գործածէ (Ա. գ. Գ, Գ) իրեն քով «պատմութիւն», կը նշանակէ, ուստի ժիւղասան՝ «պատմական զրուցումը, պատմումը», անձուկ մտօք «գրոյց:» Ի՞նչ՝ Այնպէս բառին ուրիշ՝ ապահովակէս անձիւնը՝ մեկուսութիւն կու տայ իւր վերջիլեալ գրութեան մէջ (Մոսկ. տպ. 1850:) Այնտեղ կ'ըսէ. «Քանզի այդ բառ (ժիւղ)՝ գորով մին ի հնագոյն բառից լեզուի մերոյ, առ հինն մեր զնոյն նշանակէր, զոր առ Յոյնս επος, այսինքն՝ պարսեօնիսն իւրեքութան կամ պարսեօն բանասերէնիսն . . . շաբաբէր-լան եւ ոչ արեօն:» Իրաւամբ այս սահմանին գէժ կը խօսի Dulaurier, միտ զնեղ տալով որ ժիւղ բառը պարզակէս «պատմութիւն» կը նշանակէ՝ առանց կապ ունենալու անոր չափական կամ արձակ ըլլալուն: Միայն թէ չենք կրնար Տիւրքիէի համամիտ ըլլալ յայնմ, որ ժիւղասան կ'ուզէր լիկ անձնական իմաստով աւնուլ. ժիւղասան կը նշանակէ ի հարկէ նախ եւ զլիսաւորարար «պատմագիր», սակայն կրնայ նաեւ իրական մտօք աւնուիլ իբր «պատմական»: Եւ Մ. Խորենացոյ քով չորս տեղերէն դոնէ միոյն այս նշանակութիւնը միայն կրնայ տրուիլ. իսկ միւսք դոնէ չեն մերժեր բացէ ի բաց այսպիսի մեկնութիւն մը: Ասան զի երբ կ'ըսուի (Բ. ԽԹ) «Արտաշիսի վերջնոյ գործք՝ բազում ինչ յայտնի են քեզ ի ժիւղասանացն որ պատմին ի Գողթման» այն ատեն ժիւղասան բառը յայտնակէս միայն «պատմութիւն, գրոյց» կրնայ նշանակել:

1 Այս ծանօթութիւնը կը գտնուի ի Բ, Տ: Արտաշիսի երգերէն աւնուած մէկ կողման այսպիսի յառաջաբանութիւն մը կը կցէ Մ. Խորենացի. «Չայս տեղի առասպելաբանելով ժիւղասանն յերգէն իւրեանց այսպէս . . .»,

բանաստեղծութիւն (mythologische Dichtung) կի-
մանայ: Եթէ երգերը վիպասանք եւ միանգամայն
առասպելք ըլլան՝ իրենց նկարագիրը յայտնի կ'ըլ-
լայ՝ չափական ձեւով պատմութիւններ հեթանո-
սական կրօնական դրոշմ կրելով. — կամ ուրիշ
խօսքով՝ այնպիսիք վիպասան երգեր են հեթանո-
սական նախածամանակէն ազգին: Այս տեսակէտով
Հայկական հին երգերը շէնք կրնար հնդկական հին
բանաստեղծութեան, այսինքն Ալեդայի երգերուն
կարգը դնել, որոնք առաւելապէս քնարական
են. այլ անոնց նմանօրինակն իրենց նիւթոյն
նկատմամբ՝ պէտք ենք փնտռել պարսկական մեծ
վիպասանութեան, այս է Ֆիրաուսիի Շահնամէին
մէջ, իսկ ձեւոյն նկատմամբ՝ Յունաց ժողովրդական
վիպական երգոց կամ հոմերական գիւցաղներդու-
թեան մէջ:՝ Մովսիսի քանի մը նկարագրութիւն-
ները, զորոնք երգերէն առած՝ արձակի դարձու-
ցած է, ակներեւ Հոմերոսի լեզուն կը յիշեցնեն:
այսպիսի է Տիգրանին նկարագրութիւնը. «Խար-
տեաշս այս եւ աղէբէկ ծայրիւ հերաց երուան-
դեանս Տիգրան, երեսօք դունեան եւ մեղուակն,
անձնեայն եւ թիկնաւէան, առոյգաբարձն եւ գե-
ղեցիտն, պարկեշան ի կերակուրս եւ յրմպելիս,
եւ ի խրախճանութիւնս օրինաւոր» : (Գիրք Ա.

1 Այս իմաստով միայն Մ. Խորենացւոյ երկու նա-
խադասութիւնք իրենց բուն իմաստը կ'առնուն: Ա, գ կ'ը-
սուի «Այլ ինձ թուի, սրպէս այժմ՝ եւ առ հինն հայ-
ստանեաց լեալ անսիրելութիւն իմաստութեան եւ էր-
ֆորանայ բանաւորաց», Ա կրջին բառերս կը թարգմանէ Լան-
գլուայ՝ chants traditionels, իսկ Լաւեր՝ verständige
Gesänge: Երկու թարգմանութիւնքս ալ անձիշդ են՝
— «Բանք», կը նշանակէ Մ. Խորենացւոյ քով նաեւ պատ-
մութիւնն ըստ իւր բովանդակութեան, այսպէս Ա, գ «դար-
ժաւիւնք բանեց» : Ա, իր «ի բաց բանեց» : Ուստի բանաստեղ
կը նշանակէ «պատմական» եւ թարգմանելու է՝ «պատմա-
կան երգոց», (= «երգարանաց բանաւորաց»,¹) Նոյնպէս «Էրֆ
բանեց», կը նշանակէ (Բ, ը) «պատմական երգ», (Հմտ.
«բանդի կարի իմն անյարմար թուէին նմա էրֆ բանից վաս
ուժեղութեան եւ սրտեայ լինելոյն» եւն.)

դէ. ԻԳԻ:) Ուրիշ անգ մը Մովսէս երգերէն առնըլով այսպէս կը նկարագրէ զՏայ Թերսիտէսն՝ Վաղարշակայ զօրապետներէն մէկը որ իւր հերակղեան զօրութեամբն ու մեծ տղեղութեամբը նշանաւոր էր. «Ձայր խոժոռագեղ եւ բարձր, եւ կոպտարանձն եւ տափաքիթ, խորակն եւ դժնահայեաց, ի զաւակէ Պագքամայ, ի Հայկակայ թոռնէ, Տորք անուն կոչեցեալ, որ վասն առաւել ժահագիմութեանն ձայնէին Անդեղեայ. վիթխարի հասակաւ եւ ուժով, հաստատէ կուսակալ արեւմտից, եւ յերեսացն անպիտանութենէ կոչէ զանուն ազգին Անդեղ տուն:»

Եթէ ասով, հին Հայոց երգերուն վիպական նկարագիրն հաստատուած համարինք, խնդիր կը ծագի թէ այս բոլոր ազգային երգերն արդեօք մի միակ մեծ վիպասանութիւն մը կը կազմէին, որ Հայոց պատմութիւնն հնագոյն ժամանակներէ մինչեւ Արտաւազդ թագաւորն երգած ըլլայ, թէ՛ պէտք ենք զանոնք նկատել իբրեւ հետզհետէ աճած յրուեալ գեղօններու (ballades) հաւաքածոյք մը: Առաջին կարծիքն ունէր գիտնական հայ Իմինը, որ հին երգոց Մովսիսի քով պահուած հատակտորոց առաջին անգամ մտադիր բնելու արժանիքն ունեցաւ: Իմին կ'ուզէր նման Ֆիրտուսիի Շահնամէին՝ միակ մեծ, ազգային կապակցեալ վիպասանութիւն մը յատկացընել հին Հայոց: Անոր հակառակ հայագէտ գաղղիացին Տիւլարիէ Հայոց հին երգերը կը նկատէր իբրեւ գեղօններու ազատ հաւաքածոյք մը, իբրեւ օրինակ համեմատութեան բերելով սպանիացի Ռոմանսերոյից եւ գաղղիական տրուբադուրներու բանաստեղծութիւնքը: Տիւլարիէի

1 Բ, ք: Երգերս կը մասնեն նաեւ դրական ծանօթութիւն յունական գիցարանութեան: Վասն զի տող մը, զոր Մ. Խորենացի (Ա, 4ը) Շամիրամայ մահն երգող երգէն յառաջ կը բերէ, կ'ըսէ «Շամիրամ քար առաջին քան զՆիորէ:»,

կարծիքն աւելի բնդունելի է ապահովապէս. որովհետեւ ամէն անգամ որ Մովսէս երգի մը բովանդակութիւնն յառաջ կը բերէ; ինչպէս Շամիրամայ¹ կամ Արտաշիսի² պատմութեան մէջ, նիւթը բուլբուլին այն անձնաւորութեան վրայ կը կուտի. եւ Մովսէս ամենեւին չի ցուցըներ թէ այս իւր ժողոված բաղմամբիւ երգերն իրեն վրայ մի միակ մէկ ամբողջի տպաւորութիւնն բնեն:

Որչափ հնութիւն ունին այս դիւցազներգութիւնք: Չուր աշխատութիւն է անոնց ժամանակին վերին սահմանը փնտռել: Այսչափս միայն կարելի է ապահովութեամբ հաստատել թէ քանի մը երգոց հատակատրոնները մեծ հնութեան կերպարանք ունին: Այս երգոց մէկուն մէջ, զոր Մովսէս Ա Գրքին ԱՎ գլխուն մէջ բառ առ բառ յառաջ կը բերէ՝ երկինք եւ երկիր իբրեւ ամուսինք կը ներկայանան. զաղափար մը՝ որ Հնդկաց Ռիգ-Վեդային շատ սովորական է:³ Բայց առասպելին՝ այս բնութեան յատկութիւնն այն ժողովուրդը միայն կրնայ տալ՝ որուն լեզուին մէջ երկինք առական է եւ երկիր իգական կամ հակառակը.⁴ Իսկ նախնեաց հայերէն լեզուն՝ ի բաց առեալ քանի մը բառ՝ անուանց սեռի նշանակներն ի սպառ կորուսած է. ուստի այս առասպելը հարկ է նախահայոց, հնդիկ-գերմանական ժամանակին վերածել: Ասով՝ ստոյգ է՝ երգոյն յօրինման ժամանակը չի կրնար որոշուիլ, բայց ցուցուած կ'ըլլայ թէ Հայոց դիւ-

¹ Ա, 4բ:

² Բ, ԽԹ:

³ Հմմտ. Ռիգվեդա Ա, 159, 160, 185. Գ, 50. Զ. 70. Է, 53, devaputre (դիցաճայր, դիք իբրեւ որդի ունեցող) կը կոչուին rodasi՝ երկինքն ու երկիրը (Ա, 159, 1. 185, 4.) pūrvaje pitarā (նախածին ճնողք) կ'անուանէ զասոնք երգիչը (Է, 53, 2):

⁴ Արական է dyaus (երկինք), իգական՝ pṛithivi (երկիր), բայց սովորաբար երկուորականը (dual) կը գործածուի dyāvā pṛithivī.

յագներդութեանց մէջ ժողովրդական շատ հին տեսութիւններ կային:

Աւելի որոշ արդեանց կը հանդիպինք լեզուական նկարագրի դիտողութեամբ մը: Մովսէս Արտաշէսի երգոց մէջէն խօսք մը յառաջ կը բերէ՝ յորում անոր զօրքն Երուանդակերտ քաղաքն յարձակմամբ մանեւուն՝ ամէնքը միաձայն Մար ամար, Մարն եկաւ, պոռացեր են: Ամար բառը դասական հայերէնով չի մեկնուիր. միայն ազգակից լեզուները՝ սանսկրիտը, զանդիկն ու հին պարսկերէնն այս վերջաւորութեամբ կատարեալ եզակի երրորդ դէմքն ունին:՝ Ուստի յայտնի է որ Մովսէս ամար բառով

1 Այս խօսքը չի կրնար պարսկերէն ըլլալ, թէեւ Արաալէս Պարսկաստանէն կու գար եւ իւր բանակն ալ անշուշտ Պարսիկներէն կազմուած էր: Վասն զի միայն Հայոց յատուկ է Մար անուանակոչութիւնը, մինչ հին պարսկերէնը՝ ինչպէս նաեւ եբրայեցիներէն, ասորերէնն ու յունարէնը mad (mada) արմատէն կը յօրինէին անուան ձեւը (հմմտ. Spiegel, die altpersischen Keilinschriften): Հայերէնի մէջ չենք գտներ այլուր արձաք, բայց կայ սանսկրիտի մէջ: Պետերսբուրգի բառգիրքն այս արմատէն ածանցած կը դնէ amati (երթալ) բայը եւ սա անուանքը՝ ama (բանութիւն, սասակութիւն), amatra, amavant (բուռն, սաստիկ): Զենդարէնի մէջ նոյն արմատէն կը դնէ Justi (Handbuch der Zentsprache) սա անուանքս ama, amavant եւն, թէեւ այս արմատէն բայ մը չի գտնուիր նոյն լեզուի մէջ: Բայց աստի Սաոյն-Մովսէսի ժամանակ ժողովրդական հայերէնի մէջ գտնուելու էին տակաւին բառեր, որ այս արմատին հետ կապ ունենային: Վասն զի միայն ասով կը մեկնուի այն որ Մ. խոր. (Բ, ծէ) կրնար ըսել. «Անուանին Ամարանի, որպէս թէ ԷԿ:»,

— 2. Նիկողայոս Վ. Աւգերեան այս ինդոյն ուրբշ մեկնութիւն կու տայ (տես Հ ա ն դ ե ու 1894, Թ. 7, էջ 199). «Մենք չենք կարծեր որ մէկ երկու դարու մէջ նայերէն լեզուն այնչափ փոփոխութիւն կրած ըլլայ՝ որ քայերուն խոնարհմունքը բողոքովին տարբեր վերջաւորութիւններ անունն, այլ ենթադրելով որ աւժառ բառն նայերէն է՝ կ'ըսենք թէ ոչ աւժ արմատ է եւ ոչ առ վերջաւորութիւն, այլ ժառ արմատ է եւ աւժառ՝ կատարեալ եզակի երրորդ դէմք: Հայերէն քայերուն շատերը, մանաւանդ նազոյնները՝ կատարեալ եզակի երրորդ դէմքը կը կազմեն միայն քային

ինչպէս արդէն յիշուեցաւ, նաեւ Ալանաց պատե-
րազմները: Բայց Բ. դարէն անդին ապրած անձ
մը կամ եղած գէպք մ'երգոց մէջ ամենեւին չի
յիշատակուիր. եւ նշանակալից է որ Մովսէս մինչեւ
Մեծին Տրդատայ թագաւորութիւնը, այսինքն մին-
չեւ Գ. դար՝ երգերէն վկայութիւն յառաջ կը բե-
րէ: Ասկէ կը հեանցընենք որ հայ դիւցազներգու-
թիւնը Բ. կամ Գ. դարու մէջ լուած է:

Բաւական ապահովութեամբ կրնանք այս
ժողովրդական քերթուածոց անձկագոյն հայրե-
նիքն որոշել: Մովսիսի ժողոված եւ գործածած եր-
գերն ընդհանրապէս յայտ յանդիման տեղական
տիպ մը կը կրեն: Իրենց բնավայրն է միջին Երաս-
խայ հովիտը: Երասխայ հարաւային կողմը՝ Արարա-
տայ (— զոր Մովսէս խոր՝ ինչպէս նաեւ ցայսօր
Հայք Մասիս կ'անուանեն —) ստորտը տարածու-
ած հովիտներուն մէջ կը բնակէին Վիշապազունք,
զորս Արտաշէս ջնջեց եւ որոնց կոտորածը վիպասա-
նութիւնն երգած է:¹ Արարատայ վերերը երգերը
զԱրտաւազ թագաւորը կը բնակեցընեն առան-
ձնացեալ այրի մը մէջ շղթայակապ:² Երասխայ հով-
տին մէջ կամ անոր մօտերը՝ կային երգոց դիւցա-
զանց կանգնած քաղաքները. Երուանդաշատ՝ Ե-
րուանդ թագաւորին բնակութիւնն՝ Ախուրեանի եւ
Երասխայ գետախառնուիքին վրայ.³ Բագարան՝
Երասխայ հիւսիսային կողմը՝ Ախուրեանի վրայ՝
Երուանդայ գից քաղաքը.⁴ Երուանդակերտ՝ Երաս-

Այս Գոմեաի՝ Գոմիտիոս Կորբուզոնի հետ նոյն ընթաց ա-
ռաջին անգամ Կութշմիա շեշտեց (տես Ueber die Glaub-
würdigkeit եւն. ի Տեղեկագիրս Սարսոնական Ճեմարանին
Գիտութեանց, 1876, էջ 1—43):

1 Բ, խթ:

2 Բ, կա:

3 Բ, լթ: Հմմտ. St. Martin, Mém. sur l'Arm.
I, 120. K. Ritter, Erdkunde, 2. Aufl. X. 398, 453 ff.

4 Բ, խ: Հմմտ. St. Martin, I, 123. Ritter,
X, 499 ff.

խայ վրայ՝ Երուանդաշատին դիմացը.¹ Արտաշատ՝ Արտաշէս թագաւորին ամրանիստ քաղաքը՝ հոն ուր Մեծամօր Երասխայ մէջ կը թափուի.² Վաղարշապատ՝ հիմակուան Էջմիածինն՝ Քասաղէ՝ Երասխայ գետակցին վրայ:³

Աւելի վար՝ հարաւային կողմն էին այն գաւառներն, ուր Շամիրամ թագուհւոյն վէպն իւր դիւցազունքը կը բնակեցընէ: Հոն՝ Վանայ ծովուն հարաւային եւ արեւմտեան կողմն էին Հայկայ նախնական կայանները.⁴ նոյն ծովուն արեւելեան ափանց վրայ կը բարձրանար Շամիրամակերտ հրաշալի քաղաքը:⁵ Այս ամէն տեղերը բաւական որոշ ճշգեղ կու տան մեզի հայկական վիպասանութեան հայրենիքը, դէթ այնչափ՝ որչափ Մովսէս ճանչցած եւ քննած է. ըստ այնմ՝ այս հայրենիքը պիտ'որըլլայ՝ միջին, հարաւային եւ հարաւային-արեւելեան Հայոց երկիրը, այն լեռնային երկիրն, որ հիմայ պարսկական Աղէրպայճան (Ատրպատական) նահանգին սահմանակից է:⁶ Եւ իրօք՝ Մովսէս մէկ անգամէն աւելի կը նշանակէ մեզի այն տեղն՝ ուր մասնաւորապէս զրուցաց ուսումնասիրութիւնն ըրած է, այս է՝ Վասպուրական նահանգին արեւելեան կողմն եղած Գողթն գաւառը,⁷ որ Մովսիսի ժամանակն համբաււոր էր զինաւէտութեամբ:⁸ Հոս

¹ Բ, խբ: Հմմտ. St. Martin, I, 121. Ritter, X, 452 ff.

² Բ, խթ: Հմմտ. St. Martin, I, 117, 118.

³ Բ, կե: Հմմտ. St. Martin, I, 115, 116. Ritter, X, 514 ff.

⁴ Ա, ժ, ժբ:

⁵ Ա, ժգ: Հմմտ. St. Martin, I, 138 ff. Ritter IX, 981 ff.

⁶ Ատրպատականի քաղաքական սահմանները շատ անգամ փոխուեցան: Եթէ Յունաց *Ατροπατηνή* եւ Հայոց Ատրպատական կոչած երկրին բնական սահմանաւորումն իբրեւ հիմն առնուենք, վերոյիշեալ գաւառներն այս սահմանին ներքեւ կ'իյնան: Հմմտ. Ritter, IX, 764 ff.

⁷ Ա, Լ, խթ, կա. Հմմտ. St. Martin, I, 126, 127:

⁸ Ա, Լ:

կը բնակէր երգասէր ժողովուրդ մը, որուն երգոց սովոր էր Մովսէս ունկնդիր ըլլալ: Գողթն գաւառին մէջ երգչաց առանձինն դասակարգ մը կար միջինդարեան Տրուբադուրներուն նման:՝ Ժողովրդական հանդէսներու՝ եւ անշուշտ նաեւ աւագանւոյ պալատներու մէջ Գողթան երգիչներն, ինչպէս Մովսէս բացայայտ կ'անուանէ զանոնք, հին դիւցազանց երգերը կ'երգէին — բամբուսմբ եւ ցցոց ու պարուց ընկերակցութեամբ:՝

Գեռ այսօրեան օրս Հայոց երկիրն հարուստ է ժողովրդական երգերու կողմանէ:՝ Բայց Մովսիսի Խորենացւոյ ժամանակը կենդանի եղած երգերը բոլորովին անհետ եղած են: Այս գր մտածեց այս ժողովրդական քերթուածները ժողովելու եւ ի դիր անցրնելու. հայ մտենագրաց մէջէն մի միայն Մովսէս Խորենացին այս կերպ բանաստեղծութեան մտադիր եղաւ: Հինգերորդ դարէն ետքն այս երկիրը ստակալի փոթորիկներէ անցաւ, որոնք քանի մ'անգամ ամսյի ու մարդաթափ ըրին թշուառ երկիրը: Հեազհետէ եկան Պարսիկք, Արաբացիք, Ալճուկներ, Մոնղոլներ, յետոյ դարձեալ Պարսիկք եւ վերջապէս Օսմանեանք: Այս տառապանաց մէջ հայ ազգը վասպահեց իւր եռանդուն հայրենասիրութիւնն, որ բոլոր հայ գրականութեան նկարագիրն է. բայց օտարաց չափազանց ճնշման տակ՝ ազգային հին երգոց յիշատակը բոլորովին ջնջուեցաւ հայ ազգին մտքէն: Եթէ Մովս. Խորենացւոյն զիանականի սիրահարութիւնը (gelehrte Liebhaberei) չըլլար՝ եւ ոչ փոքր ծանօթութիւն մը պիտի ունենայինք հայ Հումերի վրայօք:՝

1 Բ, կա:

2 Ա, զ, իդ:

3 Հմմտ. Էմինի վկայութիւնը Dulaurierի գրութեան մէջ (էջ 57):

4 Ի հարկէ Մ. Խորենացւոյ տուած մէկ ակզեկութեան կրնայինք փորձուիլ ընդունելու թէ ժողովրդական

Կարելի չէ հայկական հին դիւցազներգութեանց բանաստեղծական արժեքին վրայ դատաստան մ'ընել, որովհետեւ մեզի հասած հատակոտորներուն ծաւալը շատ սղտիկ է. սակայն անոնցմէ կրնանք ապահովութեամբ հին հայկական բանաստեղծութեան չափական ձեւն իմանալ: Չարմանալի կերպով կը տեսնենք որ հայկական բանաստեղծութիւնը ճիշդ այն չափական օրէնքներն ունէր՝ որոնք Աւեստայի քերթուածներուն մէջ կը տիրեն: Աւեստայի տաղաչափութիւնն ամենապարզ է. վանկերու թիւն հասածով (caesura) որ բացարձակապէս հարկաւոր չէ՝ կը կազմէ տողն, եւ տողերը կը կազմեն տունը:՝ Այս նոյն օրէնքն է տիրող նաեւ հայկական բանաստեղծութեան մէջ, ուր կրնանք քանի մը հատակոտորներուն մէջ ութտունեան տողեր ալ ցուցընել, որոնք Աւեստայի շատ սովորական են: Բայց հատակոտորներուն մեծ մասը Գաթայի ռոտանաւորներուն նման է, այսինքն՝ տուներն անհաւասարավանկ տողերով են². միայն թէ՛

դիւցազներգութիւնք հայկական հնութեան մէջ գրի առնուած ըլլան: Վասն զի Մ. Խոր. (Վ. ԹԳ) կ'ըսէ. «Բայց թէպէտ եւ ոչ ի բուն մատեանն, սակայն որպէս Մար Արաս Կատինայ պատմէ, ի փորունց ոմանց եւ յաննչանից արանց ի գուսանականէն այս գասնի ժողովեալ ի դիւանի արքունեաց:», Բայց չեմ կրնար վստահիլ՝ Մ. Խորենացւոյ այս խօսքերն իրրեւ ծանրութեամբ ըսուած պատմական վկայութիւն մը նկատելու: Նախ շատ զարմանալի է եթէ հայ թագաւորաց դիւանքն որ ըստ Մ. Խորենացւոյ դասն գանգասանաց (Վ, գ) եւ ոչ արքունի տարեգրութիւնք կը ըովանդակէին, հոգ տարած ըլլային ժողովրդեան մէջ պատող դիւցազներգութեանց: Աւելի տարակուսական կ'ըլլայ այս անդեկութիւնն անով որ իրրեւ վկայ կը կոչուի ասորին Մար Արաս Կատինայ: Անշուշտ այս ալ Մ. Խորենացւոյ սիրած ճոռոմարանական մէկ չափազանցութիւնն է:

1 Հմմտ. K. Geld ner, über die Metrik des jüngeren Avesta (Կ. Գէլդներ, Կրտսերագոյն Աւեստայի տաղաչափութիւնք.) 1877. — W. Geiger, Handbuch der Avestasprache (Վ. Գայգեր, Դասագիրք Աւեստական լեզուի) 1879, էջ 56 եւն:

2 Ութվանկեան տող ունին սա հատակոտորը՝ Ա, 4ր (տեղ վերը՝ թիւ 1), Ա, 4ը (թիւ 2), Ա, 1 (թիւ 3, այս տեղ երբորդ տողն մէջ «դէդէ» բառէն ետքն երկվան-

Հայկական երգերը խափա կապուած չեն երեւար իւրաքանչիւր տողի վանկերու թուին նկատմամբ Աւեստայի մէջ արող օրէնքին. թէպէտ եւ այս ալ ի նկատ առնելու ենք՝ որ կարելի է թէ Մովսէս կամայական յաւելուածներով եւ կրճատումներով այլայլած բլայ տողերը, զորոնք ըստ երեւութի բառ առ բառ մեզի աւանդած է :

Միւս կողմանէ Հայկական չափականութիւնն առողանական (prosodique) սկիզբն ընդունած է, որ Աւեստայի քերթուածոց ամենեւին սովորական չէ, այսինքն՝ բառերու շեշտի գործածութիւնն ներդաշնակութեան վախճանաւ : Հին Հայերէնի գրեթէ բոլոր բառերը վերջին վանկի վրայ շեշտուած բլայով՝ լեզուն ինքնիրմէ մեծավերջ (iam-bique) արագ սահուն ընթացք մը կ'առնու : Արդ

կեան բառ մը դուրս ինկած բլայու է, մասամբ նաեւ Աւ-
 Հագնի երգը՝ Ա, լա (թիւ 5, այսինքն՝ տող 1 եւ 2), ան-
 շուշտ նաեւ Բ, զե (թիւ 12) — Եօթնվանկեան կը գրա-
 նենք՝ Ա, Լ (թիւ 4), եւ այն բանաստեղծը մերթ պարզ
 (3+4) եւ մերթ կրկին (2+3+2 կամ 2+2+5) Հատած կը գոր-
 ծածէ : Այսպէս նաեւ Բ, կա (թիւ 10, գոնէ՝ տող 1—4,
 սա կերպարանք՝ 5+2; 4+3; 5+2; 4+3.) դարձեալ Բ, կա
 (թիւ 11, ձեւ՝ 4+3; 2+3+2, մէջտեղն վեցվանկեան տող
 մը) : Չորեքվանկեան, Հնգավանկեան եւ վեցվանկեան տո-
 ղեր փոխն ի փոխ ունին սա Հատակտորք՝ Բ, ծ (թիւ
 8.—5, 5, 4; 5, 5, 4.) (թիւ 9.—4, 6, 4, 6, 6) Ենվան-
 կեան տողեր կը գտնենք ԱւՀագնի երգոյն մէջ (թիւ 5),
 այսինքն տող 4—7 (4+2+3; 4+2+3; 4+3+2.) նոյնատեղ նա-
 եւ մետասանվանկեան տող մը (տող 3 = 4+4+3.) դար-
 ձեալ մետասանվանկեան տողեր խառն երկուսասանվան-
 կեաններու հետ (թիւ 7, ձեւ՝ 6+5 կամ 4+4+3 կամ 6+6) :
 Աւերջապէս երեքտասանվանկեան տողեր կան՝ Բ, է (թիւ
 6 = 5+4+4; 6+3+4) — Երգոց աներու կազմութիւնը միայն
 երկու Հատակտորք մէջ կրնանք ապահովութեամբ որո-
 շել՝ Այսինքն թիւ 8 եւ 12 : Ասոնց առաջինն երկու տուն
 ունի, որոնց իւրաքանչիւրին մէջ երկու Հնգավանկեան տո-
 ղերու կը յաջորդէ չորեքվանկեան մը : Երկրորդն ունի երկու
 ութվանկեան, երկու տասնվանկեան եւ հաստ մը երկուսա-
 սանվանկեան տող՝ հետեւեալ ձեւին համեմատ տողուած՝
 8 (4+4), 10 (6+4), 8 (4+4), 10 (6+4), 12 (6+6) :

Հատածը — տարբերելով Աւեստայի տողերէն —
 մեծաւ մասամբ՝ բայց ոչ անհրաժեշտաբար միշտ՝ տողի մը
 պարզ մեքենական բաժանում չէ, այլ իմաստին մասանց
 բաժանման հետ կը զուգընթանայ :

Տին Տայ երգիչներն շեշտի այս օրէնքը գիտակցու-
թեամբ գործածած են : Ասի ամէն Տատակոտոր-
ներուն մէջէն աւելի պայծառ կ'երեւցընէ Բ զըբին
կե գլխուն մէջ յառաջ բերուած տունը .

“ Հատուած գնացեալ Ա շարգգէս մանուկ
Ի ՏուՏայ գաւառէն, զՔասաղ գետով,
Եկեալ նստեալ զՇրէղ բլրով
ԶԱրտիմէզ քաղաքաւ, զՔասաղ գետով
կուել կոփել զդուռն Երուանդայ արքայի : ”

Ա երջապէս Տայկական քերթուածին մէջ
նոյնաձայն յանդի միտութիւն մ'արդէն կը տեսնուի,
միտութիւն միայն եւ ոչ բոտ օրինաց արուեստի
յանդ'ինչպէս քրիստոնէական Տայ բանաստեղծու-
թիւնը գիտէ : Թէ Տին Տայկական բանաստեղծու-
թիւնն այսպիսի նոյնաձայն յանդի գէթ ձգտում
ունէր՝ անուրանալի է : Երկու օրինակ բաւական է
իրբեւ ապացոյց : Երգին մէջ Արտաւազդ թագաւո-
րին Տամար կ'ըսուի .

“ Ես անց գնաց

Եւ շինեաց

Ի մէջ Մարաց

զՄարակերտ : ”¹

Եւ Ա Վահագնի Տատակոտորին շորրորդ տողէն
մինչեւ եօթներորդն այսպէս է :²

Ընդ եղեգան փող ծուխ ելաներ .

Ընդ եղեգան փող բոց ելաներ ,

Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր ,

Նա Տուր Տեր ունէր : ”

Ա երջապէս ներուի մեզ՝ Մովսիսի Խորենաց-
ւոյ պահած երգոց Տատակոտորներէն քանի մ'օրի-
նակ բերել ի փորձ գերմաներէնի թարգմանելով :

Հեթանոսական - գիւցաղնական բովանդա-
կութիւն մ'ունի Ա Վահագնի՝ Տայոց Հերակղեայ՝
ծնունդն երգող տաղը, որ է այսպէս .

¹ Ա, Լ, տես վերը՝ թ. 3 :

² Ա, Լ, Բնագրին Տամար տես վերը՝ էջ 121, թ. 5 :

Ար ծնանէր երկին եւ երկիր,*
 Ար ծնանէր ծիրանի ծովն,
 Ծնունդն ի ծովէն յառաջ բերաւ
 Զկարմրիկ եղեգնիկը
 Եղեգան կոթունէն ծուխ կ'ելլէր,
 Եղեգան կոթունէն կրակ կ'ելլէր
 Եւ կրակէն պատանենիկ մը վազեց
 Որ բոցեղէն մազ ունէր
 Հրեղէն մօրուք մ'ունէր
 Եւ աչքերն էին արեգակներ:¹

Արտաշիսին եւ Ալանաց Վաթինիկ իշխա-
 նուհւոյն հարսանիքն երգող տաղերէն հետեւ-
 եալը յառաջ կը բերէ Մովսէս.

Ոսկւոյ անձրեւ մը կ'անձրեւէր
 Ի հարսանիս Արտաշիսի,
 Մարգարիտ կ'անձրեւէր
 Յամուսնութեան Վաթինիանն:²

Մեռած Արտաշիսին ոգին իւր խելագար
 որդւոյն՝ Արտաւազդ թագաւորին երեւնալով՝
 անոր ծանոյց թէ Մասիսի վրայ պիտի կաշկանդուի:
 Հայրը կ'ըսէ՝

¹ Ա, լա: Այս տաղին մանրամասնութիւնք մթին են, բայց ընդհանուր իմաստը տարակուսական չի կրնար ըլլալ: Յայտնապէս ասոր հիմն է արեգական դիւցազրոյց մը. ծագող արեւը կերպով մը կը ծնանի երկնքէ ու երկրէ եւ «ծիրանի» ծովէն, այսինքն արշալուսի կարմրագոյն ամպերէն: Նսեւ Ռիզվեգայի մէջ Սաւիդար՝ Արեւդիքը՝ կ'անուանուի apām napāt, «գաւաի ջրոյ» (II, 22, 6. X, 149, 2.)

* Հայագէտս այս տեղէն սկսեալ Եւրոպացւոց ծաշակ տալու համար գերմաներէն թարգմանած է երգերը, որոնք քաւական յաջող են, թէեւ երգոց հայերէնին բուն ոգին չի մտար ի հարկէ: Մինք աւելորդ համարելով հայագէտին գերմ. թարգմանութիւնը դնել, դրինք այն թարգմանութեանց աշխարհաբար փոխադրութիւնը:

«Երբ որսալու երթաս

Ազատի՛ վրայ, վեր Մասիսի վրայ

Հոն ոգիներն՝ զքեզ բռնեն

1. Բ. Ժա: Երկրորդ առօրին մէջ «աշտ» բառը լեռան մ'անունն համարած եմ, ինչպէս որ ըստ քերականական օրինաց բառիս բռնած տեղը կը միտեցնէ ընդունելու, ժամանակի այս դիրքն այնչափ յարմար չէ աշտ բառն Մասիսի իբր վերագիր օձական բմբռնելու: Ի հարկէ Հայաստանի մէջ «Աշտ», անուամբ լեռ մ'ըլլալու վկայ միայն մէկ անձ մ'ունիմ, այն է Կեղծ-Սերէոս (հրա. Պատկանեան Պետրոս. 1879, էջ 6, 7): Եւն տեղ կ'ըսուի. «Ի Գամասկոսէ տանն գնացեալ զՄարտեակն զընդոճինն Արարհամա փախառական լեալ յԻսահակայ, եւ եկեալ բնակեցաւ առ ոտամբ երկուց լեռանցն որ հային հանդէպ մեծի գաշտին Արայի, յԱրագած կատար եւ ի Գեղ լեռան: Եւ անուանէ զերինս յանուն իւր, որում Աշտն կոչեն լեռան:» Եւս տեղ յիշուած Աշտը միայն Արարատայ կողմերը կրնանք փնտռել, ժամանակի ասիկ յառաջ յիշուած միւս երկու լեռները Երասխայ հիւսիսակողմը կ'իյնան, այսինքն Արագած լեռը Արարատայ գաւառին եւ Գեղ լեռը աւելի հեռուն Սիւնեաց գաւառին մէջ: Արդ եթէ Գամասկոսէ այս երկու լեռնաշղթայից ոտքն բնակութիւն հաստատեց, միայն Արարատայ հովտին մէջ կրնայ եղած ըլլալ, եւ երրորդ լեռնաշղթան, որ Ազատ կոչուեցաւ եւ զոր իւր անուամբ անուանեց, յայտնապէս Մասիսն է: Կենթագրերն որ Մարտիկ անուան տեղ Մասիսի կարգաւ է, այնպէս որ մատենագրին միտքն ըլլայ Մասիսի անուամբն անուանուած է Մասիս, որ Ազատ ալ կը կոչուի: Ի հարկէ Մ. Խոր. (Բ, Ժբ) կ'ըսէ թէ Մասիս անուանակոչութիւնն ըլլայ Ամասիս անունէն, սակայն Կեղծ-Սերէոսի Մար-Արբասը չի գիտեր այս բանս: Բ. Ժաի կ'ընդունին որ Մասեաց մէկմասն, անշուշտ հիւսիսային, Երասխահովտին մերձակայ յառաջակերինքը, նախագոյն ժամանակի մէջ Ազատ կ'անուանուէին, բայց այս անունը արդէն Ե գարէն յառաջ կորսուած էր: Ասան զի Հայոցգրաւ որ մատենագրութեան մէջ այլ եւս չի գտնուիր, եւ մի միայն տեղն առ Մ. Խոր (Ա, Լ) ուր Ազատ անունը Մասիսի հետ կցուած կը գտնուի, երգի մ'ազդեցութեան արդիւնքն է:

Ժողովրդական այս երգոց մէկ կողմանէ եւ միւս կողմանէ Մար-Արբասայ հասակոտորոց մէջ եղած այս համաձայնութիւնը նոր ապացոյց մըն է նոյն հասակոտորոց հարազատութեան:

2 Արդէն Իմին «Ք-Ձ», սասցուածը «Ոգիներն հասկըցած էր: Տիւրքիէի այն կարծիքը թէ հոս հասկըցուած ըլլան «Վիշապագունք, ազնուական Մարաց սերունդք» որ Արարատայ ստորոտը գրաւեցին» (անդ, էջ 50 ի Ծան.), հաւանական չէ: Յայտնապէս հոս Լեռանց-Ոգիքն են յիշուած, որ Մասեաց վրան բնակած ըլլան. (հմտ. Ն. Մարտիրոսի շատակեալ գրութեան մէջ՝ «Ուղեւորութիւնից դէպ ի Հայս», էջ 12 եւն:)

Տանին Աղասի վրայ, վեր Մասիսի վրայ,
Հոն մնաս եւ ալ լոյս շտեմես:»¹

Վերջապէս Վաղարշապատու Հիմնարկու-
թեան նկատմամբ եղած տունն է այսպէս.

«Գաղթեց ու մեկնեցաւ.

Վարդգէս մանուկ

Տուհաց գաւառէն

Քասաղ գետին քով,

Եւ եկաւ նստեցաւ

Շրէզ բլրան շուրջը

Արտեմիա քաղաքին քով

Քասաղ գետին մօտ,

Կռելու եւ կոփելու

Երուանդայ արքային դուռը:»²

ԺԳ.

Առ կորնթացիս երրորդ անվաներական թորոյթը:

Տարույս Փետրուար 25 Վերթէնպէրկի Վիլհելմ
Բ թագաւորին տարեդարձին առթիւ՝ Թիւրինկէնի ժե-
մարանն ըստ սովորութեան ծննդարանական համուէս մը
գումարած է: Այս անգամ ալ սոյն համուէսի նրաւի-
րագրին կցուած է՝ ըստ սովորութեան՝ ընդարձակ բա-
նասիրական ծառասացութիւն մը: Հեղինակ ծառասա-
ցութեանս է մեր ընթերցողաց ծանօթ հայերէնագէտն
Տր. Պ. Փէթթէր, նոյն ծննդարանին աստուածաբանական
բաժնին Ս. Գրոց մեկնութեան ուսուցչապետն, որ իրեն
նիւթ առած է հայ մատենազրութեան պահած մէկ
գանձը, այն է Պարոնսի անուամբ առ Կորնթացիս ուղ-
ղեալ անվաներական Երրորդ թորոյթը: Այս գեղեցիկ
գործը լոյս տեսած է Միաբանութեանս տպարանէն
(Dr. P. VETTER, Der apokryphe dritte Korintherbrief.
Wien, Mechitharistenbuchdruckerei, 1894. 4° pp. 100.)
Եւ կը բաժնուի հինգ գլուխներու: Առաջնոյն մէջ քննու-
թիւն կ'ընէ հայագէտն յիշեալ գործքին ծագման, եւ ասորի,

1 Բ. կա:

2 Բ. կե:

հայ եւ այլ մատենագրութեանց մէջ ունեցած ազդեցութեան. երկրորդին մէջ ընտիր հրատարակութիւն մը հայերէն ընագրին քազմաթիւ ձեռագրաց համեմատութեամբ, եւ անոր գերմ. թարգմանութիւնը: Ապա կու գան լատիններէն ընագիրն, Եփրեմայ Մեկնութիւնը նոյն անվաւեր թղթին (— որ միայն հայերէն կը գրուինուի, —) եւ վերջապէս Ռոտմենցի Յովհ. Կախիկի Մեկնութեան հայերէն ընագիրը եւ գերմ. թարգմանութիւնը: Ինչպէս հայագիտիս քոչոր գրութիւնքն՝ այս գործքն ալ յաջորդովս կը ծանօթացնենք ընթերցողաց թարգմանութեամբ հետազօտական մասանց: Թարգմանութեան մէջ դուրս մնացած են միայն այնպիսի մասունք, զորոնք հայ ընթերցողաց համար աւելորդ երեւցաւ թարգմանել:

Միեւնոյն նիւթոյ վրայ ասկէ իբր 4 տարի յառաջ ընդարձակ հատուած մը սկսած էր հրատարակել հայագէտս Թիւլինկէնի Աստուածաբանական Եռամսաթերթին մէջ (P. VETTER, Der apokryphe dritte Korintherbrief, neu übersetzt und nach seiner Entstehung untersucht: Theol. Quartalschrift 1890, IV, pp. 610—639) որ միայն մէկ մասն էր ամբողջին, իսկ մնացեալը լոյս չէր տեսած: Այս վերջին հատուածին արդէն պատրաստ թարգմանութիւնը մէկդի կը թողունք. վասն զի նդինակին նոր գրութեամբն խնդիրը հիմնովին լուսաւորուած է, մինչ առաջին հատածը կիսակատար մնացած էր:

Հ. Յ. Տ.

Ե.*

Կորնթացոց Գ թղթոյն ցայժմ՝ եղած հրատարակողութիւնը:

Աս Կորնթացիս երրորդ թուղթն Եւրոպացոց ծանօթացաւ ամէնէն յառաջ Չմիւռնիայէն բերուած հայերէն ձեռագրէ մը, որուն մտագիր

* Յաջորդքս ուրեմն թարգմանութիւն են հայագիտին գործոյն առաջին զլխոյն՝ «Մատենագրական-պատմական ներածութեան» (pp. 1—38: Literargeschichtliche Einleitung.) Հեղինակին այս զլխոյն ման-

ընել տուաւ Յակոբ Ուշեր. (Jacob Usher.)¹ Այս ձեռագրին համեմատ հրատարակեց Գաւիթ Վիլքինս (David Wilkins) հայերէն բնագիրը 1715ին յԱմսթերամ:² Բայց ձեռագիրը շատ թերահատար էր, վասն զի ոչ միայն միջանկեալ պատմական մասը կը պակսէր, այլ նաեւ Առաքելոյն Պատասխանի մասը շատ համառօտուած էր: Երկրորդ ձեռագիր մը՝ Հալէպէն բերուած՝ հրատարակեցին Վիստոնեան (Wiston) Վիլհէլմ եւ Գէորգ եղբարք 1736ին ի Լոնտոն՝ իբրեւ Յաւելուած Մ. Խորենացւոյ պատմագրութեան իրենց հրատարակութեան (էջ 369—384), որուն լատիներէն վերնագիրն է՝ «Յաւելուած Մատենագրութեան Հայոց յորում են թուղթք երկու, առաջին՝ Կորնթացւոյ առ Պաւղոս Առաքեալ, եւ երկրորդ Պաւղոսի առ Կորնթացիս, ի հայերէն ձեռնագիր մատենէ զայս առաջին նուազ բովանդակ անթերի հրապարակեալ եւ թարգմանեալ ի յունարէն եւ ի լատիներէն բարբառ:»³

Անվաւերականս երրորդ անգամ հրատարակուեցաւ Մխիթարեան գիտնական Հ. Յովհ. Չօհրապեանէն Ս. Գրոց հայերէն թարգմանութեան

րաբաժանմունքն (§§) հատածանիշներովն են, որոնց տեղ մննք գլխատառեր զրինք: ԹԻԳՄ.

¹ Հմմտ. Rink, das Sendschreiben der Korinther etc. 1883, p. 1; Carrière-Berger, la correspondance apocryphe etc. 1891, p. 8.

² Հմմտ. Carrière-Berger, p. 8.

³ Վիստոնեան եղբարց համար Կորնթացւոյ Գ թուղթը մասնաւոր անձնական նշանակութիւն մ'ունէր: Ինչպէս որ Յառաջաբանին մէջ (էջ Ա—Գ) կը պատմեն, այս թուղթն եղաւ առիթ իրենց հայերէն սորվելու: Իրենց հայրը՝ Վիլհէլմ Վիստոն՝ անգղիացի վաճառականի մը ձեռօք դնած էր վերոյիշեալ հայերէն ձեռագիրն, որուն պարունակած բնագիրը Հալէպ նստող հայ մը թարգմանած էր արաբերէնի, բայց չգտաւ Վիստոն Անգղիոյ մէջ եւ ոչ մէկն որ հայերէնի տեղեակ ըլլար, իսկ ի Գերմանիա միայն երկու հոգի, այսինքն Լաքրոզ (La Croze), որ այն ժամանակ Պերլին մատենագրարանապետ էր, եւ Շրօտեր (Schroder), որ Արեւելեան լեզուաց ուսուցչապետ էր ի Մարպուրի

հրատարակութեան մէջ: Այս դորձքը 1805ին լոյս տեսաւ ի Վենետիկ կրկին ձեւով, չորեքժալ՝ մէկ հատորի մէջ, եւ դարձեալ ութածալ՝ չորս հատոր. չորեքժալ հրատարակութիւնն երկրորդ անգամ 1859ին հրատարակեց Հ. Արսէն Բագրատունի: Իմ ձեռքս ունիմ միայն 1805ի չորեքժալ հրատարակութիւնն, որուն Յաւելուածին մէջ (էջ 25—27) կը գտնուի Կորնթացւոց Գ. թուղթը: Զօհրապի հրատարակութեան վրայ հիմնեալ է Կորնթացւոց Գ. թղթոյն հայ բնագրին այն տպագրութիւնն ալ, որ կը գտնուի Հ. Յարութիւն Աւգերեանի հայ-անգղիերէն քերականութեան մէջ, որ երեք տպագրութիւն ունեցած է:՝

Բնագրին այս հրատարակութեանց կրնանք կցել գերմաներէն թարգմանութիւն մ'ալ, որուն նշանակութիւնն գրեթէ հաւասար է հայերէն բնագրի հրատարակութեան մը հետ: Գերմանացի աստուածաբան մը՝ Պիշոֆսհոֆինկէնի (Bischhoffingen) աւետարանական հովիւն՝ Վիլհէլմ Գրոֆինք (Wilhelm Fr. Rink) ծանօթացած էր ի Վենետիկ վերոյիշեալ Հ. Յ. Աւգերեանի հետ, եւ սկսաւ՝ օգնութեամբ գիտնական հայազգւոյն՝ Կորնթացւոց Գ. թղթին գերմաներէն թարգմանութիւն մը պատրաստել: Թէեւ Աւգերեան գերմաներէն չէր հասկընար, եւ ոչ ալ Ռոֆինք՝ հայերէն, ուստի ստիպուած էին հայերէն բնագրին իմաստին նկատմամբ լատիներէնով եւ իտալերէնով իրարու միտքն հասկընալ, սակայն այս կերպով ի վերջոյ գլուխ հանուած թարգմանութիւնն այնպիսի դորձ մ'եղաւ մ'որ ապահովապէս նաեւ գերմանացի հայաագիտի մը պատիւ կ'ընէ: Վասն զի այս թարգ-

1 A Grammar english and armenian. 8° 1819. — A Grammar armenian and english, by P. P. A w k e r and Lord Byron. 24° 1833, 1873. Առաջին՝ 1819 տարւոյ՝ հրատարակութեան մէջ կը գտնուի անվաւերականիս հայերէն բնագրին եւ անգղ. թարգմանութիւնն յէջս 176—194:

մանութիւնը պարզ փոխադրութիւն չէ, այլ՝ եթէ Ջօհրայի հրատարակութեան հետ միասին գործածենք, հայ բնագրին գրեթէ նոր հրատարակութեան մը տեղը կը բռնէ: Առաջին անգամ Ռինքի տուած տեղեկութիւններէն կ'իմանանք Ջօհրայի Ս. Գրոց հրատարակութեան համար գործածած ձեռագրաց թիւն ու հնութիւնն. եւ որովհետեւ Ռինք զատնք (թուով ութ) դասաւորած է եւ յաճախ՝ թէեւ ոչ միշտ՝ ընթերցուածոց տարբերութեանց աղբերքը նշանակած, եւ ասկէ զատ իւր թարգմանութիւնը լիովին բառ առ բառ հաստատրիմ է, կրնանք՝ իւր գերմաններէն ծանօթութիւնքն Ջօհրայի նշանակած հայերէն տարբեր ընթերցուածոց հետ ի միասին բաղդատութեամբ գործածելով՝ ըստ բաւականին ամբողջութեամբ հայերէն բնագրին քննադատական ատաղճը (apparatus criticus) պատրաստել:¹ Ռինք հրատարակած է իւր թարգմանութիւնը սա գրութեան մէջ՝ «Թուղթ Կորնթացւոց առ Պաւղոս եւ Պաւղոսի թուղթ Գ. առ Կորնթացիս, պահուած հայերէն թարգմանութեամբ, այժմ թարգմանուած գերմաններէնի՝ հանդերձ Ներածութեամբ մ'անոր վաւերականութեան նկատմամբ.» (Հայտելւպերկ, 1823):²

Այսչափ է հայերէն բնագրին հրատարակութեանց պատմութիւնը: Ատոնց կը կցին երկու մօտերս գտնուած եւ հրատարակուած լատիներէն

¹ Բայց Ռինք ամենուրեք բոլորովին վստահելի չէ: Ինչ որ ինքը (էջ 9) Կորնթացւոց Գ. անվաւեր թղթին ձեռագրաց մէջ ունեցած գրից նկատմամբ կ'ըսէ, բոլորովին հակառակ է Ջօհրայի նշան գործքին հրատարակութեան յառաջաբանին մէջ տուած տեղեկութեան: Այսպէս նաեւ զիտել կու տայ Ռինք (էջ 236 Ծան. 5) Գ. 19 տեղւոյն նկատմամբ թէ Ախատոնեանց քով կը պակսի «ամենայն արարածք» ընթերցումն, բայց հոն միայն «եւ» մասնիկը կը պակսի:

² R i n k, das Sendschreiben der Korinther an den Apostel Paulus und das dritte Sendschreiben Pauli an die Korinther, in arm. Uebersetzung erhalten, nun ver-

Թարգմանութիւնք: Առաջինը գտաւ զաղղիացի գիտնականն Սամուէլ Պերժէ (Samuel Berger) Միլանու ամբրոսեան գրատան մէջ 1890ին, եւ հրատարակեց ան բնագիրն իւր բարեկամին Գարիէրի (Auguste Carrière)՝ ծանօթ հռչակաւոր հայագիտին՝ հետ, սա գրութեան մէջ,¹ «Անվաւերական թղթակցութիւն Ս. Պաւլոսի եւ Կորնթացոց, լատիներէն հին թարգմանութիւն եւ հայերէն բնագրին զղ. թարգմանութիւն.» (Փարիզ 1891:)* Այս միեւնոյն բնագրին նոր, անկախ տպագրութիւն մ'ըբաւ Հառնաք «Ատուածաբանական-Մատենագրական թերթին» մէջ (A. Harnack, ի Theol. Literatur-Zeitung 1892, Nr. 1, p. 7—9) Գարիէր-Պերժէի հրատարակութեան վրայ խօսած ատեն: Միլանի ձեռագրին գիւտին յաջորդեց անմիջապէս երկրորդ մը: Ուսուցչապետն Պրատքէ (Bratke) ի Պոն՝ ուշագիր եղած էր որ անվաւերականիս լատիներէն բնագիր մը կը գտնուի նաեւ Լանի (Laon) հասարակաց գրատան մէջ: Ասոր հրատարակութիւն եղաւ «Ատուածաբանական-Մատենագրական թերթին» մէջ, սա վերնագրով, «Լատիներէն երկրորդ բնագիր մ'անվաւեր թղթակցութեան Պաւլոսի առաքելոց եւ Կորնթացոց.» (Theol. Liter.-Zeit. 1892, Nr. 24, p. 585—588: Ein zweiter lat. Text des apokryphen Briefwechsels zwischen dem Apostel Paulus und den Korinthern.)

deutsch und mit einer Einleitung über die Echtheit begleitet. Heidelberg. 1823.

* Այս ընտիր երկասիրութեան վրայ ընդարձակ խօսած ենք այլուր. տես Հանդէս 1891, Թ. 11, էջ 345—346: ԹՐԳՄ.

1 La correspondance apocryphe de S. Paul et des Corinthiens, ancienne version latine et traduction du text arménien: par A. Carrière et S. Berger. Paris 1891. — Նախ լոյս տեսած ի Revue de théol. et de philos. Tome XXIII (Lausanne.)

Մեկնոյթիւնք կորնթացոց Գ թղթին:

Ս. Հարց ժամանակն Կորնթացոց Գ թղթին մի միակ Մեկնութիւն ծանօթ է, Ս. Եփրեմայն: Այս նախնաբար ասորերէն լեզուաւ գրուած Մեկնութիւնը կորսուած է, բայց պահուած հայերէն հին թարգմանութիւն մը, որ հրատարակուեցաւ առաջին անգամ Ս. Եփր. հայերէն թարգմանութեանց մեզի հասած Մատենագրութեանց (չորեքհատոր) հրատարակութեան մէջ 1836ին ի Ղենեակի՝ սա վերնագրով՝ «Սրբոյն Եփրեմի Մատենագրութիւնք», Երրորդ հատորին մէջ կը գտնուին Մեկնութիւնք Պաւղոսի Թղթոց, եւ ասոնց մէջ (էջ 116—123) կը գտնուի Մեկնութիւն մը «Առ Կորնթացիս երրորդ» թղթոյն, եւ այն՝ նաեւ իւր գրիւքն իբրեւ երրորդ թուղթ՝ առ Կորնթացիս ուղղուած երկու կանոնական թղթերէն ետքը եւ Գաղատացոց թղթէն յառաջ: Կորնթացոց Գ թղթին Մեկնութեան այս հատուածը մտադոյն ժամանակներս միայն թարգմանուեցաւ՝ գրեթէ միաժամանակ եւ իրարմէ անկախ երկու զերմաներէն թարգմանութեամբք. մին՝ հայազգի Ստեփ. Կանայեանցէն՝ զոր սրբագրած է ուսուցչապետն Հ. Հիւսիման, Յանի սա գրութեան մէջ՝ «Պատմութիւն Կանոնի Նոր կառարանի», (Zahn, Geschichte des neutestamentlichen Kanons, II, 1891, p. 595—606.) եւ միւսն՝ իզմէ թարգմանուած «Աստուածաբանական Եռամսաթերթին», մէջ. (Theol. Quartal-schrift, 1890, p. 627—639.) Եփրեմի ամբողջ այս հատորին՝ ուստի Պաւղոսի բովանդակ թղթոց լատիներէն թարգմանութիւն մ'ի Հարց Մխիթարեանց Ղենեակոյ 1790 ականաւ 1893 տարին: Այս գրքին մէջ (— որուն վերնագիրն է՝ S. Ephraem Syri Commentarii in epistolas S. Pauli nunc primum ex Armeno in Latinum sermonem a Patri-

bus Mekhitharistis translati, Venetiis 1895) կը գտնենք Կորնթացւոց անվաւեր թղթին թարգմանութիւնը յէջս 117—124:

Պաւղոսի թղթոց Մեկնութեան յիշեալ Տրատարակութիւնն եղած է մի միայն, բայց շատ հին ձեռագրի մը վրայէն, որ գրուած է Հայոց թուականութեան Նիսը տարին, այսինքն 999ին Յ. Բ.՝

Յանի «Անվաւեր թղթակցութիւն Պաւղոսի եւ Կորնթացւոց», քննութեան (ի «Պատմութեան Կանոնի նոր կտարականի», Հար. Բ, էջ 592—611) վրայ մտադրութեան արժանի տեղեկատուութիւն մը լոյս տեսաւ «Հանդէս Աժօրեայ», հայերէն թերթին մէջ (1891, թիւ՝ Յուլիս, Օգոստոս եւ Սեպտ.) Այս երեք յօդուածներուն իբրեւ հեղինակ ստորագրուած է Հ. Յ. Տ.՝

Պատճառ մը չկայ տարակուսելու Մեկնութեանս հարազատութեան վրայ՝ իբրեւ գրութիւն Եփրեմի: Հաստատուն չէ Գարիէրի յայտնած այն կասկածը թէ Եփրեմայ անուամբ Մեկնութիւնս յօրինուած ըլլայ հազիւ ուրեմն հայերէն թարգմանութեան բնագրին համեմատ:՝ Մեկնութիւնս

* Այս հատուածը քննարկին մէջ մենք նոս գետնդեցինք: Հեղինակը դրած էր գրքին վերջը «Յաւելուածոց մէջ (էջ 98—100), ուր գրքին յօրինմանէն կտրը պէտք եղած Յաւելունք եւ փոփոխութիւնք ըրած է:

Թրգ.Մ՝.

1 Եփրեմայ Պաւղոսի թղթոց Մեկնութեան նոր ձեռագիր մը, որուն մէջ կայ նաեւ Կորնթացւոց Գ թղթոց Մեկնութիւնը, կը գտնուի ի Տփղիս՝ Ներսիսեան Գրարանոցի գրատան մէջ: Այս հաւաքման թիւ 6 ձեռագիրն է՝ գրուած 1758ին, որուն մէջ Կորն. Գ թղթին Մեկնութիւնը յէջս 479—491: Այս տեղեկութիւնն առած եմ Ս. Կանայեանցի յօրինած՝ Ներսիսեան Գրարանոցի հայերէն Ձեռագրաց ցուցակէն (Տփղիս 1893, էջ 20 եւն), որ աշխարհաբար հայերէն լեզուաւ է՝ բայց նաեւ գերմ. վերնագիր մ'ունի:

2 Անդ, էջ 6, Ծան. 3: Գարիէրի միւս այն առարկութեան նկատմամբ թէ Կորնթացւոց Գ թղթին Մեկ-

չատ տեղ բոլորովին ուրիշ բնագիր մը գուշակել
կու տայ քան զայն, զոր հայերէն թարգմանու-
թիւնը (Արնթացոց Գ. թղթոյն) ունի: Ե (= Եփ-
րեմայ Մեկնութիւնը) պահած է յաջորդ տեղերու
մէջ քանի մը բան, որ կը պակսին (= Արն. Գ.
թղթոյն հայերէն թրգմ. Ի Ս. Գիրս) և բնա-
գրին մէջ, եւ որոնց նախնական բլլայը կը ցու-
ցուի կամ խօսքին կարգէն կամ Լ' (= Միլանի
լատիներէն բնագիրն) եւ Լ² (= Լանի Լատ.
բնագիրն) ձեռագիրներէն. այսպէս՝ Ա, 1 «Ի Տէր»
(կամ «Տէր.») Ա, 8 տողին վերջին մասը (զոր և
բոլորովին չունի.) Ա, 13 եւ Ա, 14 տողերուն մէջ
ամբողջ տող մը, զոր և չունի՝ բայց պահուած է Ի
Լ¹ եւ Լ². Բ, 5 «Լալով.» Գ, 6 «մարմնով.» Գ,
10 «Բրիտտոսի.» Գ, 11 «սպանանէր» (կամ «սպ-
նանել») նոյնտեղ՝ «մարդկան.» Գ, 37 «հօր է
բնդ նմա» Ընդհակառակն և ունի լուսանցադրու-
թիւն մը, զոր Ե չունի, այսինքն Գ, 9 տեղւոյ
յաւելուածը՝ «Հայր Տեառն մերոյ Յիսուսի Բրիտ-
տոսի» Ե ունի անկախ յաւելուած մը և էն աւե-
լի, այսինքն Գ, 13 «Չերմաջերմ» Եփրեմայ քով,
զոր Եփրեմ անշուշտ իւր ասորերէն բնագրին մէջ
կարդացած է, թէեւ այս յաւելուածին նախնական
բլլայը տարակուսական բլլայ: Ասիկէ զատ և եւ Ե
լիովին էական տարբերութիւններ կը ցուցնեն
ծանրակշիռ գաղափարաց մէջ. այսպէս Գ, 20 կը
կարդայ Եփրեմ «հաւասար» փխ. «ուսումն» բատ
և: - Գ, 3) «գժոխք» փխ. «անդունդք» (բատ և եւ
հայերէն թարգմանութեան՝ Յովնան, Բ, 6.) -
Գ, 6 «կարգ» փխ. օրէնք (և:) Վերջապէս և թարգ-
մանութեան սխալներ ունի, ուր Եփրեմ ուղիղ
բնթերցուածը կը ներկայացնէ. այսպէս Գ, 37
խօսքին մէջ և բոլորովին այլայլեալ կը ներկայա-
ցնէ Եփես. Բ, 12 տեղէն վկայութիւն բերուածը,

նութիւնը կը պակսի Էջմիածնի ձեռագրին մէջ, տես Յան.
Պատմ. կանոնի եւն Բ, (1892) էջ 1017:

մինչ Եփրեմայ քով որոշ կեցած է ճանաչելի կերպով. ի մասնաւորի Գ, 32 խօսքին մէջ Հ յայտնապէս ասորի սկզբնագրին մէկ սխալ հասկացողութեան արդիւնքն է, որմէ ազատ է Եփրեմ: Բայց արդէն Մեկնութեանս ամբողջ ոճն ու ասացուածք կը ցուցնէ որ ասորերէնէ ծագած թարգմանութիւն մըն է: Մանաւանդ թէ կրնանք քայլ մ'ալ յառաջ երթալ եւ հաստատել թէ թարգմանութիւնս Ե գարուն առաջին տասնեակներուն՝ այսինքն Հայոց գրի գիւտին եւ Ս. Գրոց յունարէնէ ի հայերէն թարգմանուելու մէջ տեղ անցած ժամանակամիջոցին ընծայել մեծ հաւանականութեամբ: Սակայն ուղիղ է նաեւ այն որ Եփրեմայ Մեկնութեան հայերէն թարգմանութիւնն յետոյ սրբազրուած բլլալու է Պաւղոսի թղթոց հայերէն թարգմանութեան համեմատ, եւ այն այնպիսի ձեռագրի մը հետեւելով՝ որ անձուկ կերպով ազգակից էր Զօհրապի գործածած Վ՝ ձեռագրին հետ: Վասն զի այսպիսի գործողութիւն մ'ենթադրելով միայն կրնայ մեկնուիլ այն իրողութիւնը որ Եփրեմ եւ Վ՝ ձեռագիրն մէկ կողմանէ բոլորովին կը համաձայնին ամէնէն աննշանակ իրաց մէջ, միւս կողմանէ կը շեղին իրարմէ՝ էական կէտերու մէջ:

Հ. Գր. Վ. Գայէմքեարեան բարեհաճեցաւ հաղորդել որ Վիեննայի Մխիթարեանց Մատենադարանին թիւ 104 ձեռագիրն սա տեղեկութիւնն կը կրէ (էջ 336). «Իսկ զի ասացաք Բ թուղթս գրեալ առ Արնթացիսն, ասի թէ եւ երրորդ եւս ի Պօղոսէ գրեցաւ առ Արնթացիսն, եւ գոն այժմ ի տեղիս տեղիս, զսր թէ կամիցի որ գտանել զպատճառ երրորդ թղթին, ս. Եփրեմ ուսուցանէ իրաւապէս:» Նոյն ձեռագրին 357 էջէն սկսեալ Եփրեմայ Մեկնութիւնը ի մէջ կը բերուի՝ համաձայն Վենետիկոյ տպագրութեան բնագրին, բայց մինչեւ թղթին սկսիլը: — Չեռագիրն օրինակուած է ուրիշ ձեռագրէ մը, որ 1725 ին

գրուած էր. իսկ բուն գրքին վերնագիրն է՝ «Գիրք Պատճառաց» (— անշուշտ կանոնական Ս. Գրոց իւրաքանչիւրին գրութեան վրայ ճառելով —) եւ Միջին-դարէն է, մանաւանդ թէ՛ ըստ Հ. Գր. Վ. Գալէմբեարեանի կարծեաց՝ թ. դարէն ըլլալու է*։

Եփրեմայ Մեկնութիւնը ծայրէ ծայր նոր կերպարանափոխութիւն մը կրած է Միջին-դարու մէջ Յովհ. Կախիկ Վարդապետէն, որ իւր ծննդեան գաւառին անուանէն առեալ՝ Որոտնեցի կը կոչուի։ Այս անձը՝ ԺԳ դարու անուն ունեցող աստուածաբան մը († 1388) իմիջի սյուղ թողուցած է նաեւ Պաւղոսի թղթոց Մեկնութիւն մը։¹ Գրութիւնս, որ ցայսօր անտիպ մնացած է, կը գտնուի Փարիզի Ազգային Մատենադարանի ձեռագրաց մէջ։ Չեռագիրս (Nr. 17 fonds. arm.) նոսրգիր գրչութիւն մըն է ԺԷ դարէն, որուն մէջ թղ. 69—72 կը գրաւէ անվաւեր թղթակցութեան բնագիրն եւ թղ. 72—75 Մեկնութիւնն։ Վերջինս վերնագրին մէջ որոշակի իբրեւ «Եփրեմայ ասացեալ» կը նշանակուի։ Կարելոր է իմանալ թէ Յովհ. Կախիկ Որոտնեցի իւր Մեկնութիւնը յօրինելու համար Ս. Եփրեմայ Մեկնութեանն ասուրերէն սկզբնագիրը թէ հայերէն թարգմանութիւնն առջեւն ունեցած է։ Երկու կարելիութեանցս առաջնոյն կողմն կ'ելլեն ծանրակշիռ՝ բայց տակաւին ոչ բոլորովին համոզիչ պատճառներ։ Յ. Կախիկ կը կարգայ (Գ, 9) «Աստուած աշխար-

* Այս կտորն ալ «Յաւելուածոց» մէջ ղրած էր Տեղինակը (էջ 98—99)։ ԹՐԳՄ.

1 Չափան իւր Հայոց Պատմութեան մէջ (Գ, 446) Յովհ. Կախիկի նկատմամբ կ'ըսէ թէ որդի էր իշխանին Իւանէ Վաղանդ գիւղէն Որոտն գաւառին։ Իւր ուսմունքն ըրաւ Եսայեայ Նշեցուոյ Վարդապետի վարչութեան տակ Գայլաձոր վանքին մէջ։ Վերջէն կ'ուսուցանէր Սիւնեաց նահանգին Ստաթեւ Վանքին մէջ, եւ բազմաթիւ աշակերտներ ունէր։

Հայ» եւ նաեւ (Գ, 20) «Հաւատան:» Երկու
ասութեանցս ալ Համապատասխանող խօսքեր կը
գտնուին միայն Եփրեմաց քով եւ ի Լ', բայց Հայ-
երէնի եւ ոչ մէկ ձեռագրին մէջ ամենագոյն նե-
ցուկ մ'անգամ չկայ ասոնց: Եթէ չենք ուզեր
ընդունիլ որ Յովհ. Կաթիկոսորնթացոյ Գ թուղթը
Եփրեմաց Հայերէն թարգմանութեան Համեմատ
կցկցած է եւ կամաւ շեղած թղթոյն ի Հնուց աւ-
անդեալ բնագրէն՝ զոր անշուշտ իբրեւ Հարազատ
կ'ընդունէր, այն ատեն պէտք է հետեւցընել որ
ինքն ասորերէնէ թարգմանած է եւ ուստի թէ
Պօղոսի թղթոց Եփրեմաց Մեկնութիւնը մինչեւ
ԺԳ դարու մէջ տակաւին կեցած էր ասորերէն:*

Գ.

Անվանըսականիս սկզբնական լեզուսն:

Արդէն ըսինք որ Եփրեմաց անուն կրող Մեկ-
նութիւնն ասոնց տարակուսի ասորերէնէ թարգ-
մանուած է: Բայց նաեւ թղթակցութեան Հայ-
երէնը եւ կրկին լատինականը ալ ասորերէնէ ծա-
ղած են:

Թէեւ Հայերէնին ոճին մէջ չենք գտներ բաց-
որոշ հետքեր ասորերէն սկզբնագրի մը, սակայն
քանի մը լեզուական յատկութիւնք քիչ շատ
Հաւանականութեամբ կը նպատեն ասորերէն
սկզբնագիր մը հետեւցընելու: Այսպէս են սա բա-

* Այս կարծիքն ապահովապէս հիմն չունի. վասն
զի անկարելի է ընդունիլ որ Յովհ. Որոտնեցի մը ԺԳ
դարուն՝ ասորերէնի տեղեակ ըլլար եւ ասորերէն գործ-
ածէր Եփրեմաց գործքերը՝ հայերէնները թողած: Որոտ-
նեցին ապահովապէս քաց ի հայերէնէ ուրիշ գրական
լեզուի՝ յունարէնի կամ ասորերէնի՝ տեղեակ չէր, ուս-
տի եւ իւր գրութիւնը պարզապէս Լուծմունք են այլեւ-
այլ ի նոց հայերէնի թարգմանուած գրոց, այսպէս՝
Պորփիւրի, Արիստոտէլի Հայոց ծանօթ գրութեանց են:

նազուգութիւնք՝ « առին տարան », (Բ, 1) եւ « բաշ-
խեաց արկ » (Գ, 10), որոնք ասորերէն լեզուի հա-
մաձայնութեան սովորական են:՝ Գարձեալ Բ, 2
խօսքին մէջ « Էբբե- » մասնիկն այն առն յարմար
իմաստ կու տայ, եթէ հետեւողական իմաստով
գործածուած բնդունուի՝ սովորական « Բնչե- » բա-
ռին տեղ:՝ Արդ « Էբբե- » եւ « Բնչե- » բառերու
իրարու տեղ գործածելը մասնանիշ կ'ընէ լեզու
մ՝ որուն մէջ միեւնոյն մասնիկը թէ հետեւողական
եւ թէ բաղդատական իմաստ ունի, ինչպէս է ա-
սորերէնի մէջ, ուր — Ե Դ . . . եւ այլն Ե Դ (Ե)
եւ (Ե) կրկին նշանակութիւն ունի, — բայց
նաեւ յունարէնի մէջ՝ ուր ՕՏ միեւնոյն նշանակու-
թիւնքն ունի եւ որ իբրեւ հետեւողական մասնիկ
աներեւոյթ մը կ'ուզէ, ինչպէս է նաեւ Էբբե- բա-
ռին համար յիշեալ տեղը (նմանութեամբ Բնչե-
բառին):՝ — Արեմն հայերէն բնագրին մէջ չենք
գտներ լիովին ապահով լեզուական նշաններ ասո-

1 Հմմտ. Th. Nöldcke, Syr. Gramm. (1890)
§ 337 A.

2 Այս խօսքն է իբրեւ առ զայն թուղթն պաւղոս,
թէպէտ եւ ինքն ի կապանս էր վասն Ստատոնիկեայ՝ Ապո-
ղոփանի կնոջ, Էբբե- Եսանու նմ ղիպանս, եւ սուգ
առնու վասն բանիցն, զոր լուաւ:՝ — Ռինք կը թարգ-
մանէ՝ so vergass er doch der Bande, Գարիէր՝ յամենայն
գէպս աւելի ուզողութեամբ՝ Comme s'il eut oublié ses
liens. Բայց նաեւ հոն միտ չէ գրուած որ Էբբե- իբր
բաղդատական մասնիկ չի կրնար աներեւոյթ մ'առնուլ:
Ամբողջ խօսքին տարամարանական կապը կը պահանջէ դէբբե-
հետեւողական մասնիկ նկատել, որուն մասնանիշ կ'ընէ
արտաբուստ նաեւ աներեւոյթը:

3 Այն տեղեաց՝ որոնց լեզուն ասորերէնի հետք կը
կրէ, (կարգէն համարելու ենք նաեւ սա տեղերը՝ Գ, 3 եւ
Գ, 15: Առաջնոյն մէջ ասորաբանութիւն է « Են ղե » (—
Հմմտ. « Այլ ղէ Տէր Յիսուս վաղվաղակի արասցէ զգա-
լու սուրբ եւն —) երկրորդին մէջ՝ որ յարարեականը,
(— Հմմտ. « Զի կորստական մարմնովն, որ հպարտացեալ
յարգի լինէր շարն » եւն —) որ հոս (գտնէ HPJ) ձեռագրաց
մէջ) իբրեւ բոլորովին անհոլով մասնիկ նկատուած է:

— Այս ծանօթութիւնն անուած է « Յաւելլուածոց »
մատեն. (տես էջ 99:)

ԹՐԳՄ.

բական ծագման նկատմամբ: Սակայն այսպիսի նշաններ կ'ընծայէ ուրիշ տեսութիւն մը, անվաւերականիս հեղինակին գործածած Ս. Գրոց կոչմանց համեմատութիւնը: Հեղինակը գործածած է բազմաթիւ կոչմունք, մանաւանդ Գործք Առաքելոց գրքէն եւ Պաւղոսի թղթերէն. եւ այս ծածկեալ կոչմանց մէջ կան այնպիսիք, որոնց ծագումը չի կրնար բաւականապէս մեկնուիլ ո՛չ հայերէն եւ ո՛չ յունարէն Աստուածաշնչէն, այլ ասորականէն: Սա խօսքը (Բ, 3) «Եթէ վախճանեալ էի եւ ընդՏեառն էի» կոչում է Բ. Կոր. Ե, 8 տեղէն ուր յունարէնը բառախաղ մ'ունի (ἐχθρημῆσαι ἐχ τοῦ σώματος καὶ ἐνδρημῆσαι πρὸς τὸν Κύριον), որուն ճարտարութեամբ նմանած է Ս. Գրոց հայ թարգմանիչը, («Ելանել ի մարմնոյ աստի եւ ճրտնել առ Աստուած:») Ընդհակառակն Պեշիտթա հրատարած է բառախաղէն եւ թարգմանած պարզապէս. «զի ելցուք ի մարմնոյ եւ լիցուք առ Տեառն մերում:» Արդ այս վերջինս յայտնապէս աւելի մերձաւոր է վերոյիշեալ Բ, 3 տեղոյ կոչման քան թէ յունարէնին ընթերցուածը: — Գ, 13 կ'ըսուի. «Եւ առաքեաց ի վահճան ժամանակոց զՀոգին սուրբ ի կոյսն:» Այս խօսքը կոչումն է մի միայն Գաղատ. Գ, 4 տեղոյն, որ է ըստ յունին՝ ὅτι δὲ ἦλθεν τὸ πλῆρωμα τοῦ χρόνου, ἐξάπεστειλεν ὁ θεὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ. Արդ Կորնթացոց Գ թղթին «ի վահճան ժամանակաց» ըսելը համապատասխանելու է հոս τὸ πλῆρωμα τοῦ χρόνου խօսքին. սակայն եթէ վերջինս ունեցած ըլլար հայն իւր առջեւ, շէր թարգմանելը ապահովապէս «ի վահճան», այլ Ս. Գրոց հայերէն թարգմանութեան պէս բառ առ բառ. «լրո՞ճն ժամանակին».¹ (Գաղ. Գ. 4 «Այլ իբրեւ եկն լրո՞ճն ժամանակին», առաքեաց Աստուած զրրոգին

¹ Նաեւ Եփես. Ա, 10 խօսքին մէջ πλῆρωμα բառը «լրո՞ճն» թարգմանուած է Աստուածաշնչի հայերէն թարգմանութեան մէջ:

իւր: ր) Ընդհակառակն Պեշիտթայի մէջ կոչմանս առաջին մասն է ܠܘܝ ܥܘܕܥܐ ܥܘ ܠܘܥ ܥܘ ܢܠܦ ܠܘܕܥܐ (շուղամս) կրնայ թէ “վեթմն” եւ թէ “լրմն” իմաստով առնուիլ: Վերջին իմաստով գործածուած է բառս՝ օրինակի համար ասորի Կոր-կտակարանի սա տեղերը՝ Եբր. Զ. 16, Է, 3. ԺԳ, 7: Արդ որովհետեւ չի կրնար ցուցուիլ թէ յունարէն πλῆρωμα բառն ալ “վեթմն” կրնայ նշանակել, կը հետեւեցնենք որ Գաղատացւոց թղթին յիշեալ կոչումն ասորերէն լեզուաւ եւ ոչ յունարէն առջեւն ունէր հայր:

Նոյն կարգին՝ բայց ոչ միշտ նոյն աստիճանի սպացուցական են Գ, 36 եւ Գ, 40 տողերը: Առաջինը կոչում է Գրծ. Առաք. Է, 53 տեղէն, ուր յոյնն ու Ս. Գրոց հայ թարգմանութիւնը միաբան են բսելով “Ոյք առէք զօրէնս ի նրմանս հրեշտակաց” (εις διαταγὰς ἀγγέλων.) Սակայն կորնթացւոց Գ. թղթին մէջ ասոր նմանուած խօսքն է՝ “Որպէս բնկալարուք զօրէնս ի յեաց երանելի մարգարէիցն” — ուստի փոխանակ “ի նրմանս” (εις διαταγὰς) ընթերցման՝ “ի յեաց: ր” Արդ վերջինս յունարէն բնագրին մէջ նեցուկ մը չունի, բայց ունի Պեշիտթայի մէջ՝ “Եւ առէք զօրէնս ի յեան նրմանի (ܠܥܘܕܥܐ ܥܘ) հրեշտակաց: ր” Յայտնի է որ “ի յեան հրամանի” բացատրութիւնը հայոյն “ի յեաց” բսելուն աւելի մերձաւոր է քան յունարէնին ասացուածը: — Գ, 40 տեղւոյ մէջ Առաքելոյն օրհնութեան բանաձեւը (“Խաղաղութիւն եւ շնորհք”) այնպիսի ձեւով է, որ Ս. Գրոց յունարէն բնագրին եւ Ս. Գրոց հայ թարգմանութեան մէջ երբեք չի տեսնուիր, բայց քանի մ’անգամ կը տեսնուի Պեշիտթայի մէջ: Յունարէնը սա բանաձեւներս ունի՝ կամ χάρις και ειρήνη (“Շնորհք եւ խաղաղութիւն” այսպէս՝ Հում. Ա, 7. Ա. Կոր. Ա, 3. Բ. Կոր, Ա, 2. Գաղ. Ա, 3. Եփես. Ա, 2. Փիլ. Ա, 2. Կորնո.

Ա, 2. Ա ԹԵՍ. Ա, 1. Բ ԹԵՍ. Ա, 2. ՏԻՄ. Ա, 4. Փիլեմ. 3.) *կամ* χάρις, ἔλεος, εἰρήνη (*“Շնորհք, ողորմութիւն, խաղաղութիւն.”* այսպէս՝ Ա Տիմ. Ա. 2. Բ Տիմ. Ա, 2:) Ընդհակառակն Պեշիտթայի մէջ երեք տեղ հակառակն է բանաձեւիս բառերու կարգը, այսինքն՝ Հռոմ. Ա, 7. Եփես. Ա, 2. Կող. Ա, 3, ուր բանաձեւն ճշդիւ այնպէս է՝ *ինչպէս կորն*. Գ. Թղթինը (Գ, 40), որ է *ܘܥܠܡܘܗܘܘܢ* (= *εἰρήνη καὶ χάρις* = *“խաղաղութիւն եւ շնորհք”*) Եթէ շէնք ուզեր այս համաձայնութիւնը պատահական համարիլ, պէտք ենք հետեւցնել որ կորնթացւոց Գ. Թղթին հեղինակն ասորերէն Ս. Գիրքը գործածեր է եւ ոչ թէ յունարէնը:

Պերժէի գտած լատիներէն թարգմանութիւնն ալ (L¹) ասորերէնէ թարգմանուած է, *ինչպէս կը ցուցնէ ամէնէն յառաջ* Գ, 9 տեղը: Հոս բնագրին մէջ կար այնպիսի բառ մ՝ որ *“ամենազօր”* կը նշանակէր. *ինչպէս յայտնի է Եփրեմէն* (*“այն որ ամենակալն է”*) եւ L² ձեռագրէն (omnipotens.) Արդ այնու որ L¹ *“ամենազօր”* գաղափարն այստեղ *“omnia tenens”* (ամէն բան բռնող) կը փոխարէ (եւ ոչ *“omnipotens”*, *ինչպէս* գրած է Գ, 12 տեղւոյն մէջ), անտարակուսելի կերպով կը ցուցնէ որ ասորերէն բնագիր մ՝ ունէր:՝ Ասան զի նոր կտակարանի Պեշիտթայի թարգմանութեան մէջ παντοκράτωρ (ամենակարող) բառն՝ *ինչպէս* արդէն Քասթէլի-Միքայէլիս մտադիր բրած են (Lexicon Syriacum, 1788, p. 25) միշտ ܘܥܠܡܘܗܘܘܢ կը թարգմանուի, (տես օրինակի համար՝ Բ. Կոր. Զ, 18. Յայտն. Ա. 8.), որ կը նշանակէ՝ *“ամէն բան բռնող”*, ուստի = omnia tenens* եւն:

1 Այս զիտողութիւնս պարտական եմ Ե. Նեստլէ (E. Nestle) ասորարանին, որ հաճեցաւ ինձ հաղորդել զայս:

* Միտ զրուի նոյն նշանակութիւնն ունի նաեւ հայերէն ամենակալ (ամէն բան բռնող) բառն որ կը գործածուի սովորաբար παντοκράτωρ (ամենակարող)

*Ասեւ Պրաթքէի հրատարակած լատիներէն բնագրին (L²) ասորերէնէ թարգմանուած բլլալը կը ցուցընէ սա խօսքը (Գ, 2) In multis quae mihi, non ut oportet, eveniunt («ի բազում իրս՝ որ ինձ, ոչ որպէս պէտքն է, գիպին:») Այս նորանշան թարգմանութիւնն այն ատեն միայն գոհացուցիչ կերպով կը մեկնուի, երբ բնգուցինք որ հոս ալ (ինչպէս ի L¹) ի վկայութիւն բերուած է Բ. կոր. Բ, 4 խօսքն բոս Պեշիտթայի: Թղթին խորդախիշը Ս. Գրոց Բ. կոր. Բ 4 տեղէն միայն լաւ] խօսք բառերն առնելով (— որ բառերը կը գտնուէին՝ պէտք ենք ենթադրել՝ նաեւ L¹ թարգմանութեան բնագրին մէջ —) կրնար բլլալ որ թարգմանիչն, որուն ծանօթ էր յունարէն լեզուն՝ մանաւանդ թէ աւելի ծանօթ քան ասորերէնը, այն բնիկ ասորերէն լաւ] (անուսիա) բառը յունարէնէ փոխառեալ կարծած է եւ ստուգաբանօրէն վերլուծած բոս իւր կարծեաց ἀν-οὐσία (այն՝ որ բլլալու չէ,) եւ այսպիսով ի հարկէ թարգմանած in multis, qui mihi, non ut oportet, eveniunt. Կարծենք թէ L² թարգմանութեան հեղինակն արդեամբք յոյն մըն էր կամ յունարէն խօսող ասորի մը, որուն այնչափ բնդել չէր լատիներէն լեզուն: Ասոր ապացոյց են շատ տեղեր. մերթ կը գործածէ լատիներէն բառերն անսովոր նշանակութեամբ, (— այսպէս Ա, 11. communion, Գ, 14 praecedentibus. Գ, 10, 29 pronuntiare. —) մերթ ճոռոմ, լատիներէնի խորթ ասացուածներ. (— այսպէս՝ omne stadium adhibe, Գ. 25 resurgunt in voluntatem Dei, Գ, 29 marina bestia). մերթ գաղափարներն անյաջող կերպով կը բա-

տեղ թարգմանութեանց մէջ եւ այլուր: ԹՐԳՄ.

* Հոս նեղիմակն ուրիշ օրինակներ ալ յառաջ կը բերէ, զոր աւելորդ նամարեցանք հայ ընթերցողաց համար յառաջ բերել: ԹՐԳՄ.

ցատրէ, (Գ, 10 saluum esse.) Միւս կողմանէ նշան է այն բանին՝ թէ յունարէն կը խորհէր, երկու անգամ anastasis բառին գործածուիլը (Ա, 12. Գ, 24) փխ. լատիններէն resurrectio սովորական բառին, զոր ինքն ալ գործածած է. (Գ, 35:) Ասոր վրայ աւելցրնելու ենք այն կէտը՝ զոր չորս բնագրաց (Հ, Ե, Լ¹ եւ Լ²) վրայ ալ կը դիտենք, այն որ ասորերէն (եւ մեծաւ մասամբ միայն ասորերէն) նախաբնագիր մ'ենթադրելով գոհացուցիչ կերպով կրնանք յաճախ մեկնել չորս բնագրացս ալ իրարմէ շեղող ընթերցումները: Ա, 2 աեղւոյն մէջ Լ¹ ունի verbis adulteris, Լ² corruptis verbis, Եփր. «ապականեալ բանիւք», Հ «հրապուրոյս եւ ապականեալ բանիւք»: Արդ չորսն ալ յառաջ եկած են ասորերէն ܘܚܘܪܘܢ րնթերցումէն: — Ա, 15 տեղւոյ մէջ Լ¹ եւ Լ² կ'ըսեն nuntiorum, իսկ Ե եւ Հ «հրէշտակաց»: Լատիններէն բառը (nuntii, առաքեալ) կը համապատասխանէ ասորերէն ܢܘܢܬܝܐ (շնիեի, առաքեալք) բառին, իսկ հայերէնը («հրէշտակք») ասոր. ܢܘܢܬܝܐ (շնիեի, հրէշտակք) բառին: Յայտնապէս նախնական շնիեի (հրէշտակք) ընթերցուածն աղաւաղած եղած էր շնիեի (առաքեալ) այն խմբագրութեան մէջ, որմէ են Լ¹ եւ Լ² թարգմանութիւնք: — . . . * Գ, 4 տեղւոյ մէջ Լ¹ եւ Լ² կ'ըսեն tradidi vobis (աւանդեցի ձեզ.) Հ եւ Եփր. «աւանդեցի ձեզ»: Արդ «աւանդեցի» եւ «ուսուցի» կրկին նշանակութիւնքն միացած են ասորերէն ܠܘܕܘܐ (Ա. Կոր. ԺԵ, 3,) բայց ոչ յունարէն παρῆδωχα ասութեան մէջ: — Գ, 10 կ'ըսէ Լ consolatus (մխիթարեալ). Լ² statuerat (կամէր.) Հ եւ Ե «կամէր»: Արդ ասորերէն բայս ܠܘܕܘܐ կը նշանակէ «խնդրեաց», ուստի = statuerat եւ «կամէր.» ընդհակառակն

* Հոս եւ յաջորդաց մէջ շատ քան համաձայնել հարկ տեսանք մեր ընթերցողաց համար: ԹԳԳՄ.

Եւ («Բնութեաց» (զոր օր. Բ Կոր., Ա, 4) Ուստի Լ' ձեռագորին նախաբնագորին մէջ Եւ (խնդրեաց) բառն աղաւաղած էր Եւ (մխիթարեաց) եւ կամ թարգմանիչը այնպէս սխալ կարգացեր է . . . :

Այս ամէնը կը ներկայի՛ր իբրեւ հաստատուն եզրակացութիւն նկատելու ենք՝ որ ցայժմ ճշմօրէ կորնութեաց Գ. Բնութեան մէն բնագորին սորերէնէ Բնութեան մէն : Ասկէ գեռ եւս չի հետեւիր թէ թուղթը նախնաբար ասորերէն գրուած էր. վասն կրնար ասորի մը թուղթս յունարէնէ թարգմանել եւ Ս. Գրոց իր ճանչցած բոլոր վկայութիւնքն ասորերէն Աստուածաշնչին հետ համաձայնցընել :

«Մատենագրական Հանդիսի» (Liter. Rundschau) 1893 տարւոյ մէջ (թիւ 12, սիւն 367) Marchese Campo-Santosi գրած մէկ մատենաստութենէն կ'իմանամ որ իտալացի գիտնական մը՝ Գ. Սաւի՝ (Paolo Savi) սա հանդիսագիր գրութեան մէջ «Աւ Լեւոն ԺԳ. քահանայապետ իւր Եպիսկոպոսութեան Յորելենի առթիւ» (Ad Leone XIII Pontifice Massimo nel suo Giubileo Episcop. Siena 1893) մանրամասն հետազօտած է ի միջի այլոց նաեւ Կորնութացոց Գ. թուղթը» եւ ընդունած է անոր ասորական ծագումն ունենալը : Գժբախտաբար կարելի չեղաւ ինձ այս հետազօտութիւնը տեսնել :*

Գ .

Անվաներ թղթակցութեան աղբիւրները :

Կորնութացոց Գ. թուղթն ի լոյս հանող հեղինակն իւր երկասիրութիւնը փոխ առած է արդէն գոյութիւն ունեցող գրութենէ մը : Փոխառու-

* Այս հատածը զորինք հոս «Յաւելուածոյն», մէջէն աննրով (տես էջ 99) : ԹԲԳՄ.

Թիւնը կը մասնուի հետեւեալ կէտերովն. նախ անով՝ որ կը յիշուին հոս անձեր եւ իրողութիւնք, զորոնք իբր ծանօթ կ'ենթագրէ թղթակցութիւնն եւ որոնք Աստուածաշնչի կանոնական գրութեանց մէջ չեն յիշուիր: Անոր համար ամենայն իրաւամբ մասնանիչ կ'ընէ Յան՝ այս կէտիս վրայ իբրեւ նշան անվաւերականիս անկանոնական գրութեան մը վրայ հիմնուած բլլալուն: Առ Կորնթացիս թղթոյն 8^ր տողը պատմական ակնարկութիւն մ'ունի, զոր հասկընալու համար Նոր կտակարանի կանոնական գրութեանց մէջ որեւէ բանալի մը չենք գտներ: Եւս առաւել կ'արժէ այս բանս թղթակցութեան միջանկեալ պատմական մասին համար: Այնտեղ (համար 2) անուանք եւ դէպքեր կը յիշատակուին եւ ընթերցողին ծանօթ կ'ենթագրուին, որոնց վրայ Առաքելոց կանոնական Գործքն տեղեկութիւն մը չի տար: Ասկէ հետեւցրնելու ենք որ թղթակցութիւնս առնուած է ընդարձակագոյն գրութենէ մը, որուն առաջի մասանց մէջ տեղեկութիւն կը տրուէր Ա, 8 եւ Բ, 2 տեղեաց մէջ ակնարկուած անձանց եւ դիպաց:

Բայց այն դիրքն պատմական բովանդակութիւն ունենալու էր: Այս կը ցուցընէ երկրորդ անգամ՝ ամբողջ թղթակցութեան դասաւորութիւնը: Նաեւ ասոր մտադիր ընել տուած է արդէն Յան:՝ Կորնթացւոց առ Պաւղոս թղթին եւ Պաւղոսի պատասխանին մէջ պատմական մաս մը կեցած է, որուն այս դիրքն այն ատեն միայն կրնայ հասկըցուիլ՝ երբ ընդունինք իբր շարունակութիւն պատմական գրութեան մը, որուն մէջ հիւսուած բլլան յիշեալ կրկին նամակները:

Երրորդ անգամ՝ երկու տարբեր հեղինակ մասնանիչ կ'ընէ Պատասխանոյն գրութեան ոճը:

¹ Z A H N, Geschichte des neutest. Kanons. II, 1892, p. 607ff.

² Անդ:

Վասն զի վերջինս յայտնապէս կրկին վերջաւորութիւն ունի. նախ կ'աւարտի 20—22 համարներով, եւ յետոյ դարձեալ կը վերջաւորի 38—40 համարներով, եւ այն՝ անկարելի է շճանչնալ որ երկրորդ վերջաւորութիւնը (համար 38—40) կոչու նմանողութիւն է առաջնոյն (տող 20—22), յայտնի ապացոյց մ'որ երկու հեղինակի մաս կայ հոս՝ տարբեր սկզբնականութեամբ: Միեւնոյն արգեանց կը հասցընէ երկու հատուածներուն բովանդակութեան համեմատութիւնը: Առաջինը (Գ, 1—22) նշանաւոր է զազափարաց տեսակ մը ճարտարխօսական զարգացմամբ, որմէ զուրկ է երկրորդը: Ճարտարախօս յառաջարանութենէ մ'ետքը (տող 1—4) հինգերորդ ասդէն սկսեալ հեղինակը կը մաքառի երկու հերեփկոսական տեսութեանց դէմ, այսինքն՝ Երեւութականութեան եւ Աշխարհարարաց (demiurge) վարդապետութեան դէմ: Ընդդէմ երեւութականաց (տող 5, 6) կը հաստատուի Քրիստոսի ճշմարիտ ծնունդն ի Կուսէ, եւ ասկէ ստուգիւ նուրբ կերպով կ'անցնի միւս մուրրութիւնքը ջրելու. անկէ՝ որ Քրիստոս ճշմարիտ մարդկային բնութիւն առած է, կը հեռուի որ մարդն ի շօրէ ստեղծուած է եւ ոչ թէ Աշխարհարարէ (տող 7): Ասոր կը յաջորդէ Հին կտակարանէն ծայրաքաղ մը եւ շօր հին կտակարանի մէջ փրկագործութեան համար բրածներուն համառօտութիւն մը (տող 8—22). եւ կ'աւարտի հատածն նորէն կրկնելով Քրիստոսի ճշմարիտ մարդկութեան վարդապետութիւնը. (տող 13, 14:)

Ասկէ ետքը (տող 15—18) Երեւութականութեան դէմ գլխաւոր ցուցումն յառաջ կը բերուի, այն թէ՛ փրկագործութիւնն անհրաժեշտ կ'ենթադրէ Փրկչին ճշմարիտ մարդ բլլալը: Տող 19 կրկին անգամ կը մերժէ Աշխարհարարի մը վարդապետութիւնն, որուն կը յաջորդեն

տողք 20—22 զերար փոփոխակի լրացրնելով եւ վարդապետութիւնը մերձեցընելով (մին ժխտականօրէն՝ հակառակ վարդապետութիւնն իբրեւ դիւական գնելով. միւսը՝ դրապէս, վասն զի թղթին ընթերցողքն եկեղեցւոյ որդիք են) :

Բոլորովին ուրիշ է երկրորդ մասին դասաւորութիւնն, որ Յարութեան վրայ կը ճառէ յանկարծ : Նոյն իսկ այս նոր նիւթին առաջնոյն հետ «վասն որոյ», բառերով կապելն անյաջող եւ անարամբանական է : Ամենեւին չի տեսնուիր հոս առաջին մասին մէջ տեսնուած տեսական յառաջխաղացութիւնը : Այլ պարզապէս յարութեան հաւատքը հաստատելու համար չորս նմանութիւններ յառաջ կը բերուին, որուն դրեթէ ամէնն ալ միեւնոյն միօրինակ վերջաւորութեամբ (տողք 31, 32, 33) կ'աւարտի : Ասկէ ետքը կու գան տողք 34—37, որ յայտնի ծայրաքաղ հաւաքումն են Պաւղոսի խօսքերէն, եւ ոչ շատ ճարտարախօս կերպով կը նախընթանան 38^ր տողին, որ վերջաբանութիւն է ճշգիւ առաջին մասին համեմատ ձեւուած : — Ուրեմն Պատասխանւոյն մէջ երկու հեղինակք կը տեսնուին. մին՝ նշանաւոր տեսակաչութեամբ (speculation) եւ ճարտարախօս լեզուաւ, միւսը՝ աղքատ գաղափարով, թոյլ եւ ոչ անկախ իւր գրութեան մէջ : Աերջինս նոյն ըլլալու է այն անձին հետ, որ ամբողջն այս կարգի բերած է, ուստի Աորնթացւոյ Գ. թղթի խարդախողին հետ, իսկ առաջինն՝ իւր աղբիւրն էր :

Ուստի կը գտնենք որ Աորնթացւոյ Գ. թղթին հիմն էր պատմական գրութիւն մը, որմէ առնուած են Ա, 1—6, Բ, 1—5 եւ Գ, 1—22 տեղերը : Արդ այս աղբիւրը պէտք է որ յունարէն գրութիւն մ'ըլլայ : Եւ այս կը տեսնուի Գ, 9 տողէն, որուն առաջին բառերն կրկին թարգմանութեան արդիւնք կ'երեւան, եւ այն՝ յունարէնէ : Ինչպէս որ չորս թարգմանութեանց (Հ, Եփր. Լ' եւ Լ²) համեմա-

տութիւնը կը ցուցընէ, տողս կը սկսէր ասորի բնա-
 գրին մէջ սա խօսքերով՝ «Աստուած, տէրն ամե-
 նայնի. («ամենայն աշխարհաց» . . .) ամենակարողն :»
 Ինչպէս Լ՝ կը ցուցընէ «ամենակարողն», տեղ ա-
 սորերէնն էր 300) Ա (ամենակալ. տես վերը՝
 էջ 157) : Արդ այս ասորի ասութեան նկատմամբ
 գիտենք որ Ս. Գրոց թարգմանութեան, գտնէ
 Նոր հտակարանի մէջ, կանոնաւորապէս παντοκρα-
 τωρ բառին տեղ կը դրուի. բայց այս բառս ուրիշ
 նշանակութիւն ունի արդեամբք, ոչ թէ ինչպէս
 Ս. Գրոց ասորի թարգմանք կը կարծեն՝ «ամենա-
 կալ», այլ «ամենիշխան» : Եւ ճիշդ վերջին վերա-
 գիրս կը գտնուէր Գ, Ծ խօսքին մէջ ասորի բնա-
 գրին մէջ նախ քան 300) Ա բառերը,՝ այնպէս որ
 նոյն տեղոյ բառական թարգմանութիւնն ըլլալու
 է. «Աստուած, ամենիշխանն, ամենակալն :» Հոս
 իրարու երկու այնպիսի բացատրութիւն յաջոր-
 դելովն, որոնց մին παντοκρατωρի կը համապա-
 տասխանէ, եւ միւր Ասորոց սովորական բացա-
 րութեան, որով նոյն παντοκρατωρ բառը կը
 թարգմանեն, կրնանք անշուշտ հետեւցընել որ
 այս տեղոյ հիմն է յունարէն սկզբնագիր մ՝ որուն
 մէջ թարգմանիչը կարգացած էր սա բառերը՝
 Ο θεός ο παντοκράτωρ. (բոս Յայտն. Գ, 8. ԺԹ, 6.
 ԻԸ, 22) : Ըյս խօսքը նախ թարգմանած է. «Աս-
 տուած, տէր ամենայնի» («ամենայն աշխար-
 հաց» . . .) բայց յետոյ յիշեր է որ Ս. Գրոց մէջ
 παντοκρατωρ միշտ «ամենակալ» կը թար-
 գմանուի, եւ այսպէս կցած է նաեւ այս բացատրու-
 թիւնը : Այսպէս յառաջ եկած է կրկին թար-
 գմանութիւնը :

Իսկ արդ եթէ Գ, Ծ խօսքն յունարէնէ
 թարգմանուած է, նոյնը կը հետեւնի նաեւ ամբողջ

1 Հմտ. Հ «Աստուած որ ամենայնի տէրն է.» Եփ-
 րեմ եւ Պախիկ «Աստուած ամենայն աշխարհաց» Լ՝ Deus
 omnium (Աստուած ամենայնի)

Գ, 1 մինչեւ Գ 22 կտորին համար, սրմէ չի կրնար անջատուիլ Գ, 9 խօսքը: Նոյնը կը հետեւի՝ թէ եւ ոչ անհրաժեշտ՝ նաեւ Գ, 23—40 կտորին համար: Ասան զի երկու բան կարելի է. մէկ կողմանէ այն որ աս կտորն ալ նոյնպէս յունարէն հեղինակուած ըլլայ եւ Ա, 1 — Գ, 22 խօսքին հետ ի միասին ասորերէնի թարգմանուած. եւ միւս կողմանէ այն՝ որ միայն Ա, 1 — Գ, 22 յունարէն գրուած էր, եւ այն հեղինակն՝ որ զասոնք յունարէնէ իւր մայրենի լեզուին՝ ասորերէնի՝ փոխադրեց, աւելցուցած ըլլայ Գ 23—40 կտորը: Առաջին դէպքին մէջ Կորնթացոց Գ թուղթը յունական անվաւերականաց կարգը դնելու ենք. երկրորդին մէջ գտնէ՝ ըստ կերպին՝ ասորականաց մէջ դասելու ենք: Այս խնդիրը լուծելու ուրիշ միջոց չունինք, բայց միայն ապացոյց մ'առնուլ լուծութենէ. այսինքն՝ սրովհետեւ բովանդակ յունական մատենագրութեան մէջ հետք մ'ալ չենք գտներ Կորնթացոց Գ թղթին ծանօթ ըլլալուն, չունինք հիմ մը հաստատելու թէ անվաւերական իրրեւ ամբողջ գործ մ'երբէք դոյութիւն ունեցած ըլլայ յունարէն լեզուաւ. այլ պէտք ենք ենթադրել որ Ա, 1—16, Բ 1—5 եւ Գ 1—22 կտորներն յունարէն գրքէ մը, որուն մասն էին նախնաբար, առած եւ ասորերէնի թարգմանած է ասորի հեղինակ մը եւ անոնց կցած Գ, 23—40 կտորը՝ նոր գրելով, եւ այն՝ ամբողջն այսպէս յասորերէն լեզու գրուած է նախնաբար եւ իրրեւ առաքելական ժամանակէ թղթակցութիւն մը հրատարակուած Ասորիէն: Այս մասէ հրնանդ ասորերէնի իբրեւ նախնական լեզու Կորնթացոց Գ թղթին նշանակել:

Կարելի է արգ այն յունարէն ազրիւր-մատենան, զոր կրցանք իրրեւ հիմն գտնել անվաւերականիս, նոյնացունել ծանօթ յունարէն սրեւէ գրութեան հետ: Յան կ'ընդունի որ այն գիրքն էր *πράξις Παύλου* (Գործք Պաւլոսի), զոր Արտգինէս

եւ Եւսեբրիոս¹ աննպաստ չեն դատեր. ասիէ առ-
նուած կը գնէ Յան² ամբողջ [Թղթակցութիւնն՝
անոր միջանկեալ պատմական մասովն: Այս կար-
ծիքը կը հաստատէ Յան նախ անով որ *πράξις
Παύλου* քրիստոնեայ Արեւելից մէջ շատ մեծ
ծոխութիւն ունէր Պ. եւ Պ գարուն. եւ երկրորդ
անով՝ որ գրապէս վկայուած է յիշեալ գրութեան
ընդարձակ ծաւալ ունենալը, որով բոլորովին
հաստատուի կ'երեւայ այսպիսի երկայն նամակաց
այն գրութեան մէջ հիւսուած ըլլալը. եւ վերջա-
պէս՝ որ յայտնած անօթ էր այն գրութեան ուղղա-
փառ, ուստի հակադնոստիկեան բովանդակու-
թիւնը: Յան մատնանիչ կ'ընէ նաեւ երկու նամա-
կաց սծին վրայ, որոնք հակառակ չեն վկայեր
ասոնց յիշեալ հռչակաւոր մատենին մասն ըլլա-
լուն: Յանի ազացուցութիւնքն ինծի լիովին հա-
մողիչ կ'երեւան, եւ կ'ընդունիմ զանոնք, միայն
այն եզանակաւորմամբ որ վերը յառաջ բերուած
(տես էջ 161) պատճառաց համար չեմ կրնար
ամբողջ անվաւերականը փոխառեալ գնել, այլ
մանաւանդ Պ, 23—40 տողերն իբրեւ յաւելուած
նկատել խարդախողին: Առտի համառօտիւ ըսելով
հետեւեալ եզրակացութեան կը յանգիմ՝ Արքն-
թացուց Պ. [Թղթին աղբերաց հետազօտութեամբ,
այսինքն՝ Անվաւերականն գլխաւոր մասն քննա-
նուած է յունարէն «Պրօքս. Պաղղն» գլխաւորն,
Բայց սորէն քննողն իրեն տելցոցն է Պ, 23—40
երկար հարածը:

¹ Յիշեալ *πράξις Παύλου* գրութեան վրայ Ս. Հարց
քով գտնուած տեղեկութիւնքը ի մի հասարած է Lip-
sius. die apokryphen Apostelgeschichten. 1887, II 1.
p. 70ff.

² Z A H N, Geschichte des neutest. Kanons, 1892,
II, p. 608ff. 879, 887, 1016:

Ե.

Առիթ եւ ժամանակ թղթոյս խարդախուհոուն:

Թէ ինչ վախճանաւ հրատարակուած է առաջին անգամ Արնթացւոց Գ. թուղթը, պէտք է որ տեղեկութիւն տան մեզ այն յաւելուածք, զորոնք կցած է ասորին յունարէն Գործ Պաւղոսի զբքէն բրած ծայրաքաղին: Արդ Գ. 23—40 հատուածը բացառապէս կը պայքարի յարութիւնն ուրացողներու դէմ, եւ այն՝ այն ուրացման դէմ՝ որ գնոստիկեան սկզբունքներէն յառաջ կու գար: Ա՛յս կը ցուցնեն Պատասխանեոյն անմիջապէս նախընթաց մասունքն (Գ., 1—22) եւ ի մասնաւորի Արնթացւոց հարցումն. վասն զի վերջնոյս մէջ յիշուած մուտրութիւնք ծայրէ ծայր գնոստիկեան են: Աւստի հեղինակին դիտումն էր՝ գնոստիկեան մուտրութեան մը դէմ դրել, որուն զլիաւոր նկարագիրն՝ բլլայ յինքեան, բլլայ բոսիւր կարծեաց, յարութեան ուրացումն էր: Արդ այս հերետութեան դէմ ուզած է այն ոճով մաքառիլ՝ որ մուտրութիւնն ներկայացուցած է իբրեւ վարդապետութիւն հին Սիմոնի Փոպի եւ իբրեւ արդէն Պաւղոս առաքեալէն դատապարտեալ եւ խոտեալ: Այս նպատակաւ Պաւղոսի յունարէն Գործքէն՝ որ իրեն հայրենակցաց ծանօթ շէր թերեւս, առած է յիշեալ լիովին հակագնոստիկեան թղթակցութիւնը, խտացուցած իւր յաւելուածներովն եւ ամբողջն իբրեւ առաքելական ժամանակի վաւերական նամակներ հրատարակած:

Ո՞վ էր այն գնոստիկեանն, որուն դէմ մաքառիլ կը դիտէ ասորին այս խարդախութեամբ: Շատ անձուկ է անձանց այն շրջանն որոնց նկատմամբ կրնայ խնդիր բլլալ: Նախ պէտք է այնպիսի գնոստիկեան մ'բլլալ, որուն զբութիւնն հետեւողներ դտած բլլայ յԱսորիս, եւ դարձեալ գնոստիկեան այն վարդապետութիւնն՝ որ Ասորիքի

քրիստոնէից վասնդ կը սպառնար, աակաւին Գ դարուն սկզբան վերաբերիլ: Ասան զի Ս. Եփրեմ, որ գտնէ Գ դարուն սկիզբն՝ եթէ ոչ Գ դարուն վերջերը ծնած է, Աորնթացւոց Գ թուղթն կաթուղիկեայց կողմանէ առ Հասարակ յարդուած գտած է: Ուստի միայն Բ կամ Գ դարու գնտարկեան մը կրնայ բլլալ: Արդ պէտք չունինք երկար փնտաւել այն անձինքն՝ որ Հոս կրնան ի նկատ առնուիլ: Ասան զի այն ասորի Հեղինակն, որուն դրութիւնքն մեր գլխաւոր աղբերքն են ասորի գնտարկականութիւնն ճանչնալու, յայտնի բառերով կ'անուանէ նաեւ այն գնտարկեան աղանդին անունն, որոնց դէմ ուղղուած էր արդեամբք Աորնթացւոց Գ թուղթը: Ս. Եփրեմ թղթակցութեանս Մեկնութեան մէջ կ'ըսէ. «Այս ուսումն վարդապետաց տանն Բարդեճմանու է:» Պէտք չկայ մասնաւոր ծանրակշռութիւն զնել Ս. Եփրեմի այս խօսքին, որով երկու կողման վարդապետութիւնք իրարու հետ կը նոյնացրնէ. վասն զի թղթոյն մէջ յիշուած հերետութիւնքն բնդ-հանրապէս վաղնատիւնեան գնտարկականութեան յատուկ են, եւ ոչ յատկապէս բարդեճմանեան գնտարկական աղանդին:՝ Բայց աւելի նշանաւոր է այն, զոր Եփրեմ անմիջապէս կը յաւելու. «Եւ վասն այսորիկ ոչ թողին Գեճմանացիքն զայս թուղթ յԱռեւել իւրեանց:» Ասով յայտնապէս վկայուած կ'ըլլայ որ Եփրեմոյ որով Բարդեճմանացիք այս թուղթը կը խտտէին՝ անոր համար, որ ասոր մէջ Սիմէոնի եւ Աղէսքիոսի վարդապետածներուն իրենց աղանդապետին վարդապետու-

1 Այն ամենն որ կեղծ-Տերաուղիանու «Գիրք բնդ-դէմ ամենայն հերետութեանց», (liber adversus omnes haereses) գրութիւնն իրրեւ Աղեւնափանու վարդապետութիւն յառաջ կը բերէ, յեականս կը նոյնանայ գնտարկեան այն վարդապետութեանց հետ, զոր Աորնթացիք մի առ մի կը թուեն. տես A. Hilgenfeld, die Ketzergeschichte des Urchristenthums, 1884, p. 461ff.

Թեանց հետ նոյն ըլլալը կը ճանչնային: ¹ Արդ եթէ նոյն իսկ Բարդեճանացիք այս Թղթակցութեան մէջ իրենց դրութեան խտուսիլը կը տեսնէին, կը հետեւի որ այս էր խարդախողին նախնական նպատակն, այսինքն՝ մտքառիչ Բարդեճանու եւ անոր զպրօցին դէմ, այնու առաւել որ Բ եւ Գ դարուն ինքն Բարդեճանն էր Ասորիքի զնոստիկանութեան ամենանշանաւոր ներկայացուցիչն եւ քրիստոնէական դաւանութեան ամենէն վտանգաւորն:

Ասոր վրայ աւելցրնելու ենք ան ալ որ միայն երբ զԲարդեճան ենթադրենք հակառակորդն՝ որուն դէմ ուղղեալ է խարդախութիւնս, այն տեսն կը հասկրնանք թէ ինչու առաքելական ժամանակի Թղթեր կեղծելու միջոցաւ ² ուղուած է անոր դէմ պայքարիլ. վասն զի ճիշդ այս էր Բարդեճանեանց ոճը՝ իրենց վարդապետութիւնը ժողովրդեան մէջ տարածել՝ կեղծեալ եւ բարդեճանեան սղուով դրուած Առաքելոց պատմութիւններով: Եթէ ասոր նկատմամբ Եփրեմոյ պայծառ վկայութիւնն ալ, զոր կու տայ իւր Մեկնութեան մէջ, շունենայինք, բաւական էր Բարդեճանեանց այս ոճն ապացուցանելու՝ թուվմայի կոչուած Գործքն, ³ որ բոս բովանդակութեան յայտնապէս զնոստիկեան են: Ըստ այսմ՝ մեր դիպաց մէջ կաթուղիկեայ ասորի մը պարզապէս

¹ Ռուսի շատ յարմար չէ Յանի բաժը (Theol. Literaturblatt, 1892, p. 193) թէ «Առաջին անգամ Եփրեմ Բարդեճանի վրայ առած է թղթիս խօսքերը», Այս բանս կրնայ արժէլ ի հարկէ առաջին հասարակ համար (-ժամն որոյ, եւն), բայց ոչ թէ երկրորդին: Վերջնոյս մէջ Եփրեմ իրեն պատմական վկայ մը կը խօսի:

² Այն թէ հեղինակն յունական Պաւղոսի Գործոց մէջ իւր գտած եւ ասորեթէնի փոխադրած թղթակցութիւնը Վաւերական կը համարէր, բոս ինքեան կարելի է, բայց շատ ալ հաւատալի չէ, վասն զի փոխառութիւնն մեծապէս ճոխացուցած է իւր յատուկ յաւելուածներով:

³ Հմմտ. Lipsius, die apokr. Apostelgesch. 1883, I 292ff.

Հեռեւած է Բարդեճանեանց ոճին՝ անոնց դէմ
կռուելու համար:

Նաեւ բնդդէմ՝ Բարդեճանու լիովին կը մե-
կնուի այնու՝ որ սաստկութեամբ կը շեշտուի մար-
մնոյ յարութիւնն. վասն զի զԲարդեճան իբր ասիէ
ուրացեալ ի մասնաւորի կը դորովէ Ս. Եփրեմ՝
եւ կը կրկնէ որ Բարդեճան կ'ուրանար մարմնոյ
յարութիւնն:՝ Այս ամէնէն ետքն իբրեւ բաւա-
կան հիմնեալ ենթադրութիւն մը կը բաղձանք
նկատել սա կէտը՝ թէ Անժմ-եր Բիթ-մից-Բէ-նս Ի-ր
ուորի յե-ին Եղ ի սիդեանէ անոյ իբրեւ վիճաբո-
ւի-ն մը պիտո՞ւն էր ընդդէմ իմ՝ Բարդեճան-
անցին իմ՝ անոր անոյն-ողաց:

Եթէ արդ այս այսպէս է, ուրեմն խարդա-
խութիւնս չի կրնար Բարդեճանու յայտնի հրա-
պարակ ելլելէն յառաջ ծագած ըլլալ: Բարդե-
ճան ծնաւ 154ին Յ. Ք:՝ Եւ որովհետեւ 30 տա-
րեկանէն յառաջ դժուարաւ կրնար այնչափ ճո-
խութիւն ստացած ունենալ, որ գնոստիկեան
դպրոցի մ'իբրեւ գլուխ հրապարակ ելլէ, պէտք
ենք վիճազրութեանս սկզբնութիւն, որմէ յառաջ
չի կրնար ըլլալ, ամէնէն կանուխ 180—190 տա-
րիները գնել:*

Գրեթէ այս ժամանակամիջոցը կը զանենք
նաեւ այն դիտողութեամբ, որ անվաւերականիս

1 Հմեռ. Schönfelder յեկեղեցական բառգիրս, զոր
Wetzer եւ Welter հրատարակած են (Բ Տպ. Հար. Ա,
1999, 2002): Ասիէ դաս՝ A. Merx, Bardesanes von
Edessa 1863, p. 80ff. A. Hilgenfeld, Bardesanes,
1864, p. 69.

2 Հմեռ. Hilgenfeld, p. 11ff.

* Յաւելուածոց մէջ (էջ 99) Նեղիսակը սա տո-
ղերը կը յաւելու. «Rubens Duval հեր սա գրութեան
մէջ Histoire politique, religieuse et littéraire d'Édesse
jusqu' à la première croisade (Journal Asiatique, VIIIe
série, Tome XVIII, 1891, p. 266) կ'ուզէ արդէն 170 տա-
րին դնել Աստուածաշնչի՝ նաեւ Նոր-կտակարանի նա-
գոյն ստորի թարգմանութեան ի գլուխ ելլելը:»

յարդարուն արդէն գտած էր իրմէ յառաջ Նոր-կտակարանի ասորերէն թարգմանութիւն մը, եւ այն ո՛չ միայն Աւետարանաց թարգմանութիւնն ասորերէն Համաբարբառին (Diatessaron), որուն համար է (Գ, 36) “Սուրբ աւետարան”, կոչումն, այլ նաեւ Գործքն Առաքելոց եւ Առաքելական թղթերը: Կոչմունքն համեմատելով կը գտնենք ապահովապէս ի վկայութիւն կոչուած սա զբքերէն՝ թուղթ առ Հաովմայեցիս, առ Կորնթացիս Ա եւ Բ, առ Գաղատացիս, Էփեսացիս եւ Փիլիպպեցիս, առ Տիմոթէոս Ա եւ Բ, և Պետրոսի Ա կաթուղիկեայ թուղթը: Թէեւ այս կոչմունքներէն անմիջապէս բան մը հետեւցընել չենք կրնար, վասն զի այն մասանց համար՝ որ Պաւղոսի յունական Գործոց փոխառութիւն էին, Ս. Գրոց ալ կոչմունքն յունարէն Ս. Գրքէն առնուած էին, եւ մնացեալն ալ կրնար ասորին յունարէն նոր կտակարանէն առնուլ եւ ասորերէնի դարձրնել: Սակայն այս կոչմանց մեծ մասն՝ եթէ համեմատենք՝ կը գտնենք այնպիսի ընթերցուածներով, որ կը նոյնանան Պեշիտթայի հետ, այսպէս Ա. 2, Գ. 2, 3, 13, 35 (վերջինս գտնէ 1¹ եւ 1² ձեռագրաց սկզբնաղբին համար): Ուստի անվաւերականիս ասորի հեղինակն Աստուածաշնչի ասորերէն թարգմանութիւն մ՝ ունէր առջեւն, որ առհասարակ — թէեւ ոչ միշտ — կը համաձայնէր յետագայ Պեշիտթայի հետ: Սակայն դժբախտաբար այս կէտս կռուան մը չի տար մեզի ժամանակի չորշման համար, վասն զի ամենեւին տեղեկութիւն տունինք այն ժամանակիննկատմամբ, թէ երբ ասորի եկեղեցին Առաքելոց թղթոց առաջին թարգմանութիւնն ունեցաւ: Ստիպուած ենք ընդունիլ — մերձաւոր տարեթիւ մը նշանակելու համար — որ իբր 200ին եղաւ այն:՝

1 Հմմտ. 3-ն “Նախնական Նոր-կտակարանն ասորի

Սահայն անփաւերականին յօրինումն եւ տարածումն շենք կրնար 200էն շատ ետքը գնել: Վասն զի հակաբարդեժանեան վիճարանութեան այս պտուղը ամենէն հաւանականութեամբ կրնանք միայն այն ժամանակին վերագրել, երբ Եդեսիոյ եկեղեցւոյն մէջ հերետիկոսք եւ կաթուղիկեայք կերպապէս իրարմէ բաժնուիլ պէտք էին: Արդ Յակոբայ Եդեսացւոյ տուած մէկ տեղեկութեան համեմատ այս ժամանակը կը համարուի Փղոտ եպիսկոպոսի վարչութեան ատենն, որ իբր 200ին եպիսկոպոս ըլլալու էր Եդեսիոյ: ¹

Ի հարկէ Յան այն հերետիկոսներն՝ զոր Փղոտ եկեղեցիէն վտարեց, զՄարկիոսեանք կը համարի, «վասն զի, կ'ըսէ, դժուարաւ Բարդեժան եւ իւր ժամանակակից կողմնակիցք բաժնուած էին արտաքուստ եկեղեցւոյ հազարդութենէն: ²» Սահայն եթէ նաեւ Բարդեժանեանք այն ժամանակ արդեամբք եկեղեցիէն բաժնուած չըլլային, սահայն գոնէ այն աստուածաբանական վիճից առթիւ ուղղափառաց ծանօթ եղած ըլլալու էր Բարդեժանու քարոզած վարդապետութեանց, մանաւանդ յարութիւնն ուրանալուն վտանգաւորութիւնը: Եւ ճշդիւ Բարդեժանու դէմ, որ շատ ազդեցիկ անձ մըն էր իբրեւ բարեկամ՝ Արդար Ը արքայի, եւ ապահովապէս նաեւ ժողովրդեան մէջ մեծապէս յարգուած էր իբրեւ բանաստեղծ եւ փիլիսոփայ, կրնար ուղղափառ կողմնակցութեան մէկ անդամին միտքն իյնալ փոխանակ

եկեղեցւոյ, իրեն յիշեալ գրութեան մէջ՝ «Պատմութիւն Կանանի Նոր-կտակ» 1888, Ը 369—429:

¹ Տես Յնի սա գրութեան մէջ՝ «Տատիանու Համարարբանն» (Tatian's Diatessaron, 1881, p. 378 եւն.) Թէոքրոն, Սկզբնաւորութիւն Եդեսիոյ եկեղեցւոյն. (Tixeront, les origines de l'église d'Edesse. 1888, p. 140ff.) Ըյս խօսքին ասորի բնագիրը կը գտնուի Ռայթի ասորական ձեռագրաց ցուցակին մէջ. (W. Wright, Catalogue of Syr. Manuscripts. II 1871, p. 600.)

² Անդ, էջ 379.

յայտնապէս կուռելու՝ հզօր ախոյեանին դիմագրել
կեղծ առաքելական թուղթ մ'ի լոյս հանելով:
Ուստի այս կեղծեաց իբր հաւանականագոյն ժա-
մանակը գտած կ'ըլլանք Փղրատի եպիսկոպոսութեան
եւ Արգար Ա Սեւերոս Բար Մանուի (որդի Մանու-
վայ)՝ կառավարութեան ատենն, կըր հաշուով
իբր 200 տարին Յ. Բ.:

Ջ.

Թղթոյս յարաբերութիւնքն՝ Անտարակի Հա-
ւարարքատին եւ Առաքելոց Թղթոց ասորի
Թարգմանութեան հետ:

Աթէ ուղիղ է մեր ենթադրութիւնը թէ
կորնթացոց Գ թուղթն իբր 200ին հեղինա-
կուած եւ ի լոյս հանուած է, այն ատեն պէտք է
որ անվաւերականիս մէջ գանուած աւետարանի
կոչմունք անուած ըլլան Համարաբաւէն (Dia-
tessaron). վասն զի այս էր այն ժամանակի ասորի
եկեղեցւոյ պաշտօնական Աւետարանը: Արդ աւե-
տարանէ անուած կոչմունք կրնան համարուիլ
սա սեղերը՝ Գ, 24 (յարութիւն մարմնոց եւ դա-
տաստան.) 25 (ուրացումն յարութեան.) 26 (վասն

1 Ա. կոթմիա այս արքային կառավարութեան
ժամանակը կը դնէ 176—213 տարիները. (տես Rhein. Mus.
N. F. XIX 1864: Die Königsnamen in den apokr. Apostel-
geschichten, p. 172.) — Ըստ յեազայ քննութեանց
կոթմիաի, զոր կը գանենք իւր դրութեան մէջ՝ «քննու-
թիւնք պատմութեան Սորենէի թագաւորութեան (Unter-
suchungen über die Geschichte des Königreiches von
Osroëne: Mém. de l'Académie imp. des sciences de St.
Petersbourg, VIIe série, tome XXXV, 1887, p. 1—49)
Եղեկոյ առաջին քրիստոնեայ թագաւորին անունն է՝
Լ. Եղեո Սեպտիմոս Աբդու թ. Աւագ (Μεγάλος) Բար-
Մանու: Ըստ կոթմիաի հաշուին իշխանց Արգար 35 տարի
(179—214) իբրեւ փապեա, եւ 1 տարի 7 ամիս իւր որ-
դւոյն հեա՝ Սեւերոս Արգար ժ. Բար-Արգար: Ըստ այսմ
ուղղելու է ուստի վերը յիշուած տարեթիւր:

— Վերջին դիտողութիւնը Յաւելուածոց մէջէն
առինը: ԹՐԳՄ.

սերման, որ յերկիր անկցի.) 29 (նշան Յովնանու մարգարէի.) 35 (յարութիւն մեռելոց.) 38 (ճնունդք ի թից): Արդ այս կոչմունքներէն միայն մէկ հասար չենք կրնար Համաբարբառի մեզի ցոյթմ ծանօթ աղբււր-գրութեանց մէջ գտնել ցուցրնել, այսինքն՝ Գ, 24 = Յովհ. Ե, 29: Միւս ամէնք կրնանք Համաբարբառի մէջ ցուցրնել . . . * Ի հարկէ ասով՝ որ այս տեղերը կրնանք ցուցրնել իբր մասն եզած Համաբարբառի, տակաւին չ'որոշուիր մեր խնդիրը թէ Կորնթացւոց Գ թուղթն զասունք կանոնական աւետարաններէն առած է թէ Համաբարբառէն: Այս խնդիրը լուծելու կրնան նպաստել միայն այն կոչմունք, որ Համաբարբառին՝ Աւետարաններէն շեղելով՝ կամ՝ բոս բովանդակութեան կամ՝ գտնել բոս ձեւին յատուկ են: Առաջին տեսակէն կոչմունք չենք գտներ բոս պատահման, բայց վերջին տեսակէն հասար մը: Այս խօսքն է Մատթ. ԹԲ. 40, որուն մէջ կանոնական աւետարանք միայն Յովնանու մարգարէի անունը կը յիշէ եւ ոչ նաեւ անոր հօրը, եւ այսպէս ունին նաեւ Ե, Լ եւ Ար. Ընդ հակառակն Հրահաս (Զգօն

* Այստեղ դուրս թողուած է կտոր մ'որ կոչմունք անվաւերականիս համեմատուած են Համաբարբառի վկայ եղող գրութեանց նեա: Համեմատութեանս եւ յաջորդ մասին նեա ներինակը սա համեմատութիւնք կը գործածէ. Ե = Եփրեմայ Մեկնութիւն Համաբարբառի, Նայրէն (տպ. Վենետ. 1836.) — M = Mössingerի լատ. Թարգմանութիւնն Եփրեմայ այն Մեկնութեան (Evangeliū concordantis expositio. Venetiis 1876.) — L = Համաբարբառի լատիններէն խմբագրութիւնն Ի ծնն Վիկտոր Եպիսկոպոսի Կապուայ (նոր. E. Ranke, Codex Fuldensis. Marburg 1868.) — Ar = Արաբերէն թարգմանութիւն Համաբարբառի, նոր. Չասրա (A. Ciasea, Tatiani evang. harm. arab. Romae 1888.) -- A = Հրահասայ Զգօնի Պարսկի ժառը (Aphraates, Homilies, ed W. Wright, Lond. 1869.)

ԹՐԳՄ.

Պարսիկ, էջ 222, 223) այսպէս ունի կոչումն.*
 «Որպէս եղև ԅօմիան, որդի Մովսէս (Սառ 30 32.)
 ի պորտ կիսին զերիս տիւս եւ զերիս զիշերս, այն-
 պէս եղիցի որդի մարդոյ ի սիրտ երկրի:» Եւ ծիշդ
 այսպէս կը յիշէ Կորնթացւոց Գ. թղթին «զՅով-
 նան, որդի Ամովսէս:» Արդ շատ անհաւանական է
 ի հարկէ որ երկու մասենագիրքս ալ իրարմէ ան-
 կախ կոչման խօսքը միեւնոյն յաւելուածով ծո-
 խացուցած ըլլան, եւ աւելի անհաւանական այն՝
 թէ հոս Հրահատ կախումն ունենայ Կորնթացւոց
 Գ. թղթէն: Բնական ենթադրութիւնն անշուշտ
 այն է թէ երկուքն ալ Աւետարանի կոչումն յաւ-
 ելուածով մէկակզ միեւնոյն աղբիւրէն առած
 ըլլան: Արդ աղբիւրը կրնայ միայն Համաբարբառն
 ըլլալ, վասն զի Հրահատ իւր կոչմունքը բացառա-
 պէս միայն ասկէ կ'առնու: Ճանր դժուարութիւն
 մը չի կրնար յարուցանել այն պարագան որ Հա-
 մաբարբառի միւս վկայք՝ Է, Լ եւ Ար՝ շունին
 յաւելուածը. վասն զի Համաբարբառի նման շատ
 գործածուած ուստի շատ օրինակուած գիրք մ'ի
 հարկէ այլեւայլ խմբագրութիւններ կ'ունենար:
 Ուստի Հրահատայ եւ Կորնթացւոց Գ. թղթին այս
 համաձայնութեամբն ապացուցուած կը համարինք
 որ վերջնոյս հեղինակն զՀամաբարբառ գործածած է:

Կորնթացւոց Գ. թղթին Աստուածաշնչի
 կոչմանց մեծագոյն մասն՝ Առաքելոց թղթերէն
 առնուած է: Ասոնք, որչափ որ թարգմանու-
 թեանց ձեռք կրնանք հետեւցրնել, լիովին կը
 նոյնանան Պեշիտթայի հետ, եւ միայն երեք

* Զգոնի հին հայերէն թարգմանութեան մէջ
 (տպ. Կ. Պ. 1824, էջ 258) զարմանալի կերպով կը պա-
 կսի «որդի Ամովսէս», կարեւոր քստերն. քննելի՛ թէ
 հայոյն ասորի՞ն քնազրին մէջ արդէն կը պակսէին թէ
 յետոյ դուրս ինկած են: ԹՐԳՄ.

1 Հմտ. Zahn, Tatian's Diatessaron, p. 72ff.
 Gesch. des neutest. Kanons. I. 369ff.

խօսք շեղած կը գտնենք Պեշիաթայէն: Եւ ասոնք են՝ Հռովմ. Ա, 3. Ա կոր. ԺԵ, 37. Ա Պետր. Գ, 22: — Հռովմ. Ա, 3 Պեշիաթա յաւելուած մ'ունի: Յոյնը կ'ըսէ հոս պարզապէս ἐξ σπέρματος Δαυὶδ (ի զաւակէ Գաւթի), իսկ Պեշիաթա «ի զաւակէ Գաւթի» (Λαυ), եւ այս «Գաւթի» կարգացած է նաեւ Ս. Եփրեմ իւր դործածած Աստուածաշնչին մէջ, ինչպէս կը ցուցնէ Հռովմայեցւոց թղթոյն Եփրեմայ մեկնութիւնը, որուն մէջ կ'ըսուի ըստ հայերէն թարգմանութեան՝ «ի զաւակէ Գաւթի»:՝¹ Նաեւ Համարարբառի Եփրեմայ Մեկնութեան մէջ կոչումն կ'ըլլաւի այնպիսի տեղէ մ'որ նոյն կ'երեւայ Հռովմ. Ա, 3 տեղեւոյն հետ: Այստեղն է Մեկնչին ներածութեամբ հանդերձ այսպէս.՝ «Չի եթէ վասն այնորիկ զի ասաց՝ բա Եղեմ-բէ-իւ Կոր Կ, զի յայտարարեց թէ եւ Մարիամ ի տանէ անտի Ղեւեայ է. — եւ ահաւասիկ եւ ասաց նմա վասն Յուսէփու եւ Մարիամու թէ Երէմ-իւ է Գաւթի Եղեմ . . . .:՝² Արդ եթէ Մարիամ յայլմէ ազգէ է, սուտ եղեւ այն՝ զի ասէ՝ ի Գաւթի . . . .: Նաեւ Առաքեալ գարձեալ վկայէ յասել անդ իւրում՝ Տէր Ժէր Յիսուս Բրէսքոս, ասէ, ի Մարիամայ եղեմ է զաւակէ Գաւթի:» Երկու կոչմունքս ալ՝ թէ այն որ Աւետարանէն եւ թէ որ Առաքելոյն թղթէն է, նաեւ Հրահատայ քով գտնուին՝ զարմանալի կերպով համաձայն Եփրեմայ հետ, այսպէս (էջ 472, 473) «Եւ Յովսէփ կոչի հայր Յիսուսի Փրկչին. եւ Յիսուս ծնաւ ի Մարեմայ կուսէն՝ է զաւակէ Գաւթի, ի Հռովմայն սրբութեան, սրպէս գրեալ է. Յովսէփ է-

¹ Տպ. վենետ. 1836, էջ 8: Տեղւոյս լատիներէն թարգմանութիւնը (Venetiis 18.3, p. 3) ամբողջական չէ բոլորովն՝ A stirpe Davidica.

² Տպ. վենետ. էջ 17—18:

³ Mösinger (էջ 16) շատ ազատ թարգմանած է Alio loco eadem scriptura dixit.

Մարիամ, որ խօսեալն էր նմա, երկուտեան՝ ի քանի Գաւթի:
 Եւ² Առաքեալ վկայէ. Յիսուս³ Փրկիչ էր ի Մա-
 րեմայ՝ ի զաւակէ տանն Գաւթի ի ձեռն Հոգւոյն
 սրբութեան: Նոր Հռոմայեցւոց թղթոյն այս
 տողէն կոչում է նաեւ Կորնթացւոց Գ թղթին
 ուրիշ մէկ տեղն ալ, այսինքն՝ Գ, 5 ուր կ'ըսուի
 միայն «ի զաւակէ Գաւթի» եւ ոչ՝ «ի զաւակէ քանն
 Գաւթի»: Եւ այն՝ կարելի չէ բնդունիլ որ այս
 տեղւոյ բնագիրն յետոյ ուրեմն սրբագրուած ըլլայ
 Աստուածաշնչի հայերէն թարգմանութեան հա-
 մեմատ: Ասան զի նաեւ Ե, 1¹ եւ 1² կը համա-
 ձայնին լիովին չի հետ: Ուստի «քանն» յաւե-
 լուածն արդէն Կորնթացւոց Գ թղթին ասորի
 բնագրին մէջ կը պահուէր: Այսպէսով գտնէ կարելի
 է որ Կորնթացւոց Գ թղթին հեղինակն այնպիսի
 ասորի Աստուածաշունչ մը կը գործածէր, որ՝
 բնդդէմ Պեշիտթայի, եւ Հրահատայ եւ Եփրեմայ
 գործածած Աստուածաշնչին՝ աւելի համաձայն էր
 յունարէնին, եւ Հռովմ. Ա, 3 տեղւոյն մէջ «քանն»
 յաւելուածը չունէր: *

Պեշիտթայ ուրիշ շեղում մը կը գտնենք
 Գ, 26 տեղն՝ «ցորենոյ սերմանս եւ զայլոց սեր-
 մանեաց»: Այս խօսքն առանց տարակուսի Ա.
 Կոր. ԺԵ, 37 խօսքէն է, ուր յունարէնն է՝ γορμόν
 κόκκων, εἰ τύχοι, σίτου τινος τῶν λοιπῶν. Պե-
 շիտթան բաց ի ցորենէն՝ գարի ալ կը յիշէ, սապէս՝
 «Հասն մերկ ցորենոյ կամ գարւոյ կամ այլոց
 սերմանեաց», եւ այսպէս ունի նաեւ Հրահատ
 Զգօն (էջ 155):** Իսկ արդ Կորնթացւոց Գ

1 Այլ օր. «Երկրքեան էին»

2 Այլ օր. «նաեւ Առաքեալ»

3 Այլ օր «Տէր էր Յիսուս քրիստոս»

* Այս տեղին պակսելով Զգօնի հայերէն թար-
 գմանութեան մէջ նոր թարգմանել հարկ եղաւ:

ԹԲԳՄ.

** Տպ. հայերէն ի Կ. Պոլիս, 1824, էջ 158:

Թուղթը յունարէնին կը հետեւի եւ ոչ Պեշիտ-
Թայի: Սակայն դուրս թողուած բառն հոս այնպէս
աննշանակ է որ ապահով հետեւութիւն մ'անկէ
հանել չենք կրնար թէ ինչպէս էր անոր սկզբնա-
կան ասորի Աստուածաշնչին մէջ այն խօսքն:

Այլազգ է խնդիրն յաջորդ դէպքին մէջ:
Ա. Պետր. Գ., 22 տեղոյ մէջ Աւուլիաթայ Պեշիտ-
Թայի դէմ սա յաւելուածն ունի՝ ut vitae aeternae
haeredes efficeremur. Արդ այս խօսքը կը յիշեցընէ
զարմանալի կերպով Կորնթացոց Գ. թղթին սա
խօսքը (Գ. 36) «զկեանս յաւիտենականս ժառան-
գեաջիք:» Եթէ պետք ենք այս համեմատութեան
հետեւութեամբ այս խօսքն իբրեւ կոչումն նկատել
Ա. Պետր. Գ., 22 տեղէն, այն ատեն հոս ալ այն
դիպաց մին գտած կ'ըլլանք, որոնց մէջ ասորի
Աստուածաշունչն արեւմտեան բնագրաց հետ կը
համընթանայ: Եւ այս դէպքն նշանակութիւն
ունի, վասն զի Պեշիտթայէն աւելի վեր ի հնու-
թիւն կ'ելլենք ասով, դէպի այն ժամանակաշրջանն
երբ քրիստոնեայ ասորիք Պետրոսի Ա թուղթն
առաջին անգամ իրենց մայրենի լեզուաւ ընդու-
նած էին:

Է.

Կորնթացոց Գ. թղթին գործածոսթիւնն ասորի
եկեղեցոյն մէջ:

Ասորի եկեղեցոյն մէջ կեղծ թուղթս կեր-
պապէս կանոնական արժէք ստացած է: Եւ այս
անժխտելի կերպով կը հետեւի այն պարագայէնոր
Գ. դարուն Ս. Եփրեմ այս անվաւեր գրութիւնն
Կորնթացոց երկու կանոնական թղթոց հետ ի
միասին եւ միեւնոյն կարգին մէջ մեկնել կրցաւ:¹

¹ Կորնթացոց Գ. թղթէն կոչում մը կոյ Համա-
բարբառի Մեկնութեան մէջ: Էջ 110 (Mösinger, էջ 119)
Յովնանու Մարգարէի համար կ'ըսուի՝ «Ձոր օրինակ ոչ

Յան երկրորդ վկայ մ'ալ կը բերէ՝ զՀրահատ Չգօն՝ Եփրեմայ ժամանակակից, որ իւր ճառերուն մէջ Կորնթացոյ Գ թղթոյն Գ, 5 խօսքն ի վկայութիւն կոչած ըլլայ: ¹ Նաեւ Հառնաք՝ այս կարծեաց կողմն ելաւ: ² Ընդհակառակն Գարիէր այս տեղերուն նոյն ըլլալը « գոնէ տարակուսական » կը գտնէ: ³ Գարիէրի տարակուսին մասնակից եմ ես ալ: Փոխանակ ընդունելու որ Հրահատայ եւ Եփրեմայ կոչումն ⁴ — վասն զի վերջինս ալ առանց տարակուսի միեւնոյն տեղը կ'անհարկէ — մեր թղթակցութենէ փոխառեալ ըլլայ կը բաղձայինք ընդունիլ որ Հոսովմ. Ա, 3 տեղոյն այնպիսի մէկ ընթերցումը կը ներկայացընէ, որ երկու Հարցս ժամանակ ասորի Ատուածաշունչներուն մէջ կը գտնուէր եւ գոնէ մասամբ անցաւ Պեշիտթայի մէջ ալ: ⁵

Եփրեմայ ժամանակէն ի վեր Կորնթացոյ Գ թուղթն Ասորոց քով կ'անհետանայ: Պեշիտթայի մէջ Հառնուեցաւ: Հաւանականաբար իրեն ալ այն պատահեցաւ՝ ինչ որ եղած է Համաբար-

տականեցաւ ինչ ի նմա:» Այս բառերն յայտնապէս Գ, 30 տեղէն առնուած են:

¹ Պատմ. Կանոնի Նոր-Կտակարանի, 1892. Բ, էջ 561, 594:

² Theol. Literatur-Zeitung, 1892, p. 3 (Ծան. 2.)

³ Էջ 6, Ծան. 4:

⁴ Երկու կոչումնք ալ վերը յիշուեցան:

⁵ Հոսովմ. Ա, 3 խօսքին այս մեկնողական թարգմանութեան սկզբնագիր նկատելու ենք աւետարանի այն կոչումը, զոր ասկէ անմիջապէս յառաջ ի մէջ կը բերեն Հրահատ եւ Եփրեմ գրեթէ բառական համաձայնութեամբ: Իսկ արդ աւետարանի կոչումն միայն Համաբարառէն կրնայ ըլլալ, որ անչուշա գտնուած ըլլալու է Մարեմայ եւ Բովսեփայ Բեթղեհէմ երթալու պատմութեան մէջ: Եփրեմ այս հատածին մեկնութեան մէջ շատ համառօտ կը խօսի, վասն զի հոն կարգացած սա ընագիրը՝ Էին երկրեան ի տանէ Գաւթի՝ արդէն յառաջ Աւետան վրայ խօսած ասեն յիշած եւ մեկնած էր: Համաբարառն իրրեւ աղբիւր մատնանիչ կ'ընէ նաեւ այս խօսքին այն կերպարանքն, որով կոչումն կ'ընէ Եփրեմ Բ Տիմ. Բ, 8 տեղոյ մեկնութեան մէջ. (էջ 251, լատ. թրգմ. էջ 260.)

բառին, որուն գործածութիւնն է դարուն կերպապէս արգիլուեցաւ եկեղեցական իշխանութենէն, եւ տակաւին մնացած օրինակները սկզբամբ փճացուեցան: ¹

Սակայն անվաւեր կորնթացւոց թուղթս այս վիճակին չհասած՝ պէտք է բազմաթիւ ընդօրինակութիւններ ունեցած ըլլայ: Ասան զի նոյն իսկ շորս թարգմանութեանց (Ե, Հ, Լ¹ եւ Լ²) վրայէն դատելով՝ կրնանք որոշ գտնել երկու խմբագրութիւն ասորի սկզբնագրին: Այս կրկին խմբագրութեանց միոյն (— զոր Ս¹ կը նշանակենք) կը վերաբերին Հ եւ Ե, միւսին (— Ս² —) կը վերաբերին Լ¹ եւ Լ²: Ապացոյց են ասոր սա տեղերը. Ա, 15 կը կարգար Ս¹ ուղղութեամբ «Տրեշտակ», որ Ս² խմբագրութեան մէջ «առաքեալ» եղած էր աղաւաղութեամբ: — (Ա, 16) Ս¹ ունէր «քաղաք», իսկ Ս² «եկեղեցի»: — Պատմական միջանկեալ մասը (Բ, 1—5) կը պահուէր Ս² խմբագրութեան մէջ . . . :*

Ըստ այսմ այնչափ բազմաթիւ են ասորի սկզբնագրին կրկին խմբագրութեան ապացոյցները, որ անկարելի է ուրանալ այս իրողութիւնը: Երկու խմբագրութեանց մէջն ալ կրնանք դարձեալ ընթերցուածոց տարբերութիւններ դիտել. այսպէս՝ Գ, 11 տեղւոյ մէջ: Բաց աստի շատ բազմաթիւ են ընթերցուածոց տարբերութիւնք Ս² խմբագրութեան՝ Հ եւ Ե ձեռագրաց մէջ:

¹ Հմտ. Zahn, Tatian's Diatessaron, p. 35, 110. Geschichte des neutest. Kanons, I, 408.

* Այստեղ հայագէտը ուրիշ շատ բազմաթիւ օրինակներ կը բերէ՝ երկու խմբագրութեանց զոյութիւնը ցուցնելու համար, զորոնք մեր ընթերցողաց համար անելորդ համարեցանք թարգմանել: ԹՐԳՄ.

Ը.

կորնթացոց Գ թուղթը՝ հայերէն մատենագրութեան մէջ :

Այն ժամանակ երբ կորնթացոց Գ թուղթն իւր հայրենեաց մէջ իրեն արժանի մնացութեան մատուցաւ, նոր յարգ ստացաւ օտար հոգի վրայ՝ Հայոց ծաղկող մատենագրութեան մէջ : Մետրոպ 405ին կամ 406ին գտաւ Հայոց յատուկ պրութերներն, եւ՝ ըստ պատմելոյ Խորենացոյն՝ սկսաւ անմիջապէս Ս. Գրոց թարգմանութիւնն հայերէն լեզուի փոխադրելով 22 բնկալեալ Գրքերն եւ նոր կտակարանը : Մետրոպ տեղեակ չէր յունարէնի՝ ուստի այս թարգմանութիւնը միայն ասորերէնէ կրնայ եղած ըլլալ : Միայն 432էն՝ Աշախատու ժողովքէն ետքը՝ լոյս տեսաւ Կ. Պոլսէն բերուած յունարէն օրինակի մը համեմատ հոգացուած Աստուածաշնչի այն թարգմանութիւնն, որ այնուհետեւ պաշտօնական նկարագիր առաւ : Արդ վերջին թարգմանութեանս ի գլուխ ելելէն յառաջ՝ պէտք է որ կորնթացոց Գ թուղթը Հայոց աշխարհի մէջ ծանօթ եւ եկեղեցւոյ մէջ ի գործածութեան եղած ըլլայ : Այսին զի այլազգ անկարելի է մեկնել անոր իբր-կանոնական յարգն, զոր ունէր՝ ինչպէս կը ցուցուի՝ Ե դարուն հայ աստուածաբանից գոնէ մէկ մասին մէջ. որովհետեւ չէր կրնար գտնուած ըլլալ Աստուածաշնչի յունարէն այն օրինակին մէջ, որուն վրայ հիմնեալ է հայերէն պաշտօնական Ս. Գիրքը : Ուստի անհրաժեշտ է բնդունիլ որ կորնթացոց Գ թուղթը 432 որքէն յառաջ հայերէնի թարգմանուած էր : Հաւանականօրէն մասն էր արդէն Ս. Գրոց հին մետրոպեան՝ ասորի բնագիրներէ բխած՝ թարգմանութեան, որով թարգմանուելուն ժամանակը դնելու ենք արդէն Ե դարուն առաջին

տասնեկին: Այս ենթադրութեամբ կարելիացոց
 Գ. Ռոմիէն մէկի հասած մի միւր հարախորհրն ըլլալու է
 Ս. Գրոց հայերէն նախորդն Ռարգմանութեան: Ի հար-
 կէ այս ապացուցման դէմ կ'ելլէ՝ կարծես՝ ծանր
 դժուարութիւն մը, այսինքն այն պարագան որ
 ասոր մէջ Ս. Գրքէն եղած կոչմանք կը համաձայնին
 Աստուածաշնչի (յետոյ եղած) հայերէն թարգ-
 մանութեան հետ, ուստի ի հարկէ վերջինս կ'են-
 թադրեն: Սակայն աւելի բազմութիւ են այն տե-
 ղերն, ուր կոչմանք չեն համաձայնիր հայերէն Աս-
 տուածաշնչին հետ: Այսպիսի են՝ Եփես. Գ, 1.
 Փիլեմոն 9 = Գ, 1. — Բ. Կոր. Բ, 17, Գ, 12
 = Գ, 3. — Ա. Կոր. ԺԵ, 3. Գաղ. Ա, 17 =
 Գ, 4. — Ա. Տիմ. Ա, 15 = Գ, 6. — Հռովմ.
 Զ, 18, 22 = Գ, 9. — Բ. Տիմ. Բ, 26 =
 Գ, 11. — Գաղ. Գ, 4 = Գ, 13. — Կող. Գ. 6
 = Գ, 22. — Մատթ. ԺԲ, 40 = Գ, 29.
 Փիլեմ. Գ, 11 = Գ, 30. — Գաղ. Զ, 17 =
 Գ, 35: Եթէ մէկ կողմանէ ուրիշ մէկ երկու տեղ
 (Գաղ. Զ, 17 = Գ, 34. Փիլ. Գ, 8 = Գ, 35)
 համաձայնութիւն կը գտնենք հայերէն Աստուածա-
 շնչի ընթերցմանց հետ, կը մեկնուի այս անշուշտ
 անով որ հայ եկեղեցւոյ Աստուածաշնչին հնագոյն
 եւ նոր թարգմանութեան մէջ ալ այն յարաբե-
 րութիւնը կար, ինչ որ կար նոր կտակարանի
 Itala եւ Vulgata թարգմանութեանց մէջ: Ինչպէս
 Ս. Հերոնիմոս ըստ կարելւոյն պահած է նոր
 կտակարանի մէջ Իտալայի ընթերցուածները,
 այնպէս վարուած ըլլալու են նաեւ հայ թարգ-
 մանիչք Մեսրոպայ առաջին թարգմանութեան
 հետ, եւ այս այնու առաւել որ Մեսրոպ, որ մեծ
 ճոխութիւն ունէր եւ ամբողջ ժողովրդէն կը յար-
 գուէր, տակաւին կ'ապրէր այն ժամանակ եւ այն
 գործին ի գլուխ ելլելը տեսաւ:՝

Նաեւ թարգմանութեան նկարագիրը կը վկայէ որ Հի ներկայացուցած հայերէն բնագիրը հայ մատենագրութեան ամենահին շրջանին կը վերաբերի: Ինչպէս այժմ Ե, Լ¹ եւ Լ² բնագրաց հետ համեմատելով կ'իմանանք՝ տեղ տեղ բաւական կամայական եւ անճիշդ է թարգմանութիւնն, յամենայն դէպս յօրինուածօրէն աւելի վար կը մնայ Աստուածաշնչի պաշտօնական հայ թարգմանութեանէն: Այս դատաստանը հաստատելու համար եւ ոչ պէտք է յիշել մի առ մի դուրս թողուած կտորները.¹ արդէն թարգմանիչը յայտնապէս շատ տեղ աւելի յարասարար մեկներ է քան թարգմաներ,² եւ ի մասնաւորի սիրով մը յաւելուած իկներ կ'ընդունի.³ տեղ մը թարգմանութեան նաեւ թանձր սխալ մը գործած է:⁴

Արնթացուց Գ թղթին իբրեւ Պաւղոսի թուղթ ընդունուելուն հնազոյն վկայութիւնը կը դանենք Ազաթանդեղեայ պատմութեան մէջ: Այս գրութեան տարեթիւն, որ կ'ուզէ հայ մատենագրութեան ամենահին պատմական գրութիւնն ըլլալ, տակաւին շատ անպահօով է. վասն զի թէեւ ստոյգ է որ Ղազար Փարպեցի Ե դարուն վերջերն Ազաթանդեղեայ պատմութիւնն ճանչցած եւ իբրեւ հնազոյն հայերէն պատմագրու-

¹ Ա, 8 դուրս ինկած է հետեւորդ նախագասութիւնն, Գ, 9 «ամենազօր», ածականը. Գ, 10 «Քրիստոսի» սեռականը. Գ, 37 սա խօսքը կը պակսի «հուր է ընդ նմա», ինչպէս նաեւ Եփես. Բ, 12 խօսքին (մարդիկ անասուածք յաշխարհի) ակնարկութիւնը:

² Այսպէս Գ, 8, 9, 12:

³ Այսպէս Գ, 7 (զի յայտնի լիցի.) 9 (Հայր Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի) 23 (ընդ ամենեսեան.) 24 (եւ ի դատաստան յարիցեն թերահաւատ մարմնով.) 28 (մարդկանս):

⁴ Գ, 32 խօսքին մէջ թարգմանիչը կ'ըսէ «ոսկերքն Եզիսէի մարգարէին ի վերայ մեռելոյն անկեալ», Սխալն ասորի սկզբնագրին մէջ շէր, այլ միայն թարգմանութեան պակասութիւնն է, ինչպէս պայծառ կը տեսնուի համեմատելով Ե Լ¹ եւ Լ² բնագրաց հետ:

Թիւն մ'ի վկայութիւն կոչած է,¹ սակայն ամբողջ գրութեան եւ անոր աւարտման տարեթիւը գտնելն կը դժուարանայ բազմաթիւ ընդմիջարկութիւններով, որ յընթացս դարուց մտած են գրքիս մէջ: Սակայն այս կոչումն գտնէ արդէն է գարուն Ագաթանգեղոսի գրոց մէջ կեցած էր, այնպէս որ է գարու մատենագիր մը՝ Թէոդոր Քոթենաւոր՝ ի վկայութիւն կը բերէ զայն իբրեւ Պաւղոսի մէկ խօսքն, զոր Գր. Լուսաւորիչ կոչումն բրած ըլլայ:² Արդ Ագաթանգեղոսի մէջ Գրիգորի բերան գրուած խօսքն է: «Եւ արդ տես զինչ ասէր (սատանայ). Թէ ճաշակիցէք, ասէ, Աստուածք լինիք: Չգատճառան ի նոսա, եւ ի ներքս յինքն զիշխանութիւնն կորդել ջանայր. զի գնոսա վրիպեցուցեալ՝ Հանել ի խոստմանցն Հնարեցի. Թերեւս Հնար լիցի նմա՝ զնոցա՝ տեղին ժառանգել: Արպէս եւ Առաքեալն Աստուծոյ՝ որ Հմուտ եւ տեղեակն էր աստուածաբեր խորհրդոյն. քանզի եւ ասէ իսկ Թէ Անօրէն իշխանն իբրեւ ասորոսքանն իմեցաւ, յեւն արիւնէր եւ զսօնայն մարդիկ մեղս՝ կողեր: Չի իբրեւ զնոսա Հանեալ յայնմ բարեաց, ապա նմա Հնար լիցի զխոստացեալսն բմբռնել: Իսկ նոքա վասն նորին ճառի խաբեալք՝ ճաշակեցին. եւ անցին զպատուիրանաւն՝ յաստուածակերպ փառացն մերկացան:»³ Տարակոյս չի կրնար ըլլալ որ Հոս Կորնթացոց Գ Թղթին 11⁷ տողն ի մէջ բերուած է իբրեւ վաւերական խօսք Առաքելոյն. եւ այն՝ որ

1 Պամ. Հայոց, ապ. Վենետ. 1873, էջ 1, 2:

2 Տես վարդ:

3 Բնագիրը «նորա» կը կարդայ:

4 Տպ. Վենետ. 1862 էջ 214—215: Այս կոչումը ծանօթ էր արդէն Ռիմքի, զոր յառաջ կը բերէ յէջս 14, 15: Բայց այնպէս միջին ու խառնակ կերպով եղած էր կոչումն որ ընթերցողը աւելի կրնար կարծել Թէ Գրիգորի ընծայուած ճառից հաւաքմանէն (ապ. Վենետ. 1838) քան Թէ Ագաթանգեղոսէն ըլլան: Գարիէրի արդիւնքն է որ կոչմանս բուն աղբիւրն ուղղութեամբ որոշեց. (էջ 6, Ծան. 2.)

Հետաքննութեան արժանի է՝ մէկ կողմանէ համառօտուած եւ միւս կողմանէ փոփոխուած քան այն խօսքն, զոր Հունի ընդդէմ է եւ Լբնագրաց:՝ Ասիէ զատ երկու տեղ ալ կայ Ազաթանդեղեայ քով, որ թէեւ չբլլան կերպական կոչմունք, զոնէ կը ցուցնեն որ անվաւերս ծանօթ էր: Ս. Հռիփսիմեայ աղօթքին մէջ կ'ըսուի.² «Գու ես որ իջուցեր զճառայն քո զՅովնան յանդունդս խորոց ծովուն, եւ ետուր առնուլ զչափ քո զօրութեանդ. եւ սրտաքսեցեր զնա ի դուրս քան զմարդկային բնութիւնս, եւ միւսանգամ այսրէն առանց ապականութեան ածեր սղջանդամ՝ կացուցեր ի կենդանութեան. զի է-ճաշ փ-նէ-ճ-ճ ոչ շարժեալ լինէր ի վարդից նոր:» Կարելի է որ հոս ակնարկուածն բլլայ Գ. Յ0 տողին վերջին խօսքը:³ Աւելի որոշ կերպով կ'ակնարկուի անվաւերական թուղթս յաջորդ խօսքին մէջ ի «Վարդապետութեան Գրիգորի.» որ է այս. «Աստուծոց Աստուծոց շնորհն սուրբ ի նոյն Սուրբ, եւ էառ Աստուծոսրդին մարմին ի կուսէն. որով նորոյ շարն, նոյն մարմնովն պարտաւորեաց զմեզս աստուածախառն մարմնովն:»⁴ Չի կրնար անտեսուիլ որ այս խօսքիս հիմն են Գ. 13 եւ 15 կրկին տողերը:

Ռինք երկու ուրիշ վկայ ալ կը յիշէ՝ զԹէոզոր Բռթենաւոր է դարուն եւ զՆերսէս Լամբրոնացի ժԲ դարուն: Վերջնոյս համար կ'ըսէ Ռինք թէ այն ժամանակ եւ այժմ ալ անտիպ (ուստի ինձ անմերձենալի) ճառի մը մէջ իբրեւ Պաւղոսի

¹ Աը պակսի «սպանաներ», եւ «մեղօք» ալ «կապեր» բայէն յառաջ կը գրուի:

² Տպ. Վենետ. 1862, էջ 141: Կորնթացւոց Գ թղթէն այս եւ յաջորդ փոխառութիւնն ծանօթ է ինձ Գարիէրի առանձնապէս ինձի հաղորդած տեղեկութենէն:

³ Բայց կարելի է նաեւ համեմատել Ս. Գրոց ստեղծերը՝ Ա. թագ. ժԳ, 45. Բ թագ. ժԳ, 11. Գ թագ. Ա 52:

⁴ Տպ. Վենետ. 1862, էջ 267:

խօսք յառաջ կը բերէ՝ Գ, 9 տողն, զայն՝ զոր Ա-
զաթանգեղոս ալ ի վկայութիւն կոչած էր: Մաս-
նաւոր մտադրութեան արժանի է միւսը՝ Թ.
Քոթենաւորի կոչածը: Աւերջինս՝ որ է՝ դարուն
վանահայր էր վանքի մը յՈսնարագած, վիճական
գրութիւն մը յօրինած է Մայրագոմեցւոյ հետեւո-
ղաց՝ իւր ժամանակի մէկ աղանդին՝ դէմ:՝ Ճառս
լոյս տեսաւ Յովհաննու Իմաստասիրի գրութեանց
հետ ի միասին ի Աննետիկ 1833ին: Այս գրու-
թեան մէջ կ'ըսուի (էջ 154, 155):

“Արդ սլ խաբողորսակ թշնամիք, ներբո-
ղելով ձեր զճշմարտաբարոզ վկայն Քրիստոսի
զյոզներջանիկն Գրիգոր՝ սրտաղաղակ բանիւ սիւ-
ծանել մերկութեանն ծածկոյթ, դովին այդու բա-
նիւ՝ ցուցից յայլումն տեղոջ՝ բամբասանս յար-
դարեալ ձեր նախադրուատին Գրիգորի, այլ ոչ
գովեսա. քանզի որթողքսական վերնադիտող
քրիստոսազգեստ նախահայրքն գումարեալք ի
Նիկիապողիս՝ կանոնադրեցին երկակի՝³ հնգեակ եւ
եզակի քառեակ թուով միայն՝ ի սբբումն կոչա-
րանին ընթեռնուլ թուղթս զաստուածաբարոզ
առաքելոյն Պաւղոսի եւ ի նորապատում՝ գրու-
թեանն զնոյն շարագրութիւն վերառեալ է: Իսկ
բարեդրուատելին Գրիգոր զառ ի հարցն լուեալն եւ

1 Ռէն, էջ 16, 17. — Ներսէս ծնած է ի Լամբրոն Վիլիկոյ 1198ին, եւ էր արքեպիսկոպոս Տարսնի: Հմմտ. Wetzer եւ Welte, Kirchenlexicon, 2. Aufl. IX, 162—164:

2 Մայրագոմեցւոյ եւ իրենց վարդապետութեան վրայ կը խօսի Վ. Տէր-Մկրտչեան (K. Ter-Mkrtschean, die Paulikaner. Leipzig 1893, p. 67 ff.) Տէր-Մկրտչեան (էջ 69) այն կարծիքը կը յայանէ թէ Մայրագոմեցւոյ աղանդին դէմ գրող Թէոդորոսը չէ Քոթենաւորը, այլ ուրիշ Թէոդորոս մը Թ կամ Ժ դարէն: Եթէ ուղիղ է այս կարծիքն, որ զուրկ չէ ձեռագրական որեւէ հիմանէ, այն ատեն Ազաթանգեղոսի խօսքին համար մեր վերը գրած տարեթիւն ըստ այսմ ուղղելու է:

3 Չեռագրին մէջ է “եռակի”, Հրատարակիչն իրաւամբ ուղղած ըրած է “երկակի”, վասն այլազգ՝ մասենագրին ամրոզլ ապացուցումն իմաստ չէր ունենար:

ոչ մակադրեալ ի նոր թարգմանութիւնս, վիաբա-
նութեամբ ճառագրեաց, թէ Անորէն իշխանն
իրբեւ աստուածանայն կամեցաւ, ասէ մաքուր
Առաքեալն, զամենեօն ընդ մեղօք գրաւեաց.¹ Եւ
այս ի հնապատումն տառսն վերատառեալ է,
այլ ոչ ի նորապատում շարագրութեանն:,, Այս
խօսքերէն կը տեսնուի որ ոմանք արդէն է գարուն՝
Աորնթացւոյ Գ. թուղթը Հայոց եկեղեցւոյ մէջ
անվաւերական կը համարէին, ուստի եւ Աստուածա-
շնչի նոր ընդօրինակութեանց մէջ չէին առնուր:
Սակայն կ'երեւայ թէ յաջորդ գարերուն մէջ տա-
կաւ սովորութիւն եղաւ Աորնթացւոյ Գ. թուղթն
օրինակելով ալ հանգերձ՝ իրբեւ տարակուսական
վաւերականութեամբ՝ Նոր Ատակարանի վերջը
դնել: Գոնէ Չոհրապեան՝ որ այս իրաց մէջ ստու-
գիւ տեղեակ անձ է, կը վկայէ որ այս թղթերը
բրեթէ - օրէն յե--բրաց օջ կը գտնուին, բայց շա-
տերուն՝ ինչպէս նաեւ Աննեակոյ ձեռագրաց մէջ՝
Պաւղոսի ԺԳ թղթոց վերջը, ոմանց մէջ ալ մէջ-
տեղը, այսինքն Աորնթացւոյ երկու թղթերէն
ետքը:² Աստուածաշնչի ձեռագրաց մէջ թղթոյս
բռնած գիրքէն աւելի ծանրակշիւ է՝ ասոր հայ
աստուածաբանից մէջ իրբեւ վաւերական բնդու-
նուելու այն վկայութիւնը, զոր կու տան Հայոց
կանոնի երկու ցուցակները, որ կը գտնուին Մխի-
թարայ Այրիվանեցւոյ՝ ԺԳ գարու ժամանակագրի
մը քով, եւ զորոնք այս մատենագիրն առած է
հնագոյն մատենագրէ մը՝ Յովհ. Սարկաւազէ
ԺԱ գարու: Երկու ցուցակաց՝ մէջ ալ Աորնթա-

¹ «Գրաւեաց» ոչ թէ «կապեաց»:

² Հրա. Աստուածաշնչի ի Աննեա. 1805, էջ 1: —
Ի հարկէ ասոր հետ չի համաձայնիր Ռիշտի (էջ 9) դիտո-
ղութիւնը: Սակայն յայտնապէս Չոհրապեանն է իրաց
հմուտն, ուստի եւ հաւատարմագոյն վկայն:

³ Երկու ցուցակներն ալ Պրոսէի գրութեանէն ա-
ռեալ (Brosset, Histoire de Mekhithar d'Aïriwank, traduit de l'arménien. St. Pétersbourg 1869) տպագրած
կը գտնուի Գրեթէի գրութեան մէջ (էջ 7), եւ աւելի

ցւոց երեք թուղթք նշանակուած են, եւ այն երրորդ անվաւերականն Կորնթացւոց երկու կանոնական թղթոց հետ ի միասին հաշուած է: Անշուշտ ընդունելու է որ քիչ մը հետազօտելով կրնան Կորնթացւոց Գ. թղթին ուրիշ հետքեր ալ գտնուիլ հայ մատենագրութեան մէջ. սակայն հաւանականօրէն նոր գտնուելիքներն ալ պիտի չփոփոխեն թ. Բ. թեանաւորի վկայած իրողութիւնը թէ Կորնթացոց Գ. թուղթը՝ Առոմատան յոնանրէն օրինակաց մէջ պիտեւի՞նք՝ երբեք ունիտեւի՞նք ծոնթիւնն չէ վայելած հայ եկեղեցոյն մէջ, ի բաց առեալ այն կարծ՝ ժամանակամիջոցը, որ կ'իջնայ Աստուածաշնչի առաջին (մետրոպեան) եւ երկրորդ պաշտօնական թարգմանութեան մէջ:

Թ.

Կորնթացւոց Գ. թուղթը յատկնակաւ մատենագրութեան մէջ:

Կորնթացւոց Գ. թղթին լատինացի մատենագրի մը հայրախօսական ժամանակէն կամ Միջին-դարէն ծանօթ ըլլալը չի կրնար՝ գտնէ մինչեւ ցայժմ՝ յուցուիլ: Արեւմտեան մատենագրութեան մէջ անվաւերականիս գոյութիւնն ունենալուն վկայ են միայն երկու՝ մօտերս գտնուած՝ լատիներէն թարգմանութիւնք: Երկուքն ալ անձառ, էրարմէ անկախ ի գլուխ հանոտք խորհրմանթիւնն էն, բայց ասորէ բնութիւն միեւնոյն խորհրմանթիւնն էն վերաբերին: Սակայն ասոնց եւ ոչ մին ի գլուխ հանուած է լատին եկեղեցւոյ մէջ ծնած մատենագրէ մը. թարգմանիչն ըլլալու է ոչ թէ ասորագէտ Լատին

ընդարձակագոյնս Յանի քով (Forschungen zur Geschichte des neutest. Kanons, 1893, V, 149ff.) — Յովհ. Սարկաւազ մեռած է՝ ըստ Չամչեանի (Գ, 41) յամին 1129: Միւս մատենագիրն՝ Պիլ. Այրիվանեցի՝ տակաւին չէր գիտեր Չամչեան:

մը, այլ լատինագէտ Ասորի մը: Ասի կը տեսնուի թարգմանութեանց լեզուէն՝ որով ամէնէն սովորական աստուածաբանական գաղափարաց համար Italaի եւ Vulgataի սովորական բացատրութիւնք չեն գործածուիր: Այս բանս ցուցուցած է արդէն Յոն առաջին անգամ գտնուածին համար:՝ Նոյնը կ'արժէ երկրորդին համար ալ, միայն այն եղանակաւորութեամբ որ թարգմանիչը չէր Ասորի մը, այլ լատինագէտ եւ ասորերէնագէտ Յոյն մը կամ Ասորի մ'որ աւելի հմուտ էր յունարէնի քան լատիներէնի:

Յան այն ենթադրութիւնը կը յայտնէ թէ արեւմուտք բնակող բազմաթիւ Ասորիներէն մին էր, որ թղթակցութեանս թարգմանութեամբ ուղած է գոհացրնել լատինացւոց հետաքրքրութիւնն, զորոնք մտադիր ընել տուած էր յիշեալ գրութեան վրայ:²

Թարգմանութեան տարին տյնչափ միայն կրնայ որոշուիլ որ է գարէն աւելի ուշ չէր կրնար ըլլալ: Ասան զի յամենայն դէպս է գարսն սկիզբն անվաւեր թուղթս գուրս հանուած էր ասորի Աստուածաշնչէն:

Ժ.

Ահեարկոսթիւնք Կորնթացոց Գ թղթիև յունական մատենագրոսթեան մեջ:

Հունական Ս. Հարց եւ ոչ մին կը յայտնէ որ Կորնթացոց Գ թուղթը ծանօթ էր իրեն: Սակայն նախնաբար յունարէն գրուած՝ այժմ միայն ասորի թարգմանութեամբ պահուած գրութիւն մը յայտնապէս շոշափման կէտեր ունի

¹ Zahn, Geschichte des neutest. Kanons, II, 1018, է. Theol. Literaturblatt 1892, Nr. 17.

² Հմմտ. Յոնի հետաքրքրական յօդուածն Արեւմտից մէջ եղած ասորի գաղթականութեանց վրայ՝ Պատմ. Կանոնի Նոր-Կտակ. Ա. 1888, էջ 415 եւն:

Կորնթացւոց Ք թղթին բնագրին հետ: Այս գրութիւնն է «Վարդապետութիւն, այսինքն՝ կաթողիկէ ուսումն թԲ առաքելոց եւ աշակերտաց:»¹ Այս գրութեան մէջ գլուխ մը կայ հերետութեանց վրայ, ուր հնագոյն հերետիկոսապետք յանուանէ կը յիշուին՝ Սիմէոն եւ իւր բնկերք Աղէօբոս: Ասոնցմէ զատ ուրիշ մոլարուսոյցք ալ երեւան ելած կ'ըսուին հոն: «Սահայն, կ'ըսուի հոն, սոցա ամենեցուն միեւնոյն կանոն է յերկրի. չվարին օրինօք եւ մարգարէիւք եւ հայհոյեն զԱստուած՝ զամենազօր. եւ ուրացեալ են ի յարութենէ:»² Այս խօսքերուս Կորնթացւոց Ք թղթին հետ ազգակցութիւնն անժխտելի է: Հոն ալ Կորնթացիները պատրոզ մոլորեալք են՝ (Ա, 2) Սիմէոն եւ Աղէօբոս: Եւ իբրեւ ասոնց վարդապետութիւն կը յիշուին (Ա, 10—12) ճշդիւ այն երեք կէտերը, զոր «Վարդապետութիւնն» ալ կը թուէ, եւ այն՝ միեւնոյն կարգաւ եւ երկու անգամն ալ ամենէն յառաջ: Տարբերութիւնը յայնմ է միայն որ «Վարդապետութիւնն» ուղղակի խօսակցութեան կերպն պարզ տեղեկատուութեան ձեւի փոխած է, եւ մասնաւորաբար առաջին կէտին մէջ բաց ի մարգարէից՝ օրէնքն ալ կը յիշուի. երկրորդ կէտին մէջ՝ Աստուծոյ հայհոյութեան բովանդակութիւնը չի ծանուցուիր, եւ երրորդին մէջ՝ յարութիւնը կը յիշուի առանց «մարմնոյ» յատկացուցչին:

Ամէն այս տարբերութիւնը այնպէս երկրորդական են, որ արդեւ չեն ըլլար ընդունելու որ երկու գրութիւնք իրարու հետ ազգակցութեան յարա-

¹ Ատորներէն բնագիրն հրատարակեց Լակարա (P. de Lagarde, Didascalia apostolorum syriace. Lips. 1854.) Գրքիս վրայ կը ճառէ Ֆունք (Funk, die apostol. Constitutionen 1891, p. 28—75.)

² Հրա. Լակարա, էջ 101: Առաջին անգամ մտադիր բրաւ այս տեղոյ եւ Կորնթացւոց Ք գրոց յարբերութեան վրայ Յահն (Zahn, das Evangelium des Petrus 1893, p. 60.)

բերութիւն ունին: Արդ եթէ ուղենք աղգակցութեան այս յարաբերութիւնն որոշել, այնպէս որ ըսենք թէ մատենագրացս մին այն խօսքերը միւսէն առած է, այն առեն միայն «Վարդապետութեան» հեղինակը կրնայ ըլլալ փոխառնողը, որ իւր սկզբնագրին ուղղակի խօսակցութեան ձեւն անուղղակիի փոխած է: Պէտք ենք ուրեմն ընդունիլ որ Գ. դարուն¹ գրող «Վարդապետութեան» հեղինակը գործածած ըլլայ Կորնթացոց Գ. թուղթը: Յան կը մերժէ այս կարծիքը, եւ կ'ընդունի որ Վարդապետութեան» հեղինակը ոչ թէ Կորնթացոց Գ. թուղթն, այլ անոր աղբիւրը՝ զԳործողացն (Πράξεις Παύλου) օրինակած է այստեղ:² Արդեամբք ալ կ'երեւայ թէ այս կարծեաց կողմն է ուրիշ պարագայ մընալ: «Վարդապետութիւնն» կը վիպէ որ հերետիկոսք թէ Օրէնքն եւ թէ Մարգարէքը կը խոտէին: Այս բանս ըսել կարելի չէր Բարդեժանու նկատմամբ, որ՝ ըստ վկայութեան Եփրեմի՝ Մովսիսի Օրէնքը չէր մերժեր:³ Նաեւ Եպիփան յայտնապէս կ'ըսէ որ Բարդեժան Մարգարէքն ալ կ'ընդունէր:⁴ Եւ այս կրնայ այնչափ ուղիղ ըլլալ որ Բարդեժան սկզբամբ չէր մերժեր Մարգարէները, բայց դժուար է հաւատալ որ կեր-

¹ Հմմտ. Գործող. էջ 54: «Կրնանք իբր մերձաւորապէս ստոյգ համարել որ գրութիւնս Գ. դարու կէսէն յառաջ ծագած է եւ իբրեւ բուսական հաւանական որ նոյն դարու առաջին քառորդին իսկ կը վերաբերի:»

² Յան, էջ 60: Յան (էջ 80) «Վարդապետութեան ուրիշ մէկ տեղն ալ մատնանիչ կ'ընէ, ուր վերջինս յունարէն Պառոսի Գործոց միջնորդութեամբ Կորնթացոց Գ. թղթին հետ ունեցած աղգակցութիւնը կը յայտնէ: Այս տեղը կը խօսի մեռելի մը յարութեան վրայ Եփեսէի ոսկերաց ձեռք (Հրտ. Լակարտ, էջ 109), զոր ի վկայութիւն կը բերէ՝ ինչպէս յայտնի է՝ նաեւ Կորնթացոց Գ. թուղթը (Գ. 32) իբրեւ ապացոյց յարութեան: Սակայն երկու տեղեացս յարաբերութիւնը արտաբին է միայն, այնպէս որ իբարմէ կ'ստուժ ունենալը չենք կրնար ցուցնել:»

³ Հիլգենֆելդ (Hilgenfeld, Bardesanes, p. 65.)

⁴ Անդ:

պապէս Հակոբակած շրջայ մարգարէական տեղեաց դէմ, ինչպէս օրինակի Համար Խս. ԽԵ, 7, որ իւր երկարմատեան դրութիւնը բացէ ի բաց կը դատապարտէին: Արդ եթէ Բարդեւան Օրէնքը կ'ընդունէր եւ Մարգարէքն ալ գտնէ մատամբ, կարելի չէր իբրեւ իւր վարդապետութիւն յիշել թէ Պէտք չէ Օրէնքն ու Մարգարէքն ընդունիլ, այլ միայն թէ Պէտք չէ Մարգարէքն ընդունիլ: Այս եւ միայն այս կը պատմէ արդեամբ Արքնթացաց Գ. թուղթը Սիմէոնի եւ Աղէօբոսի վարդապետութեան նկատմամբ: Ուստի կ'ընդունիմ որ Հոս «Վարդապետութիւնն» ամբողջովին առած է աղբիւր եղող խօսքը (τον νόμον και τοὺς προφήτας). Իսկ Արնթացաց Գ. թղթին յօրինողը համառօտած է զայն իւր նպատակին համեմատ եւ դիտմամբ դուրս թողուցած է τὸν νόμον (զՕրէնս) բառը:

Ուստի նաեւ Հոս չենք գտնէր կերպական կոչում մը յունարէն դրութեան մը մէջ Արնթացաց Գ. գրքէն:

Հոս կ'աւարտի Հայագիտիս գրութեան առաջին մասն եւ հետազօտութիւնը: Յաջորդ մասերը կը պարունակեն անվաւերականին Հայ եւ լատին բնագիրներն, անոնց գերմ. թարգմանութիւնք, եւն: Երկրորդ մասը (էջ 39—57) Հայերէն բնագրին օրինակելի հրատարակութիւն մըն է՝ բարդատութեամբ բազմաթիւ ձեռագրաց, որոնց վրայ եւ իւր հրատարակութեան կերպին վրայ հետեւեալը կը գրէ հեղինակը:

«Յաջորդ հրատարակութիւնն եղած է այս ձեռագրաց համեմատ:

S = Ջֆ-ռնիոյ ձեռագիրն, զոր առաջին անգամ Գաւիթ Վիլքինս հրատարակեց 1715ին: Այս ձեռագրին ընթերցմունքն ուղղակի ծանօթ չէն ինծի, այլ միայն անով որ Վիտտոնեան եղբարք

ասորի խմբագրութեան կը վերաբերին: L¹ եւ L² երկրորդ կարգի արժէք ունեցող նկատելու ենք:

5. Ոչ սակաւ տեղեր Aի ամէն ձեռագրաց մէջ բառեր կը պակսին, որոնք նախնական ասորի բնագրին կը վերաբերէին ըստ միաբան վկայութեան E L¹ եւ L² բնագրաց: Արդ այս դիպաց մէջ ամէնէն հաւանականն է որ այս բառերը կամ հայ թարգմանչին գործածած ասորի օրինակին մէջ ըստ պատահման կը պակսէին, կամ թարգմանիչը գուրս թողուցած է՝ ըլլայ սխալմամբ տեսած չըլլալով կամ կամաւ ու դիտմամբ: Ուստի այսպիսիք հայ բնագիրը վերակազմելու ատեն գուրս թողու ենք: Բայց որովհետեւ կարելի է որ ասոնք շատ կանուխ գուրս ինկած ըլլան, երբ ծանօթ կրկին հայ խմբագրութիւնը դեռ եւս չէին կազմուած, ուստի զատոնք թէեւ բնագրին մէջ դրած ենք, բայց անկիւնաւոր փակագծի մէջ առած՝ իբրեւ տարակուսական*:

* Այս ոճով կազմուած գեղեցիկ նրատարակութեան եւ հայ բնագրին գերմաներէն թարգմանութեան կը յաջորդէ երրորդ գլուխը (էջ 58—69), ուր լատիններէն երկու թարգմանութիւնքն կը նրատարակուին: Զորրորդ գլուխն է (էջ 70—79) Եփրեմայ Մեկնութեան գերմ. թարգմանութիւնն՝ համեմատուած նոյն գործին Կանայեանցի եւ Վենետկոյ Մխիթարեան Հարց թարգմանութեանց հետ, եւ միին կէտերը պարզաբանուած ծանօթութեանց մէջ: Վերջին հինգերորդ գլուխն է (էջ 80—97) Յովհ. Կախիկ Որոտնեցոյ Մեկնութիւնը, նայնրէն բնագրաւ եւ անոր գերմ. թարգմանութեամբ:

Աւելորդ է ըսել որ հայագիտիս այս գեղեցիկ գործը մեծ քննունելութիւն գտած է գիտնոց կողմանէ: Ի միջի այլոց հայագիտիս գրութեան վրայ խօսած են՝ ծանօթ հայրախօսն Նիքոլ (ի թերթին Katholik 1894, I, Heft 6, p. 547—557) եւ հոպլերկ (ի թերթին Literarische Rundschau 1891, Nr. 6, p. 182.)

ԺԳ.

ժԳ. Արիստիդէս հայ մատենագրութեան մեջ*:

Հայ թերթն «Հնդէս Աժօրեայ» 1893 տարւոյ եւ այս 1894 տարւոյ ընթացքին մէջ շարք մը հատուածներ կը բովանդակէ հայ ջատագովին՝ Եզնկայ՝ աղբերաց վրայ Հ. Գր. Ա. Գալէմքեարեանի գրչէն, որ արդէն շարք մը գրութիւններով արդիւնք վաստակած է հայկական մատենագրութեան պատմութեան համար: Գիտնական Մխիթարեանն իւր հետազոտութիւններովն Եզնկայ երեք հայրախօսական աղբերքն յերեւան կը հանէ՝ Արիստիդէայ ջատագովի, Բարսղի Աեսարացւոյ եւ Մեթողիոսի Աղիւմպեայ եպիսկոպոսի գրութիւնքն: Հոս տեղ միտք ունիմ տեղեկութիւն տալ Գալէմքեարեանի գիւտին այն մասին որ Արիստիդէայ ջատագովութեան կը հայի եւ կը յուսամ որ ասով ծառայութիւն մ'ըրած կ'ըլլամ Արիստիդէայ այն քննչաց, որ հայերէն մատենագրութեան հմուտ չեն. ասկէ զատ ասով կատարած կ'ըլլամ Արիստիդէայ մէկ քննչին ինծի բրած խնդիրքը:

Գալէմքեարեան Արդ. նախ մտադիր ընելիւ տայ Եզնկայ «Ընդդէմ Աղագոց» ջատագովական գրութեան սկզբնաւորութեան եւ Արիստիդէայ պատասխանատուութեան սկզբան մէջ եղած ազգակցութեան: Արիստիդէս կը սկսի իւր ջատագովութիւնն դիտելով տեսանելի աշխարհս՝ որ կը շարժի, եւ ասկէ կ'անցնի աշխարհի շարժիչին, զոր Ատուած կ'անուանէ, ապա կը դառնայ մարդկան ազգին՝ շորս դասի բաժնելով զայն, այսինքն Հեթանոսք, (Բարբարոսք), Յոյնք, Հրեայք եւ Քրիստոնեայք. եւ նախ կը ցուցնէ Հեթանոսաց մուրութիւնքն, որ տարերքն Աս-

* Aristides-Citate in der armenischen Litteratur von Prof. Dr. Vetter: Theologische Quartalschrift (Tübingen) LXXVI, 1894, Heft IV, p. 529—539.

տուած կը համարէին: Նոյնպէս կը սկսի Եզնիկ առաջին զլիայ մէջ Աստուծոյ էութեան վրայ խօսելով եւ սպա երկրորդ զլիայ մէջ կը խօսի Յունաց, Հեթանոսաց, Մոզուց եւ Հերեաիկոսաց կարծեաց վրայ, եւ երրորդին մէջ ասոնցմէ իրրեւ Աստուած պաշտուած տարերբք կը բննէ. (Հռէկէ-Աճ. 1893, էջ 291:) Վճնդունինք որ երկու հեղինակացս խօսելու այս կերպը նմանութիւններ ունի իրարու հետ, բայց ասով չենք համարիր թէ ապացուցուած ըլլայ Եզնիկայ Արիստիդէսէն յատկապէս կախումն ունեցած ըլլալը: Ընդհակառակն լիովին համակարծիք ենք Քալէմքեարեանի հետագոտութեան յաջորդ մասերուն հետ, այսինքն որ Եզնիկ իւր գրութեան առաջին գրոց երրորդ զլիուն մէջ արդեամբք իրրեւ աղբիւր գործածած է Արիստիդէսի ջատագովութիւնն: Քալէմքեարեան իւր դիստղութիւնն այս սճով կ'ապացուցանէ: Ջատագովութիւնը կը թարգմանուի գրաբար հայերէնի ըստ թարգմանութեան՝ զոր Սէէբերկ բրած է ասորի բնագրէն Յանի Նոր-Վատկարանի Պատմութեան Հետազոտութեանց մէջ¹ եւ հանդիպակաց սեան մէջ կը դրուին Եզնիկայ համանման տեղերը: Այս սճն անշուշտ ուղիղ է հայ ընթերցողաց համար, որոնց արդէն ծանօթ է Եզնիկի, իսկ գերմաներէն բնագիր մը դժուարաւ մատչելի: Իսկ այս թերթին ընթերցողաց համար պէտք ենք ի հարկէ հոս նախ թարգմանել Եզնիկայ բնագիրն ամբողջութեամբ եւ յետոյ Արիստիդէսի նման մասերն մասնանիչ բնել: Խնդրոյ տակ եղող տեղն է Եզնիկայ² վեհեակեան տպագրութեան սա կտորը (տպ. Վենետ. 1826, էջ 14—16.)

“Չխորդ պաշտիցեմք շարէիսն որ մերթ կօշի իրրեւ

¹ Th. Zahn, Forschungen zur Geschichte des neutest. Kanons. V 1893.

² Եզնիկայ նկատմամբ հմմտ. Հիմպէլ (Himpel) յեկեղ. Բառագիրս Վեցերի եւ Վէլթէի (Wetzer und Welte, Kirchenlexicon. 2. Aufl. IV, 1163—1166):

զճառայ առ ի սպասն յոր կարգեցաւ հասանելոյ, եւ մերթ երթայ զօղէ իբրեւ զարհուրեալ, եւ տայ տեղի խաւարին ընուլ զմիջոց ի մեծի տանս. եւ ընդ ժամանակս ժամանակս ի խաւար դառնայ՝ առ ի յանդիմանութիւն եւ յամօթ իւրոցն պաշտօնէից, յայտ արարեալ եթէ չեմ ես արժանի պաշտաման, այլ այն որ զիս եւ զամենայն տիւ լուսաւոր պահէ, եւ զցայգ զօղեցուցանէ եւ երբեք երբեք խաւարեցուցանէ, եւ իբրեւ խօսուն բերանով անշունչն բողբէ՝ եթէ Չեմ արժանի պաշտօն առնելոյ այլ պաշտօն հարկանելոյ. կամ զ«—»ն՝ որ ամոց ամոց հիւժանի, գրեթէ եւ մեռանի, եւ ապա սկիզբն առնու կենդանանալոյ. զի քեզ զյարութեան օրինակն նկարիցէ՝¹ կամ զ«—» որ մերթ գոչիցէ վարազացեալ հրամանաւ, եւ մերթ սարսէ ի գոչելոյն՝ սաստիւ։² կամ զ«—» որում եւ զքեզ երկրորդ արարիչ կարգեաց յօրինիչն, զի յորժամ կամիցիս վառիցես եւ յորժամ կամիցիս՝ խափուցանիցես։ կամ զ«—» [զ] որ հանապաղ բերեմք եւ ցանկ կոխեմք եւ զաղբմբ եւ զանասնոց մերոց ի նա հեղումք։ կամ զ«—» զոր հանապաղ բմպեմք եւ զանուշութիւն նոցա ի ժանտահասութիւն ի փորի մերում դարձուցանեմք։»

Աս կտորն առանց տարակուսի Արիստիդեսայ ջատագովութեան Գ—Ձ գլխոց մերթ աւելի եւ մերթ նուազ անկախ նմանողութիւն մըն է։³ Հոն Գ գլխուն սկիզբն է այն հիմնական զաղափարը, զոր Եզնիկ կ'ընդլայնէ թէ տարերքն «չեն սաստու-

¹ Այսինքն՝ «զարտեմք ի պաշտօն առնուլ».

² Կրնայ նաեւ սանկ թարգմանուիլ «եւ զարձեալ էր գողայ գոչելէն — առ երկիւղի».

³ Անգղ. թարգմանութեամբ Ա. Ռոպինսոնի գրութեան մէջ (Armitage Robinson, Texts and studies 1891, p. 38, 39) գերմ. թարգմանած է Յ. Շէօնֆէլտեր (J. Schönfelder, Theol. Quartalschrift 1892, p. 537—539) ուրիշ գերմ. թարգմանութիւն մ'ըրաւ Ռ. Սէէպերկ (Reinh. Seeberg, die Apol. des Aristides 1893, p. 331—347):

ածք, այլ արարած՝ անցաւոր եւ փոփոխելի, որ է ըստ նմանութեան մարդոյ» (Robinson, էջ 5, տող 20—22:) Ջատագովութեան մէջ այս բանս ի գլուխ կը հանուի կարգաւ խօսելով՝ 1. երկրի, 2. ջրոյ, 3. հրոյ, 4. հողմոյ, 5. արեգական եւ 6. (դո՛ւնէ յունարէն բնագրին մէջ) լուսնոյ վրայ: Ճիշդ այս օրինակներն ընտրած է նաեւ Եզնիկ՝ միայն անոնց կարգը փոխելով եւ հողմոյ տեղ օդ դնելով: Իւր կարգն է՝ 1. արեգակն, 2. լուսին, 3. օդ, 4. հուր, 5. երկիր, 6. ջուր: Չի կրնոր իբրեւ բախտի պարզ պատահար նկատուիլ այն որ երկու հեղինակ միեւնոյն դադափարը ճիշդ միեւնոյն՝ եւ ոչ անհրաժեշտ՝ օրինակներով կը բացատրեն. ուստի միայն այս համաձայնութենէն պէտք էինք հետեւցնել երկուքին փոփոխակի սղգակցութիւնն, եթէ նաեւ մասնականաց մէջ աւելի մանրամասն նմանութիւններ չգտնուէին: Բայց կան նաեւ այսպիսիք: Լուսնոյ նկատմամբ կը յիշեցնէ Եզնիկ անոր ծաւալի փոփոխութիւնն, անոր առերեւոյթ մեռնիչն ու յառնելն. ի հարկէ Արիստիդէայ ասորի բնագրին մէջ աս բանս չկայ, սակայն յունարէն բնագիրն՝ այսինքն Բարդաամու եւ Յովասափայ Պատմութիւնն՝ կը յիշէ լուսին (σελήνη) «որ աճէ եւ նուազէ» (αύξομένην τε καὶ μειουμένην, տես Robinson, էջ 103, տող 18:) Եզնիկայ օդոյ համար ըսածը թէ «գոչէ վարազացեալ հրամանաւ» կը գտնենք ըստ իմաստին Արիստիդէայ քով այն հատուածին մէջ, ուր հողմոյ վրայ կը խօսուի: Ասորի բնագրին մէջ կ'ըսուի հոս (Robinson, էջ 7, տող 14—17.) «Եւ այս յայտնի է թէ հողմք ի ծառայութիւն այլոց են. քանզի մերթ գոչեն վարազացեալ (սաստիկ շնչեն) եւ մերթ տկար եւ դադարեն (ի գոչելոյն) հրամանաւ այնր որ ի սպասաւորութիւն կազմեաց զնոսա:» Յունարէն բնագիրն է՝ φανερόν γάρ ἐστὶ ὅτι (այսինքն ἡ τῶν ἀνέμων πνοή) δουλεύει: ἑτέρω (էջ 103,

տող 1 « զի այս յայտնի է թէ սպասուոր է այլոց »
 այսինքն՝ « Հողմոցն շնչել » :) Եղնիկ եւ Արիստիդէս
 միաբան կը գործածեն այս դարձուածք թէ Հո-
 վերը « գոչեն վարաղացեալ հրամանաւ : » Նոյնպէս
 ասորերէն բնագրին մէջ նոյն հատածին վերջերը
 կ'ըսուի (էջ 7, տող 11, 12) « բազում օրինակաւ
 խափուցանի եւ եղծանի » (հրոյ համար) եւ յունա-
 րէն բնագրին մէջ (էջ 102, տող 27, 28) φθεί-
 ρεται: δὲ καὶ κατὰ πολλοὺς τρόπους, ὑπὸ τῶν
 ἀνθρώπων σβεννόμενον. Եղնիկայ կախումն աւելի
 եւս աչքի կը զարնէ երկրի վրայ խօսած հատածին
 մէջ, ուր կ'ըսէ թէ « զոր հանապաղ բրեւք եւ
 ցանկ կոխեմք եւ զաղբ մեր եւ զանասնոց մերոց ի
 նա հեղումք : » Այս ամէնը կայ նաեւ Արիստիդէսայ
 քով : Ասորի բնագրին մէջ կ'ըսուի թէ երկիրը
 « քրի (էջ 5, տող 5), եւ պեղի (տող 11) . . . եւ
 ահա կ'ի՛նի ի մարդկանէ եւ յանասնոց (տող 9,
 10) . . . եւ զաղբ աղտեղութեան մարդոյ եւ զա-
 զանաց եւ ընտանի անասնոց յինքն ընդունի »
 (տող 5, 6) : Յունարէնը շունի վերջին գիտողու-
 թիւնս, բայց ունի առաջինները, (էջ 102, տող 11
 սխապտոմենց, տող 15 ձորոսսεται, տող 14, 15
 καταπατεῖται δὲ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν
 λοιπῶν ζώων.) Արեղապէս քրոջ համար կ'ըսէ
 Արիստիդէս ասորի բնագրին մէջ թէ կը գործա-
 ծուին « զի ժողովեցեն եւ արտաքս հանցին զաղտ
 մարդկան եւ սրբեցեն զամենայն աղտեղութիւն »
 (էջ 7, տող 3, 4) եւ յունարէն բնագրին մէջ թէ
 Ζοιρὴν ρίπτει εἰς πάντων ἀκαθάρτων πλύσιν ἀγό-
 μενον (էջ 102, տող 22, 23) : Եղնիկ ալ՝ գտնէ
 յեականս՝ գոյն գաղափարը կը շեշտէ, այն թէ
 « զնեքին եւ զարտաքին աղտեղութիւնս մեր նօքօք
 (ջրով) սրբեմք : »

Այս ամէնէն կը հետեւեցնենք որ Եղնիկայ
 այս տեղն արդեամբք Արիստիդէսայ ջատագովու-
 թիւնն ունի իրեն հիմն եւ հոս այն գրութիւնն

անկախ կերպով գործածուած է: Հոս անմիջապէս ուրիշ խնդիր մը կ'ելլէ, այն թէ՛ ի՞նչ բնագիր գործածած է Եղնիկ, յունական սկզբնագիրը թէ ասորերէնը կամ նաեւ թէ հին հայերէն թարգմանութիւնը, եւ թէ արդեօք վերջինս՝ որմէ հատակոտոր մը միայն հասած է մեզի, Եղնիկ թարգմանած է անձամբ: Հոս չեմ ուզեր այս խնդրոյ վրայ յատկապէս խօսիլ, որոնք միայն բանասիրական յայտանշաններով կրնան լուծուիլ՝ ուստի մանրամասն քննութիւն մը կ'ենթագրեն Եղնկայ մատենագրական առանձնայատկութեանց՝ նկատմամբ ասութեան կերպի եւ արդեօք գործածութեան: Միայն երկու կէտի վրայ մտադիր ընել կուտամ. նախ թէ Եղնկայ ստորագութիւնք, այսինքն լուսնոյ վրայ ըսածը, Արիստիդէայ ասորերէն բնագրին մէջ կը պակտի. վասն զի հոն միայն Չ. զլխուն վերջը կը յիշուի լուսինն մի միակ բառով մը, բայց Բարդամու եւ Յովասափու Պատմութեան յունարէնը կը ընու աս պակասը: Ասկէ զատ նկատելու է որ Եղնկայ գործածած Արիստիդէայ մասը նոյն գրութեան հայերէն հատակոտորէն չէ, ուստի Սէէպերիի այն կարծիքը թէ ջատագովութիւնս ի Հայս միայն իբրեւ հատակոտոր եկած ըլլայ, օրինակի համար հայրախօսական ծայրաքաղ հատրնորի մը միջոցաւ (էջ 208, 246), իւր նեցուկը կը կորսնցընէ:

Գալէմբեարեան Արդ. կը յիշէ (Հանդէս 1893, էջ 293) երկրորդ գրութիւն մ'ալ հայ մատենագրութեան, որ Արիստիդէայ ջատագովութեան ծանօթութիւն մը կը ցուցընէ: Այս գործքն է ճառից հաւաքում մը «Յաճախապատում» անունամբ, որ իբր գրութիւն Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի աւանդուած է: Այս գիրքը տպուեցաւ նախ ի Վ. Պոլիս 1737ին եւ երկրորդ անգամ ի Վենետիկ 18 8ին: Վերջին հրատարակութեանս վրայէն թարգմանուեցաւ գերմաներէնի Յովհ. Միք.

Շմիտի ձեռամբ: ¹ Ասոր ծագման վրայ խօսած եմ Նիրշլի (Nirschl) Հայրախօսութեան եւ Հայրագիտութեան Գասագրոց մէջ, (Գ., 219 եւն): Հոն ջանացած եմ ցուցնել որ Մեսրոպայ († 441) գործքն է այն, եւ նոյն է Կորեան՝ Մեսրոպայ կենսագրին՝ յիշած «ճառից» հետ:

Արդ Գալէմբեարեան Արդ. «Յաճախապատում» գրոց չորրորդ ճառին մէջ նմանութիւն մը կը գտնէ Արիստիդեայ ջատագովութեան հետ: Այս տեղն է ² (տպ. Վենետ. էջ 26, 27). «Եւ որք մկրտեցան ի ճշմարտութենէ անտի՝ բարկութիւն Աստուծոյ կայ մնայ ի վերայ նոցա: Զի զտարերս ամենայն աստուածս արարին, զչնչաւորս եւ զանշունչս, զջուր եւ զհող: Զի ջուրքն ի պէտս կենդանեաց արարան յԱստուծոյ, ³ որ արբուցանեն զերկիր եւ դարձեալ ապականին նեխելով եւ նուազելով: Եւ հողը առ ի պէտս մեր արարաւ, եւ դարմանօք վարի եւ սպասաւորէ մեզ. եւ ի պակասել կերոյն՝ շիջանի եւ ապականի: Նոյնպէս եւ հողմք եւ ամպք ի պէտս եւս այլ արարածոց արարան, եւ ոչ ինքեանք եղեն. եւ ապականացուք են, յորդելով եւ պակասելով օգտել եւ վնասել, զիւրեանց տկարութիւնն ցուցանել: ⁴ Եւ

¹ Joh. Mich. Schmid, Reden und Lehren des hl. Gregorius des Erleuchters, Patriarch von Armenien. Aus dem Armenischen übersetzt etc. Regensburg 1892.

² Շմիտի թարգմանութեան էջ 43, 45:

³ Բնագրին մէջ եզակի է «ջուր», որուն տեղ անտարակոյս ուղղելու գնելու է «ջուրք», ինչպէս նաեւ Գալէմբեարեան Արդ. կ'ընէ: Յայտնապէս սխալ է Շմիտի թարգմանութիւնն, որ զԱստուած կ'առնու հոս իբրեւ ենթակայ փոխանակ ջրոյն:

⁴ Այսպէս է խոսքը բառ առ բառ: Բայց յայտնապէս բանագիտական մթարութիւն մը կայ հոս: Նախ երկու գաղափարք իրարու կը խառնուին. անձնական տկարութիւնն եւ կախումն ունենալն անկէ պիտի տեսնուի որ աս զօրութիւնն իւր կամաց հակառակ երբեմն զբաւոր եւ երբեմն տկար կ'ըլլայ. եւ երկրորդ անկէ որ մերթ կ'օգտէ եւ մերթ կը վնասէ: Եւ երկրորդ որ աս տարեր շատը կամ քիչ երբեք օգտակար չէ, այլ միայն վնաս կը բերէ:

երկինք եւ երկիր ոչ ինքնին եղեալ. եւ որ ի նոսա՝
 զեռունք իցեն եւ անշունչք, այլ յԱստուծոյ ա-
 րարան եւ ապականացուք են: Երկինք լուսաւորօք
 եւ երկիր կենդանեօք եւ բուսովք եւ անկովք,
 եւ ամենայն ձեռագէտ արուեստից, որ ստեղծանեն
 պատկերս յարարածոց Աստուծոյ աստուածս, սուտ
 են եւ ապականին,¹ որպէս իմաստնոց է քաջայայտ:
 Նա եւ ոսկի եւ արծաթ եւ ախանք պատուականք
 եւ պղինձ եւ երկաթ ի մարդկանէ ճարտարաց ի
 պէտս ինչ իրաց կազմեցան, եւ կամ զարդ ինչ
 նիւթոյ հասարակաց արարչին առնլոյ իմաստու-
 թեանն Աստուծոյ նախախնամեալ: Զի երկինք եւ
 երկիր եւ ամենայն զարդ նոցա յԱստուծոյ արարան
 յոչնչէ, եւ չեն աստուածք տարերքս ամենայն,
 այլ արարածք հասարակաց արարողին: Արարածք
 են Աստուծոյ եւ լուսաւորք՝ արեգակն եւ լուսին
 եւ աստեղք ամենայն, որք իւրեանց փոփոխմամբն
 ցուցանեն զիւրեանց սպասաւորութիւնն ըստ սահ-
 մանելոյն այլ եւս արարածոց:»

Զի կրնար ուրացուիլ որ այս հատածն
 ազգակցութիւն մը կը ցուցընէ Արիստիդեսայ Չա-
 տագովութեան Գ—Զ զլլոց հետ: Հիմնական
 դադափարը միեւնոյն է, այսինքն թէ տարերք չեն
 աստուած. միեւնոյն մանրաբաժանմունք կը
 գտնենք հոս ալ գտնէ բոս մասին՝ Չուր, հուր,
 հողմ, երկիր, արեգակն եւ լուսին. եւ վերջապէս
 երեք նախադասութիւնք ալ գրեթէ բառ առ բառ
 կը գտնուին Չատագովութեան մէջ, այսինքն՝
 «Չուրքն ի պէտս կենդանեաց արարան», յետոյ՝
 «Եւ հուր առ ի պէտս մեր արարաւ», եւ վերջապէս
 «Նոյնպէս եւ հողմք եւ ամպք ի պէտս եւս այլ

Գծուարութիւնք կը վերնայ, եթէ դոյզն փոփոխութեամբ
 այսպէս կարգացուի՝ «օգտելով եւ փնասելով», . . .

1 Ինքնին կը հասկցուի որ չէր սպասուեր հոս արուեստագիտաց յիշատակութիւնն, այլ իրենց գործոց: Հոս ալ կրնանք փոքր փոփոխութեամբ ելք գտնել, այսինոն ուղղելով՝ «ձեռագործս արուեստագիտաց»:

արարածոց արարան:» Աւերջին նախադասութեան նկատմամբ մասնաւորապէս միտ դնելու է որ ջատագովութեան գոնէ ասորի բնագրին մէջ հողմոց վրայ խօսած ժամանակ նոր դարձուած մը կը գործածուի՝ ըսելով «(հողմք) վասն մարդոյ արարան, զի լցցեն զպէտս ծառոց», եւն (էջ 7, տող 17, 18): Աւստի կարծեմ թէ Գալէմքեարեան Արդ. իրաւամբք «Յաճախապատում» գրոց այս տեղւոյն աղբիւր կը դնէ Արիստիդէայ ջատագովութիւնը:՝

Ասկէ զատ Յաճախապատում գրութեան մէջ ուրիշ տեղ մ'ալ կայ որ գոնէ նման է ջատագովութեան: Նոյն շորրորդ ծառին մէջ (էջ 24 հայ բնագրին, էջ 41 թարգմանութեան Շմխի) կ'ըսուի. «Եւ ի շորից նիւթոց զերեւելիս եցոյցխոնաւ եւ ցամաք, ցուրտ եւ ջերմ՝ յԱստուծոյ կազմեցան: Եւ ի նոյն նիւթոյ արարեալ զմարդն եւ շնչեաց ի նա հոգի կենդանի եւ անմահ, մտաւոր եւ բանաւոր:» Ասոր հետ համեմատելու է ջատագովութեան ասորի բնագրին սա խօսքը. «Որպէս եւ հաւանեցիս, եւ դու ով արքայ, եթէ մարդ ի շորից նիւթոց կազմեալ եւ կայ եւ ի հոգւոյ եւ մարմնոյ» (էջ 8, տող 21, 22. էջ 9, տող 1):

1 Այս առթիւ կը յիշէ Գալէմքեարեան Արդ. (Հանդէս Ա՛. 1893, էջ 293) թէ «Բարդղամանու եւ Յովասափու» հին հայերէն թարգմանութիւն մը կայ ձեռագրաց մէջ Մխիթարեանց գրատունն ի Արեւնա, որ համառօտեալ բնագիր մ'ունի:

025

